

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 7

НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА М. Г. КУКУРУДЗЯКА

Кам'янець-Подільський
2019

*Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової ін-
формації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.*

*Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 10 від 29 листопада 2018 р.)*

Рецензенти:

- В. А. Брехуненко** – доктор історичних наук, професор, завідувач
відділу актової археографії Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ);
- Р. М. Постоловський** – кандидат історичних наук, професор, рек-
тор Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Редакційна колегія:

- В. С. Степанков**, академік УАН, доктор історичних наук, професор
(*головний редактор*);
- С. А. Копилов**, доктор історичних наук, професор
(*заступник головного редактора*);
- І. І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний
секретар*);
- С. В. Віднянський**, член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор;
- В. П. Газін**, доктор історичних наук, професор;
- О. Б. Головко**, доктор історичних наук;
- О. М. Кравчук**, кандидат історичних наук, доцент;
- Ю. А. Мицик**, доктор історичних наук, професор;
- В. А. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук,
професор;
- О. М. Федьков**, доктор історичних наук, доцент.

П78 Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи :
збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн.
ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський на-
ціональний університет імені Івана Огієнка, 2019. Випуск 7: На
пошану професора М.Г. Кукурудзяка. 204 с.

У сьомий випуск збірника, присвячений 80-річчю від дня наро-
дження професора М.Г. Кукурудзяка, увійшли статті провідних віт-
чизняних та зарубіжних фахових істориків, наукові інтереси яких
пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи
(ЦСЕ) та ролі й місця України у розвитку даного регіону.

Рекомендовано для науковців, викладачів ЗВО, студентів та всіх,
хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історич-
ний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет іме-
ні Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300,
тел. (03849) 2-41-08.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

**PROBLEMS OF HISTORY
OF CENTRAL
AND EASTERN EUROPE**

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

ISSUE 7

IN HONOUR OF PROFESSOR M. G. KUKURUDZIAK

Kamianets-Podilskyi
2019

Reviewers:

V. A. Brechunenko – Doctor of historical sciences, professor, head of act archeography department in M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv);

R. M. Postolovskiy – Candidate of historical sciences, professor, rector of Rivne State University Humanities (Rivne).

Editorial college:

V. S. Stepankov – Academician of the UAHS,
Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);

S. A. Kopylov – Doctor of historical sciences, professor
(*deputy editor-in-chief*);

I. I. Borovets – Candidate of historical sciences, associate professor
(*assistant editor*);

S. V. Vidniansky – Corresponding member of the NAS of Ukraine,
Doctor of historical sciences, professor;

V. P. Gazin – Doctor of historical sciences, professor;

O. B. Holovko – Doctor of historical sciences;

O. M. Kravchuk – candidate of historical sciences, associate professor

Y. A. Mytsyk – Doctor of historical sciences, professor;

V. A. Smoliy – Academician of the NAS of Ukraine,
Doctor of historical sciences, professor;

O. M. Fed'kov – Doctor of historical sciences, associate professor.

Problems of History of Central and Eastern Europe : collection of scientific papers / [edit. col: V. S. Stepankov (editor-in-chief) and others]. Kamianets-Podilskiy : Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 2019. Issue 7: In honour of Professor M.G. Kukurudziak. 204 p.

The articles of the leading Ukrainian and foreign professional historians scientific interests of which the histories of countries of Central and East Europe and role and place of Ukraine related to research in development of this region entered in the seventh issue of collection of scientific papers, which is prepared to professor Kukurudziak's 80th birthday.

Recommended for research workers, teachers of higher educational establishments, students and all, who is interested in history of Central and East Europe.

UDC 94(4)(082)

Address of editorial college: the Department of worldwide history, Historical faculty, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, st. Tatarska 14.

ВШАНОВУЮЧИ ПАМ'ЯТЬ ЮБІЛЯРА

<i>Степанков Валерій</i> . Микола Григорович Кукурудзяк: особистість, учений, педагог	7
<i>Завальнюк Олександр</i> . Науково-педагогічний і організаторський потенціал професора М. Г. Кукурудзяка у підготовці фахівців на історичному факультеті	19
<i>Філінюк Анатолій</i> . Спогади про вчителя, який був взірцем знань та інтелігентності	32
<i>Федьков Олександр</i> . Український історик М. Г. Кукурудзяк (до 80-річчя з дня народження)	38

Матеріали круглого столу «1918 РІК: ПЕРЕЛОМНИЙ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ»

<i>Газін Володимир</i> . Перша світова: сто років після	48
<i>Завальнюк Олександр</i> . Законодавство держави Павла Скоропадського про вищу школу: здобутки і невирішені проблеми	56
<i>Олійник Сергій</i> . Перша спільна бойова акція наддніпрянців і наддністрянців на Великій Україні.....	68
<i>Боровець Іван</i> . Словацькі землі як об'єкт чехословацько-угорського змагання в листопаді-грудні 1918 р.....	74
<i>Майор Ростислав</i> . Національна свідомість русинів Закарпаття у загальноукраїнському та загальноєвропейському порівняльному контексті (середина XIX – початок XX ст.)	86
<i>Кравчук Олександр, Калитко Сергій</i> . Участь студентів Кам'янець-Подільського університету у встановленні влади у місті Директорії УНР (за спогадами В. Приходька)	96
<i>Мельник Наталія</i> . Спогади поляків про перебування австро-угорських військ на Поділлі у 1918 р.	108

ТЕМАТИЧНІ РОЗВІДКИ

<i>Калініченко Віталій</i> . Структура і командний склад військових підрозділів болгарського війська у IX – першій третині X ст.	118
<i>Пастушенко Андрій</i> . Про внесок елизаветинських піратів у розвиток міжнародних комунікацій	138
<i>Юга Олександр</i> . Українська політика Речі Посполитої в середині XVII ст.: періодизація, сутність та результати	144
<i>Мацьков Олександр</i> . «Гетьманська реляція 1661 року» – важливе джерело до історії вивчення Чуднівської кампанії 1660 року.....	155
<i>Степанков Валерій</i> . Цугцванг політики Варшави щодо України (вересень 1670 – серпень 1671 рр.)	161
<i>Орловський Любим</i> . Виконання євреями Подільської губернії рекрутської повинності в другій половині XIX – на початку XX ст.	183
<i>Ковальчук Антон</i> . Генеза газети «Правда» (віденської)	192

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Станіславський В'ячеслав</i> . Перша українсько-турецька конференція в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка	198
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	202
-----------------------------	-----

ВШАНОВУЮЧИ ПАМ'ЯТЬ ЮВІЛЯРА

УДК 001:94(477)(092)

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.7-19

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ КУКУРУДЗЯК: ОСОБИСТІТЬ, УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ

У статті проаналізовано життєві обставини становлення особистості М.Г. Кукурудзяка. Акцентовано увагу на характерних рисах його професійного портрету як вищівського педагога, науковця, завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Розкрито тематику наукових досліджень вченого.

Ключові слова: М.Г. Кукурудзяк, біографія, характер, історія Буковини, краєзнавчі дослідження, кафедра.

Обдарований вчений, знаний дослідник історії Правобережної України й Буковини другої половини XIX–XX ст., доктор історичних наук, професор Микола Григорович Кукурудзяк народився 1 березня 1938 року в мальовничому подільському селі Острівчани Кам'янець-Подільського району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. Його тато й мати походили з працелюбних, але незаможних родин, тому з малих літ Миколі довелося відчутти і гостро пережити всі труднощі й прикрощі злиднів, що обсіли багатодітну сім'ю (6 хлопчиків і 2 дівчаток). Особливо трагічними для неї виявилися події страхітливого голодомору 1947 р., обумовленого політикою російського окупаційного комуністичного режиму. Лютий голод забрав з життя його 2-х молодших братів, іншим членам сім'ї вдалося вижити з великими труднощами. Будучи старшим серед хлопчиків, він не лише допомагав батькам глядіти меншеньких, але й виконував важку роботу по господарству і в колгоспі. Зрозуміло, що нелегкі умови життя не могли істотно не вплинути як на формування характеру, так і світоглядні підвалини майбутнього вченого.

У 1946 році пішов до місцевої початкової школи, яку закінчив у 1950 р.; а упродовж 1950–1953 рр. навчався у семирічній школі сусіднього села Руда, щоденно долаючи туди й назад по 8 км. Проявляючи переважно відмінні знання з усіх предметів, усе ж віддавав перевагу дисциплінам гуманітарного спрямування (особливо подобалася історія). Незважаючи

на матеріальну скруту, вирішив (за згоди й підтримки батьків) здобувати подальшу освіту. Відразу ж після закінчення школи вступив на клубний відділ Кам'янець-Подільського культурно-освітнього технікуму, який закінчив в основному з відмінними оцінками влітку 1956 року. Після чого повернувся працювати до рідного села на посаду завідуючого клубом. Із вересня 1958 р. по березень 1961 р. служив у лавах збройних сил СРСР на терені Мурманського військового округу. Саме в цей час в юнака зароджується мрія стати істориком.

Демобілізувавшись, засів за підручники й успішно склав вступні іспити до Чернівецького університету й став студентом історичного факультету. З головою поринув у студіювання наукової літератури. Визначилося коло наукових уподобань: питання новітньої історії України. Не випадково спеціалізувався по кафедрі історії СРСР та УРСР. Темою дипломної роботи обрав проблему преси як джерела вивчення соціально-політичного розвитку України у повоєнний час. Під час її опрацювання сформувався інтерес до евристичного пошуку, проявив здібності науковця, особливо у сфері аналізу суспільно-політичних явищ і процесів.

Отримавши спеціальність вчителя історії та суспільствознавства, з серпня 1966 р. розпочав педагогічну діяльність в Рукшинській середній школі Хотинського району Чернівецької області. Цього ж року одружився з Дорою Іванівною. У щасливої сім'ї народилося дві доньки: старша – Майя у травні 1967 р. й молодша – Інна в грудні 1973 р. У наступному році призначається на посаду організатора з позакласної і позашкільної виховної роботи з учнями. Хоча вчителювати подобалося, все ж не згасав інтерес до науки. Після певних вагань наважився вступати до аспірантури Чернівецького університету зі спеціальності «Історія СРСР». Спроба виявилася вдалою і в жовтні 1968 р. М. Кукурудзяк став аспірантом. Темою кандидатської дисертації обирається проблема розвитку промисловості й формування робітничого класу на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.

Саме упродовж цього часу (з дитячих літ і до закінчення аспірантури), сформувалися наріжні принципи його характеру, викристалізувалися риси особистості, що збагачувалися і відточувалися у подальші десятиріччя життя. Виділимо з-поміж них найголовніші:

- прямота, волів торувати життєвий шлях з «відкритим забралом», не петляючи, не пригинаючись перед «сильними світу цього»;
- сильно розвинуте почуття власної гідності, яку ніколи, за жодних обставин, не дозволяв принижувати;

- виняткові чесність і справедливість. Надзвичайно бурхливо реагував на найменші спроби їх порушення чи деформації. Намагався домогтися утвердження цих принципів, нерідко собі на шкоду;
- принциповість, яка становила собою альфу й омегу його життя;
- цілеспрямованість, що реалізовувалася через вольові якості і виняткову працелюбність;
- гарячковість і вибуховість темпераменту, що породжували нерідко різкість у судженнях, проте швидко «відходив» і завжди мав мужність визнавати свою «неправоту»;
- доброта і щирість, закуті у панцир суворості;
- постійна готовність допомогти у разі потреби;
- відповідальність за кожну справу, що йому доручалася;
- душевність і вразливість, які часто приховувалися за суворістю й твердістю. У нього упродовж життя щось залишалося від дитячої безпосередності, наївності, щирості й чистоти;
- вражаюча відданість сімейним цінностям.

Під час навчання в аспірантурі розпочалося його становлення як науковця. Ґрунтовно опрацював увесь комплекс джерел з обраної тематики, що зберігався в архівах Чернівців і Львова, а також опубліковані збірки документів, пресу, праці дослідників. Все це дозволило глибоко проникнути в сутність проблеми. Свідченням чого стали перші праці, які вийшли друком у найсолідніших у той час в Україні наукових часописах та збірках. Так, у 1972 р. було опубліковано в «Українському історичному журналі» статтю «Проникнення іноземного капіталу в економіку Буковини (кінець XIX – початок XX ст.)»¹, а в Республіканському науковому збірнику «Питання історії народів СРСР» – «Характеристика промислових робітників Буковини кінця XIX – початку XX ст.»². У наступному році побачили світ роботи «Лісопильна і деревообробна промисловість Буковини кінця XIX – початку XX ст.»³ та «Коли ж припинили своє існування цехи на Північній Буковині?»⁴. У цей же час завершується написання дисертації, яка була успішно захищена у 1973 р. на Вченій раді Ужгородського університету.

Зрозуміло, в умовах існування тоталітарного режиму й панування марксистсько-ленінської ідеології та породженої нею концепції історичного розвитку України місця для об'єктивного висвітлення сутності процесів, подій та явищ не могло існувати. І все ж, згадані праці стали першими в українській історіографії дослідженнями складних процесів розвитку капіталістичного підприємництва в промисловості Буковини й становлення робітництва як стану нового суспільства. Зроблений ви-

сновок про існування в краї тісного переплетення ремесла, мануфактури і фабрично-заводської промисловості, при значній перевазі підприємств ремісничо-кустарного і мануфактурного типу, донині залишається науковим.

Перша половина 1970-х рр. стала нелегким періодом у житті перспективного науковця – часом пошуку умов роботи, які б сприяли реалізації потенційних можливостей й водночас не пригнічували особистості, насамперед почуття гідності. Певні ускладнення створювали властиві йому гарячковість, прямота й різкість у судженнях й оцінках, намагання будь-що домогтися справедливості. Все це, зрозуміло, далеко не завжди могло імпонувати керівництву установ. На перших порах після закінчення аспірантури працював асистентом кафедри загальної історії Ніжинського педінституту, а з липня 1972 по липень 1974 р. – молодшим науковим співробітником відділу історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР у Чернівцях. Одна зі спроб домогтися «справедливості» закінчилася звільненням з роботи «за власним бажанням», звинуваченням «в антирадянщині й аполітизмі», суворим партійним стягненням та втратою можливості отримати двокімнатну квартиру, що стало особливо болісним ударом для молодої сім'ї (старшій доньці було 7 років, а молодшій – півроку).

У такий скрутний час М. Кукурудзяк отримав підтримку з боку декана історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту (нині національного університету імені Івана Огієнка) А. Копилова, котрий запропонував перейти на роботу до цього закладу вищої освіти на посаду старшого викладача кафедри загальної історії. Він погодився і, як показав подальший перебіг життя, цей крок став визначальним у сходженні до вершини наукової та педагогічної діяльності. Знайшовши підтримку з боку ректорату (очолюваного спочатку доц. В. Івахом, а згодом проф. А. Копиловим), завідуючого кафедрою док. іст. наук, проф. Л. Коваленка, а також розуміння з боку колег, М. Кукурудзяк, дякуючи наполегливій і цілеспрямованій праці, досить швидко опанував курс Нової історії країн Європи й Америки і перетворився в одного з провідних науковців і викладачів не лише історичного факультету, але й інституту в цілому. Не випадково з осені 1984 р. став очолювати кафедру, на якій працював, і, що позитивно, взяв курс на збереження й розвиток усіх достойних традицій, започаткованих фундатором кам'янецької плеяди істориків Л. Коваленком. За успіхи в праці в 1978 і 1981 рр. нагороджувався грамотами Міністерства освіти України, а в 1986 р. отримав нагрудний знак «Відмінник народної освіти УРСР». Восени 1988 р. став професором кафедри загальної історії.

Упродовж середини 1970–80-х рр. відбулося помітне розширення кола наукових інтересів. Це питання політики уряду Австро-Угорщини в Буковині; розвитку міст Буковини, Галичини і Правобережної України в другій половині XIX – початку XX ст.; соціально-економічного становища робітників і селян Буковини та їхньої соціальної боротьби другої половини XIX – початку XX ст.; історії поширення марксизму-ленінізму в українських землях та його відомих діячів; Хотинського повстання 1919 р.; історії Подільського краю XX ст.; революційної боротьби трудящих Болгарії та Румунії в XX ст. І все ж серед них провідною залишалася проблема становлення й розвитку робітництва Буковини другої половини XIX – початку XX ст. (до кінця 80-х років опубліковано 24 праці). Найбільш повне висвітлення вона знайшла на сторінках монографії «Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX ст.»⁵ і докторської дисертації «Робітничий клас Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст.», успішно захищеної в травні 1987 р. на засіданні Вченої ради Київського університету ім. Т.Г. Шевченка.

На основі детально вивченого обширного комплексу джерел автор з'ясував, що, по-перше, позиції українського капіталу були вкрай слабкими; по-друге, формування робітництва відбувалося переважно за рахунок місцевого селянства; по-третє, воно характеризувалося структурною розрізненістю, розпильністю, слабкою концентрацією; по-четверте, важке економічне й соціальне становище стало однією з причин його соціальної активності; по-п'яте, соціальна боротьба точилася в різноманітних формах і тісно перепліталася з національно-визвольною. Ці положення не втратили своєї наукової значимості й нині.

Відомо: справжнім вченим не можна стати без глибокого дослідження джерел. І в цьому напрямку М. Кукурудзяком було зроблено чимало. Так, опублікував низку статей та повідомлень джерелознавчого спрямування; взяв активну участь у підготовці до друку збірників документів і матеріалів «Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гніту в другій половині XIX – на початку XX ст.»⁶ і «Під колоніальним гнітом (Північна Буковина в другій половині XIX – на початку XX ст.)»⁷.

Проф. М.Г. Кукурудзяк чимало уваги приділяв відродженню й розвитку краєзнавчого руху на Поділлі й Буковині. Поміж наукових інтересів Миколи Григоровича помітне місце завжди займали регіональні історико-краєзнавчі дослідження. Так, з-понад 120 його наукових праць майже порівну, по 40 публікацій, належить різним аспектам історії, економіки та культури Буковини і Поділля. Зокрема, після захисту кандид-

датської дисертації продовжував вивчати минуле Буковини. В поле зору його наукових уподобань потрапили проблеми робітничого і профспілкового руху Буковини XIX – на початку XX ст.⁸, революційні події 1905 року в регіоні⁹, діяльність ремісничих цехів¹⁰, історичні зв'язки краю з Наддніпрянською Україною¹¹, історія м. Чернівців¹² й інших поселень¹³, збройне повстання 1919 року в Хотині¹⁴ та різноманітні аспекти минувшини Буковини. Ґрунтовний підхід до вивчення становища трудящих регіону призвів до появи уже згадуваної монографії «Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX ст.». Внаслідок чого М.Г. Кукурудзяк стає у вітчизняній історіографії провідним істориком Буковини XIX – початку XX ст.

Повернувшись з Чернівців на рідну Кам'янецьчину, почав займатися вивченням минулого Подільського краю. Уже з кінця 70-х років став одним із організаторів регіональних форумів, зокрема, V–IX Подільських історико-краєзнавчих конференцій (1979–1995), науково-практичних конференцій «Т.Г. Шевченко і Поділля» (1989), «Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля» (1992), «Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження» (1995), «Кам'янецьчина в контексті історії Поділля» (1997). Був членом редколегії видання їх матеріалів, а також як відповідальний редактор сприяв появі наукових збірників конференцій «Проблеми історичної географії Поділля» (1982). Разом з деканом історичного факультету доц. О. Завальнюком започаткував видавництво збірника статей «Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту» (1995–1996. Т. 1, 2) тощо. Таким чином, М.Г. Кукурудзяк виявив науково-організаторські здібності й на ниві розвитку краєзнавчого руху на Поділлі.

Водночас поринув у різносюжетні історико-краєзнавчі дослідження Тернополя, Хмельницької та Вінницької областей. До наукових публікацій цього плану відносяться розвідки: «До питання про кількість міст на Західному Поділлі в кінці XIX ст.» (1980)¹⁵, «Міста і міське населення Західної і Східної Галичини в другій половині XIX ст.»¹⁶, «Ріка Дністер – важливий транспортний шлях Поділля в другій половині XIX ст.» (1982)¹⁷. У середині 80-х – в 90-ті роки він оприлюднив цікаві результати досліджень про динаміку і етносоціальний склад міського населення Західного Поділля¹⁸ в системі західноєвропейського капіталістичного ринку¹⁹, історичні зв'язки Поділля із західноукраїнськими землями²⁰, Буковиною²¹, Болгарією²², Іспанією²³ та ін. Позитивною рисою цих публікацій є те, що вони базувалися здебільшого на раритетних тепер джерелах, документах

і матеріалах Центрального державного історичного та обласних державних архівів й, насамперед, маловикористовуваного науковцями Чернівецького облдержархіву. Творчим добром автора стали керівництво колективом авторів з написання і видання книг про історію добровільного товариства «Червоного Хреста» на Поділлі²⁴, «Історико-краєзнавчий нарис села Кременчуки»²⁵, низки статей з історії рідного досліднику села Острівчани Кам'янець-Подільського району²⁶.

Основними напрямками наукових досліджень автора стали:

- проблеми економічного розвитку Буковини (переважно ремесел, промислів і фабричного виробництва);
- формування робітничого прошарку у Буковині, його особливостей та різні форми соціальної і політичної боротьби;
- внутрішня політика уряду Австро-Угорщини;
- Хотинське повстання 1919 р.;
- підготовка і друк збірників джерел;
- комплекс проблем історії Поділля XIX-XX ст.;
- історіографічні сюжети.

Отже, у центрі об'єктів дослідження перебували різні аспекти регіональної історії Буковини й Поділля.

Водночас М.Г. Кукурудзяк вів чималу роботу з реалізації в Україні історико-краєзнавчих досліджень, як член спеціалізованої Ради по захисту дисертацій при Чернівецькому держуніверситеті, вченої Ради Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України та вченої Ради Кам'янець-Подільського педагогічного університету.

Болішим у творчому відношенні виявився період кінця 80-х – першої половини 90-х рр., коли розпочався складний процес переоцінки ролі і місця історичної науки в житті українського суспільства, відмови від її марксистсько-ленінських концепцій, постулатів і стереотипів, пошуку нових теоретичних підвалів осмислення минулого. Для нього це не стало простою зміною віх. На відміну від багатьох громадян тогочасного суспільства, для котрих декларування вірності марксизму й партквиток відігравали роль своєрідної «ракетки-носія» у робленні кар'єри, М. Кукурудзяк сприймав розумом і серцем основоположні принципи згаданої ідеології (попри розуміння утопічності її багатьох аспектів) через призму власних ідеалів соціальної справедливості, як торування шляху до розбудови суспільства, яке б максимально задовольняло потреби не лише його еліти, а й пересічного громадянина, не допускало збагачення одних і знедолення інших. Драматизм ситуації полягав у тому, що, з одного боку, йому було психологічно важко усвідомити хибність ідей та ідеалів, у правдивості яких раніше не ви-

никало сумнівів, а з другого – аналітичний розум вченого, при вивченні багатого джерельного матеріалу (раніше закритого для науковців), змушував все-таки переконуватися у помилковості більшості з них. В основних рисах переходу на нові концепції методологічного пізнання історичного процесу завершився на середину 90-х рр., що позитивно позначилося на науковій творчості, зокрема послужило поштовхом для переосмислення вузлових проблем минувшини українського народу.

У 90-х рр. помітно зросла інтенсивність й результативність наукової роботи. На чільне місце вийшли такі проблеми як історія міст і сіл; Поділля ХХ ст.; духовне життя й культура українського народу ХІХ–ХХ ст.; історіографія історії нового і новітнього часу. Зокрема, у співавторстві опублікував роботу «З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці». Вийшли друком праці, присвячені висвітленню окремих сторінок минулого низки міст Поділля й Галичини; відбудови промисловості Поділля в 1946-1950 рр. (співавтор М. Кравець); функціонування православної церкви на Буковині в час австрійської окупації; становлення Кам'янець-Подільського українського університету в 1918 р.; життя й діяльності Л. Українки, С. Русової, Л. Коваленка тощо.

Як і раніше, М. Кукурудзяк брав активну участь у підготовці й проведенні краєзнавчих наукових конференцій з проблем історії, етнографії, фольклору, соціальної географії Поділля; ІХ-ої Подільської історично-краєзнавчої конференції та ін.), роботі Всеукраїнських, регіональних і місцевих наукових конференцій, зокрема Х–ХVІІ-их Вінницьких обласних історично-краєзнавчих конференцій тощо. В цілому прикметними рисами Миколи Григоровича, як вченого, були:

- спрямованість на вивчення подієвої історії, несприйнятність голого теоретизування;
- неопозитивістська методологія, що до середини 90-х рр. ХХ ст. тісно перепліталася з марксистською. Перша з них передбачала можливість пізнання минулого виключно на основі аналізу джерел. Тому для його робіт властива насиченість конкретним фактологічним матеріалом, який і донині не втратив інформативної цінності;
- виняткові працездатність і працьовитість, які не поминали його і під час хвороб. Одним словом був трудоголіком;
- домінування у творчості соціальних мотивів. У центрі досліджень – колективний образ трудівника-робітника, ремісника і селянина другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст., котрий бореться за свої права, соціальну справедливість;
- глибоке знання німецької мови, яке дозволяло опрацювати іноземні джерела;

- чіткість, точність і якість формування суджень, висновків й умовиводів.

Важливим аспектом діяльності вченого був науково-організаційний. Створена за його активної участі демократична і творча атмосфера взаємин на кафедрі поза сумнівом вельми позитивним чином впливала на зростання наукового й підвищення фахового рівня викладачів. Якщо в середині 80-х рр. на ній працювало 2 професори (Л. Коваленко, П. Лаптін), 6 доцентів і 2 асистенти, то у 1999 р. – 5 професорів (М. Кукурудзяк, А. Копилов, Л. Баженов, В. Газін, В. Степанков) та 3 доценти, і за цими показниками вона вийшла на одне із чільних місць серед кафедр історичного профілю в Україні. Упродовж 1991-1999 рр. членами кафедри було підготовлено й опубліковано 15 монографій, 7 навчальних посібників і підручників, понад 200 наукових статей, матеріалів і повідомлень. За сприяння М. Кукурудзяка, з осені 1992 р. при кафедрі відкрито аспірантуру і в 1997 р. захистив кандидатську дисертацію перший її випускник В. Малий (до речі, його науковим керівником був саме М. Кукурудзяк). Упродовж 1998–1999 рр. успішно керував роботою 3-х аспірантів. Чимало зробив для організації студентської наукової роботи. Під керівництвом завідувача кафедри всесвітньої історії було виконано й успішно захищено близько 60 дипломних робіт.

У жодному випадку не можна проігнорувати його діяльність як талановитого педагога. Вона тісно пов'язана з нашим історичним факультетом. Відразу ж після прибуття на кафедру загальної історії йому доручили читати другу частину Нової історії країн Європи і Америки; згодом довелося опанувувати й першу частину. У 90-х рр. розробив курс «Історіографія Нової історії Європи і Америки». Чимало зусиль докладав для розробки методичних порад студентам у вивченні складних проблем Нової і Новітньої історії Європи і Америки. У 70–80-х рр. світ побачило 7 праць, серед яких такі: «Рух Опору в країнах Західної Європи в роки Другої світової війни» (співавтор А. Копилов); «Міжнародні відносини Нового часу. 1640-1918 рр. (співавтор Л. Коваленко); «Міжнародний комуністичний і робітничий рух» (співавтор А. Копилов). Продовжував успішно працювати в царині створення навчально-методичних праць. Видав у 1993 р. курс лекцій «Історіографія історії Західної Європи і Америки Нового часу», який істотно доповнював існуючу навчальну літературу, а також «Курсові роботи: методичні рекомендації для студентів історичного факультету» (співавтор А. Гуменюк). Підготував до друку навчальний посібник «Історіографія історії нового і новітнього часу країн Європи і Америки. Конспект

лекцій», який побачив світ 2002 р., на превеликий жаль, уже після смерті автора²⁷.

Як педагогу, Миколі Григоровичу притаманними були наступні ознаки:

- глибоке володіння матеріалом навчальних курсів, які читалися ним студентам, що забезпечувало високий рівень теоретичного осмислення подій, явищ і процесів;
- ясність і доступність викладу матеріалу на лекціях, що істотно полегшувало студентам його сприйняття;
- уміння виокремлювати вузлові проблеми й акцентування уваги студентів на їх з'ясуванні;
- стислість і чіткість формулювання суджень, теоретичних положень, умовиводів і висновків;
- гарна лекторська майстерність; заняття проводив чистою українською мовою, емоційно, але в оптимальному темпі, дозволяючи слухачам робити доцільні записи;
- семінарські і практичні заняття проводилися в активній формі; постійно працював зі студентами, домагаючись від них розуміння матеріалу та його глибокого осмислення, самостійності мислення тощо;
- належачи до категорії добрих і водночас владних і вимогливих викладачів, органічно не терпів ледарів, «хитрунів», брехунів і нахаб серед студентів. У разі необхідності, то міг і висварити (цю рису вдачі я запозичив і собі). При цьому свято дотримувався справедливості. Завжди проявляв готовність допомогти тим, хто потребував підтримки, захистити скривджених. Його побоювалися і поважали.

На превеликий жаль, раптова смерть 21 червня 1999 р. (на 61-му році буття) обірвала нитку життя цієї прекрасної Людини, мудрого наставника молоді, педагога, талановитого вченого у zenіті його творчості. Вона стала болісним ударом для історичної науки і непоправною втратою для колективу історичного факультету й університету. Однак, він продовжує жити серед нас у своїх працях й добрих традиціях функціонування кафедри всесвітньої історії і факультету, до утвердження яких доклав чимало зусиль, а світла пам'ять про нього зберігається у наших серцях – його колег і серцях кількох тисяч випускників факультету.

Примітки:

1. Кукурудзяк М.Г. Проникнення іноземного капіталу в економіку Буковини (кінець XIX – початку XX ст.) // Укр. іст. жур. 1972. № 2.
2. Його ж. Характеристика промислових робітників Буковини кінця XIX – початку XX ст. // Питання історії народів СРСР:

- Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Харків, 1972. Вип. 13.
3. Його ж. Лісопильна і деревообробна промисловість Буковини в кінці XIX ст. // *Минуле і сучасне Північної Буковини*. Чернівці, 1973. Вип. 2.
  4. Його ж. Коли ж припинили своє існування цехи на Північній Буковині? // *Укр. іст. жур.* 1973. № 2.
  5. Його ж. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX ст. Львів, 1982.
  6. Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гніту в другій половині XIX – на початку XX ст. Ужгород, 1979.
  7. Під колоніальним ігом (Північна Буковина в другій половині XIX – на початку XX ст.: Документи і матеріали). Ужгород, 1986.
  8. Кукурудзяк М.Г. Революційна боротьба робітничого класу Північної Буковини в кінці XIX ст. // 40 років возз'єднання Північної Буковини і колишнього Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів з Радянською Україною: Тези доповідей республіканської наукової конференції. Чернівці, 1980; Його ж. До питання про становище робітників Північної Буковини в другій половині XIX ст. // *Вопросы истории СССР: Республіканський міжведомственный научний сборник*. Харків, 1989. Вип. 34.; Його ж. Профспілковий рух на Північній Буковині в 1905–1907 рр. // Тези доповідей республіканської наукової конференції. Чернівці, 1990.
  9. Його ж. Піднесення робітничого руху на Північній Буковині в 1905 р. // *Питання історії народів СРСР*. Харків, 1978. Вип. 23.
  10. Його ж. О ремесленных товариществах в Австрии (вторая половина XIX – начало XX ст.) // *Вопросы новой и новейшей истории*. Киев, 1987. Вип. 33.
  11. Його ж. Нові архівні документи про революційні зв'язки трудящих мас західноукраїнських земель і Наддніпрянської України під час першої російської революції // *Первая русская революция 1905–1907 гг. в свете нового исторического мышления: Тезисы докладов и сообщений республіканской научной конференции*. Горловка, 1990. Т. 1.
  12. Його ж. Соціально-економічний розвиток Чернівців в період капіталізму // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. Київ, 1984.
  13. Його ж. Характеристика городов Северной Буковины во второй половине XIX ст. // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научной конференции по историческому краеведению. Пенза, 1989.
  14. Його ж. Учасники Хотинського повстання 1919 р. в громадянській війні на Поділлі // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995.

- 15.Його ж. До питання про кількість міст на Західному Поділлі в кінці XIX ст. // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980.
- 16.Його ж. Міста і міське населення Західної і Східної Галичини в другій половині XIX ст. // Узловые вопросы советского славяноведения: Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов. Ужгород, 1982.
- 17.Його ж. Ріка Дністер – важливий транспортний шлях Поділля в другій половині XIX ст. // Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». Кам'янець-Подільський, 1982.
- 18.Його ж. Етносоціальний склад міського населення Західного Поділля кінця XIX ст. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. Кам'янець-Подільський, 1992; Його ж. Динаміка міського населення Західного Поділля у другій половині XIX ст. // Подільська старовина: Науковий збірник. Вінниця, 1993.
- 19.Його ж. Поділля в системі західноєвропейського капіталістичного ринку в другій половині XIX ст. // Культура Поділля. Історія і сучасність: Матеріали II-ї науково-практичної конференції. Хмельницький, 1993.
- 20.Його ж. Документи Хмельницького облдержархіву про революційні взаємозв'язки трудящих мас західноукраїнських земель і Поділля в період першої російської революції // Тези доповідей V-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1987.
- 21.Його ж. До питання про революційні взаємозв'язки трудящих мас Північної Буковини і Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985.
- 22.Його ж. Народній Республіці Болгарія 40 років. Хмельницький, 1984 (у співавторстві).
- 23.Його ж. Солідарність вчителів і учнів шкіл радянського Поділля з республіканською Іспанією // Тези доповідей IV-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1986.
- 24.Кукурудзяк М.Г., Кармалюк С.П., Волошина В.П. Місіонери добродійності і милосердя. Кам'янець-Подільський, 1994.
- 25.Кукурудзяк М.Г., Соколовський Г.В. та ін. Історико-краєзнавчий нарис села Кременчуки (Красилівський район). Хмельницький, 1995.
- 26.Кукурудзяк М.Г. Острівчанський страйк 1906 р. // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція дожовтневого періоду). Кам'янець-Подільський, 1990; Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії села Острівчани // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. Кам'янець-Подільський, 1995. Т. 1.

27.Його ж. Історіографія історії нового і новітнього часу країн Європи і Америки: Конспект лекцій. Кам'янець-Подільський, 2002.

Valeryi Stepankov

**MYKOLA GRYGOROVYCH KUKURUDZIAK: PERSONALITY,
SCIENTIST, PEDAGOGUE**

The author of the article analyses the life circumstances of the formation of personality M.G. Kukurudziak. He pays attention to the characteristic features of his professional portrait as a teacher of high school, a scientist, head of the department of worldwide history of the Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute. The themes of scientific researches of the scientist is characterized.

Key words: *M.G. Kukurudziak, biography, character, history of Bukovina, local research, department.*

Отримано: 15.12.2018

УДК 001:94(477)(092)

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.19-31

Олександр Завальнюк
(Кам'янець-Подільський)

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ І ОРГАНІЗАТОРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ПРОФЕСОРА М. Г. КУКУРУДЗЯКА У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ
НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ**

Висвітлюються різні аспекти життєвого і наукового-педагогічного шляху доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету Миколи Григоровича Кукурудзяка (1938-1999).

Ключові слова: *Микола Григорович Кукурудзяк, історичний факультет, кафедра всесвітньої історії, партбюро, науково-педагогічна діяльність.*

Осмислюючи прожите і пережите, неминуче згадуєш тих людей, з якими пройшов чималий відтинок земного шляху, з ким щедра професійна доля подружила на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, де упродовж багатьох років трудилася плеяда талановитих, яскравих і унікальних особистостей, сповна відданих справі підготовки спеціалістів та улюбленій історичній науці. Одним із її представників був професор Микола Григорович Кукурудзяк (1938-1999) – наполегливий, цілеспрямований, обдарований різними талантами історик, який назавжди залишився у нашій добрій пам'яті.

З ним познайомився далекої осені 1979 року, коли прибув на факультет для асистентської роботи після закінчення

аспірантури у Києві. Мені випало працювати на кафедрі історії СРСР і УРСР, очолюваній професором-археологом І.С. Винокуром. Микола Григорович, на той час доцент, трудився на сусідній кафедрі всесвітньої історії, якою керував уславлей професор Л.А. Коваленко, забезпечував викладання на високому науковому і теоретичному рівні Нової історії країн Європи і Америки, деяких інших дисциплін. Крім виконання викладацьких обов'язків, М.Г. Кукурудзяку доводилося упродовж кількох років бути лідером факультетських «партайгеносе» – очолювати партійне бюро первинної організації комуністичної партії України. На молодого колегу він справив враження ділового, тямущого і відповідального працівника. Його доповіді з різних партійно-виробничих питань, які час від часу доводилося чути на зборах факультетських партійців, були добре продуманими, чітко структурованими, насичені переконливими фактами і статистичними викладками, містили дозовану, доброзичливу критику, а головне – конкретні пропозиції, спрямовані на поліпшення тих чи тих складових нашого факультетського життя.

Мої стосунки з Миколою Григоровичем склалися досить гарно. Вже у жовтні, після засідання вченої ради історичного факультету, яке проводив декан Л.В. Баженов, він підійшов до мене і, як один із редакторів (а цю справу він, за загальним визнанням, робив дуже фахового), похвалив за якість тез доповіді, поданих мною ще навесні того ж року для участі у П'ятій Подільській історико-краєзнавчій конференції, яка відбулася у вищій незадовго до мого приїзду. Після захисту кандидатської дисертації (1980 р.), на його пропозицію, увійшов до складу партбюро, де виконував обов'язки заступника секретаря з організаційних питань: займався помісячним плануванням роботи, збором партвнесків, оголошенням чергових зібрань, а особливо – протоколюванням наших періодичних засідань. У стилі роботи Миколи Григоровича відразу відзначив конкретність, оперативність, діловитість, відсутність фальшування. Засідання партбюро і партійні збори, які проводив, ніколи не перетворював на довготривалу колективну балаканину «про все і ні про що». Чемно зупиняв тих колег, які забагато часу приділяли передумовам питань, що були предметом їх виступу. Доповідаючи сам, умів показати проблему зсередини, з'ясував механізм її розв'язання. Його критика була цілком доречною і доброзичливою. Ухвалені рішення мали конкретний характер, націлювали на підвищення рівня лекцій, семінарських занять, практик, більшої самовіддачі учасників навчального процесу, вдосконалення позааудиторної роботи зі студентами, зокрема за місцем про-

живання тощо, містили імена виконавців і відповідні терміни упровадження в життя. Словом, працювати з таким відповідалним і умілим керівником було і приємно, і повчально. Набутий коло нього досвід непогано прислужився дещо пізніше, коли у 1982 р. Лев Васильович Баженов запросив обійняти посаду його заступника. При цьому і далі доводилося виконувати попередні партійні доручення, тісно співпрацюючи з Миколою Григоровичем, як з парткерівником і викладачем. До своїх навчальних обов'язків він ставився надзвичайно сумлінно. Завжди дотримувався розкладу занять. Ґрунтовно знав Нову історію країн Європи і Америки (згодом почав викладати ще й історіографію Нової і Новітньої історії країн Європи і Америки), того ж навчав студентів, надавав їм різноманітні тематичні консультації. На відміну від кількох колег так званого «ліберального типу» (що подобалося абсолютній більшості молоді), він був досить принциповим, критичним, вимогливим, відкрито засуджував пасивність чи неробство молоді. На іспитах поблажок не робив нікому, хоча на семінарських заняттях завжди виділяв лідерів, які демонстрували найвищі результати у вивченні предмету. Заставляв групу відстаючих студентів раз у раз добросовісно опрацювати навчальний матеріал і повністю виконати навчальну програму дисципліни. Роздумуючи над цією рисою Миколи Григоровича (крім нього, на факультеті працювали й інші, не менш принципові колеги), вважаю, що вона органічно витікала з його людської природи та соціального змісту життя: нелегкі воєнні і повоєнні роки в багатодітній селянській родині, хронічні нестатки, втрата у дитинстві двох братиків, а пізніше, у зрілі роки, ще й сестри; докладання великих зусиль для поступового руху соціальним ліфтом уверх – до здобуття семирічної, середньої, середньо-спеціальної, а згодом й вищої освіти, чесна трудова діяльність у культурній і педагогічній сферах, служба у Збройних силах, навчання в аспірантурі і отримання наукового ступеня; виразно негативні реакції на несправедливість, обман, лукавство, різного роду компроміси; несприйняття чиновницької непорядності і підступних дій керівників під час роботи в академічній установі тощо. Словом, таким зробило його саме життя (частково про це писав В.С. Степанков!), хоча, за тодішніми спостереженнями, його вразлива душа ніколи не була черстою; він ні з ким не ворогував, протягував руку допомоги, умів бути толерантним, радіти життю, успіхам, любив свою родину, самовіддано трудився для її блага, щиро вболівав за долю доньок, а згодом і онуків.

1984 року М.Г. Кукурудзяк очолив кафедру всесвітньої історії. Мені ж було запропоновано очолити факультетську

парторганізацію. Не раз радився з її колишнім керівником при підготовці різних питань, особливо, коли виникали так звані «нештатні» ситуації (як правило, вони стосувалися персональних справ окремих колег). Отримані поради допомагали не загострювати відносин, утверджувати, так би мовити, своєрідний *modus vivendi*.

З Миколою Григоровичем доводилося не раз спілкуватися у науковій сфері. Ще у 1982 р., після наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля», яка відбулася на факультеті завдяки старанням декана Л.В. Баженова, разом з М.Г. Кукурудзяком і Л.А. Коваленком, ми підготували інформаційну статтю про цей науковий форум для друку в «Українському історичному журналі» (вона з'явилася на початку наступного року). Тоді ж вийшла друком перша монографія М.Г. Кукурудзяка «Робітничий клас на Північній Буковині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.», яку ми всі радо вітали, звісно, чекаючи наступного кроку – захисту докторської дисертації.

Восени 1983 р. року разом з Миколою Григоровичем і Левом Васильовичем взяв участь у поважній республіканській науковій конференції, яка відбулася у Львівському університеті з питань наукового осмислення широкомасштабного співробітництва країн соціалістичної співдружності. У готелі довго обговорювали почуте на пленарному і секційних засіданнях, давали йому свої оцінки, виробляли спільне бачення нашого «тріумвірату» різних піднятих питань, звертали увагу на особистості відомих українських вчених, які цікаво доповіли. Дискусії були толерантними. Микола Григорович намагався проникнути у найглибші закутки проблем, щоправда, не погоджуючись з усім почутим на форумі. Не припинив він демонструвати свій допитливий погляд на різні питання і тоді, коли на кілька годин сів грати у шахи. Видно, що деякі наукові положення доповідачів стали для нього сильним подразником і не давали змоги заспокоїтися.

Працюючи над докторською дисертацією він не раз, у ситуації сам на сам, ставив різні запитання, переважно методологічного характеру. 1984 року, мандруючи до Вінниці для участі у Другій Вінницькій обласній історико-краєзнавчій конференції, ми упродовж усього тривалого шляху обмінювалися думками і сперечалися щодо критеріїв визначення різних категорій українського робітництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Такі ж поїздки мали місце і в наступні роки, коли у тій же Вінниці проводилися подібні наукові форуми. Розмовляли переважно на наукові теми. А після того, як Микола Григорович у 1987 р. став доктором історичних наук, то отримав від нього пораду замахнутися на найвищий нау-

ковий ступінь. Як аргумент, він називав високо поціновану ним колективну академічну монографію про історіографію Жовтневої революції в Україні (1987 р.), у якій мені випало виконати один із розділів про регіональні наукові дослідження та опубліковані джерела з цієї теми.

1985 року почав редагувати матеріали різних наукових конференцій, надані доповідачами для друку в підсумкових збірниках. Потім дізнався, що це відбулося на пропозицію Миколи Григоровича, підтриману ректором А.О. Копиловим, які відстежували мої наукові розвідки, а також оцінювали виступи на різних вишівських зібраннях. Працюючи з авторськими текстами, за підтримки Л.В. Баженова, І.С. Винокура, В.С. Степанкова і, звісно ж, М.Г. Кукурудзяка, отримав чималу практику редагування, розширював свій науковий світогляд. За цей досвід безмежно вдячний колегам і досі.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. спричинив велику хвилю зацікавленості громадянами політичними подіями в країні. Не відставали від цього науковці. М.Г. Кукурудзяк болісно сприймав критику правлячої комуністичної партії, яка лунала звідусіль, далеко не у всьому поділяв погляди представників молодих демократичних сил, розуміючи, що їхні пропозиції і вимоги у підсумку можуть призвести до демонтажу існуючої державно-політичної системи, яку він, як виходець із сільських незаможників, що піднявся соціальним ліфтом до високого науково-педагогічного статусу, щиро підтримував. Якщо він і мав певні сумніви щодо правдивості тих чи інших ідеологічних постулатів, то відверто їх не демонстрував. Навпаки, у стихійних дискусіях, які не раз сам і розпочинав, гостро критикував молодих опонентів, знаходив у їх позиціях слабкі місця, нерідко зайве нервував, що негативно позначалося на його здоров'ї. Як показало життя, у науковій сфері професор поступово відмовлявся від ідеологічних схем і прийняв невластивий радянським історикам принцип плюралізму. Цю якісну зміну влучно підмітив В.С. Степанков, назвавши середину 1990-х років часом переходу М.Г. Кукурудзяка «на нові засади пізнання історичного процесу, що ... послужило поштовхом для переосмислення вузлових проблем минувшини української нації»².

З квітня 1993 року співпраця з Миколою Григоровичем вийшла на новий рівень. Як щойно обраному деканові історичного факультету, доводилося багато працювати над різними складовими підготовки фахівців, зокрема, вдосконалювати діючий навчальний план і активізувати діяльність усіх трьох кафедр (тоді більше не було) для його успішного виконання. Від М.Г. Кукурудзяка, як й інших завідувачів ка-

федр – І.С. Винокура і М.Б. Петрова, надходили різні побажання, конструктивні пропозиції, доречні поради, які враховувалися при поточному вирішенні найрізноманітніших питань організації навчального процесу, науково-дослідної і виховної роботи.

З усіх трьох кафедральних колективів найкраще справи були поставлені у тому, де керував Микола Григорович. До своїх обов'язків ставився дуже відповідально. Незалежно від складнощів питань, що виникали в процесі роботи, до усіх ставився серйозно, діловито, вів перед у їх розв'язанні. Засідання кафедри відбувалися суворо за графіком, за участю усіх членів, які завжди підтримували свого керівника. Порядок денний зібрань пророблявся глибоко, зацікавлено, по-діловому і результативно, хоча й без зайвого офіціозу, незалежно від того, про що йшлося – чи про відкриту лекцію колеги, чи роботу методистів під час педагогічної практики, чи виконання наукових планів, чи виховні заходи академічних наставників. Оцінки давалися об'єктивно, справедливо, без зважання на табелі про ранги. Та й сам завідувач ніколи, що називається, не пас задніх, у багатьох сферах був лідером.

Не останню роль у налагодженні чіткого графіку цієї роботи відіграло те, що на кафедрі працював ректор нашого вишу – професор Анатолій Олексійович Копилов, який апріорі не терпів неробства, пустопорожніх обіцянок, завжди відвідував засідання, даючи кафедральній спільноті (і не тільки кафедральній!) чіткі сигнали щодо постійної націленості на вдосконалення усіх складових навчально-виховної, методичної і наукової роботи.

З Миколою Григоровичем працювати було приємно – мислячий, діловий, послідовний, він загалом погоджувався з потребою втілення у факультетське життя нових ідей, форм і напрямків діяльності, часто намагався підставити своє авторитетне плече для їх реалізації, а якщо мав певні сумніви щодо пропонуваного деканатом механізмів розв'язання цих питань, то відразу заявляв про свою незгоду, втягувався у корисні для обох сторін, щоправда, іноді емоційні, дискусії. З його думкою рахувалися. Компроміси знаходили завжди, від чого виграла і справа, і усі члени нашого дружного колективу.

В особі завідувача кафедри всесвітньої історії мав надійну опору під час проведення засідань вченої ради факультету, де розглядалися різної ваги питання – від звіту про роботу нашого структурного підрозділу за минулий навчальний рік та формування невідкладних завдань на близьку перспективу до результатів зарахування абітурієнтів на 1-й курс факультету. Родзинка була навіть не в тому, що професор публічно під-

тримував роботу деканату в цих та інших складових нашого життя, міг висловитися і раціонально, і емоційно, і критично, а скоріш полягала у вияві його незмінного обстоювання честі факультету, вдосконалення підготовки фахівців на усіх робочих місцях, нарешті, вболівання за долю молодого покоління, яке, крім постійної праці із власного вдосконалення, на жаль, нерідко накопичувало чимало негативних проблем.

Критичні і разом з тим конструктивні пропозиції від Миколи Григоровича не раз лунали на засіданнях вченої ради, партійних і профспілкових зборів, парткому вишу. Причому ніколи не ображав людської гідності тих, хто потрапляв під його критику.

Коли на пропозицію декана вчена рада історичного факультету в 1993 р. погодилася на періодичне видання наукових праць факультетських учених, які б рішуче вийшли за рамки традиційних для радянської епохи коротких, на 2-3 сторінки, тез, то постало логічне питання про керівника редколегії. З цим питанням звернувся до ректора А.О. Копилова і запропонував доручити формування збірника статей М.Г. Кукурудзяку, як одному із найбільш досвідчених істориків і вмілому організатору науково-дослідної роботи, успішному керівникові дисертацій кількох аспірантів. Пропозиція була прийнята відразу. Даючи згоду на внесену кандидатуру, Анатолій Олексійович наголосив, що вчений є одним з найкращих на факультеті наукових редакторів (очевидно, на нього позитивне враження справило одноосібне редагування Миколою Григоровичем матеріалів, які увійшли до опублікованого збірника тез за результатами звітної наукової конференції викладачів вишу в 1993 р.³). На заступника відповідального редактора ректор запропонував декана, якому належало не тільки допомагати керівникові редколегії, а й вирішувати технічний бік справи. Крім двох зазначених осіб, до групи наукових редакторів увійшов також С.В. Трубочанінов. Роботу розпочали енергійно: сформулювали вимоги до статей, довели до усіх кафедр, істориків, які працювали в інших вишах області. Матеріали, що надходили в редколегію, опрацьовували оперативно. Утім через відсутність тоді комп'ютерної техніки, працювати доводилося старим, неефективним методом – набирати на друкарській машинці статті, до яких вносились чимало правок. Така технологія забирала багато часу. 24 лютого 1994 р. рада факультету рекомендувала матеріали до друку. Микола Григорович підготував схвалену нами стартову статтю «Від редколегії», у якій, зокрема, наголошувалося: «В процесі формування державних і громадських демократичних інституцій, відмови від шаблонних, закостенілих і

чужих історичній правді методів дослідження, колектив істориків факультетських кафедр наполегливо шукає можливості для самоутвердження і поглиблення проблематики наукової роботи, більш оперативного використання отриманих результатів у процесі формування історичного світогляду студентської і учнівської молоді, всіх, хто цікавиться минулим нашої та зарубіжних країн. Цій меті і покликана слугувати, зокрема, пропонується збірка наукових праць. ... Кожна із представлених наукових праць по-своєму значуща, заслуговує на увагу, хоч окремі авторські судження, позиції і висновки можуть здатися спірними, недостатньо аргументованими. Редколегія не вважала за доцільне відмовляти колегам мати свій підхід, своє бачення тих чи інших проблем, плануючи у наступних виданнях надати місце тим опонентам, хто відкрито і аргументовано висловить інший підхід до висвітлення піднятих питань. Взагалі ж, реалізацію права вільно висловлювати свої наукові судження, погляди і концепції, відкрито і толерантно дискутувати з науковцями вважаю одним із ключових моментів в утвердженні справді демократичних принципів розвитку історичної науки, гарантом запобігання від різних збочень»⁴. З цього видно, що професор М.Г. Кукурудзяк за кілька років незалежної України значною мірою перебудував засади свого наукового світогляду, відійшов від принципу партійної монополії на історичну правду, підтримував право вчених на свій власний погляд, його публічний захист.

1995 року нарешті вийшов 1-й том «Наукових праць історичного факультету», який умістив 26 статей. Попри поліграфічну недосконалість, це видання принесло нам відчуття перемін, нових можливостей і перспектив у науковому самовираженні. Радів і М.Г. Кукурудзяк. Згодом видали 2-й том (24 статті). Це була перемога, адже, як наголошувала редколегія, «він з'явився у нелегкий час», коли матеріальна скрута не лише погіршує морально-психологічний стан людей, а й впливає не кращим чином на розвиток науки»⁵. За цим щорічно видавали по одному тому, до двох з яких приклав свою професійну руку й Микола Григорович.

Навесні 1997 року факультет провів урочисту академію з нагоди 90-річчя від дня народження нашої наукової зірки першої величини – спочилого Л.А. Коваленка, коло якого М.Г. Кукурудзяк був заступником на кафедрі всесвітньої історії. Захід вдався на славу. Для участі в ньому прибув найбільш яскравий і видатний учень професора – директор Інституту історії України НАН України академік В.А. Смолій. Активним при підготовці і проведенні академії був Микола Григорович, який щиро цінував і шанував свого попередника на поса-

ді завідувача кафедри, відзначав його високі людські якості, великі педагогічні і наукові здобутки. Загалом він запропонував ґрунтовну доповідь про життя і діяльність Леоніда Антоновича. Наголошуючи на продовженні започаткованих цією визначною постаттю традицій, він вказав і на успіхи, яких досяг колектив кафедри після того, як керувати ним доручили власне йому. До великих досягнень він відніс успішні захисти трьох докторських дисертацій, публікацію 9 монографій і навчальних посібників, відкриття і успішне функціонування аспірантури, відзначення почесними державними званнями професорів А.О. Копилова і В.С. Степанкова, присудження В.С. Степанкову Президією НАН України Премії імені М.С. Грушевського⁶. Тим самим він зробив короткий підсумок своєї роботи на посаді завідувача кафедри за 12 років, які, як на той складний для науки час, були просто вражаючими.

Ще восени 1997 р. створений деканатом оргкомітет розпочав підготовку до відзначення 60-річного ювілею професора М.Г. Кукурудяка, який мав відбутися наступного року. З колегами зійшлися в тому, що було б добре, аби перейняти досвід академічних установ і присвятити ювіляру спеціально виданий на його честь разовий збірник наукових праць. Очолити редколегію доручили професору В.С. Степанкову, який був коло Миколи Григоровича заступником у вирішенні багатьох кафедральних справ. Працювали активно, наполегливо, злагоджено. Так і з'явилося наукове видання «Творчі вершини вченого» (Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. 352 с.), яке відкрили дві змістовні статті – професорів В.С. Степанкова і А.В. Баженова, присвячені життєвому і творчому шляху ювіляра. До них було додано список наукових праць Миколи Григоровича, який нараховував понад 130 позицій. Свої статті присвятили професору також понад 40 науковців, зокрема професори Віталій Сарбей (Київ), Микола Кравець (Вінниця), Василь Ботушанський (Чернівці), Олександр Григоренко (Хмельницький), Іон Винокур, Петро Щербина, Василь Струманський (усі – Кам'янець-Подільський).

Настало 1 березня 1998 р. Урочисте засідання вченої ради, на яке прибув і ректор, провели після закінчення занять. Треба було бачити винятково піднесений, по-справжньому святковий настрій Миколи Григоровича (у президії він почувався якось незручно), щоб зрозуміти – наш унікальний колективний подарунок у вигляді наукового збірника-посвяти у зелено-срібних палітурках дуже сподобався вченому. Таким смиренним, тихим і водночас загадковим його ще не бачив – святково вдягнений, він ніби світився величезним внутрішнім згустком позитивної енергії, випромінюючи при цьому

найтепліші людські промінці, які по-особливому зігрівали, насичували єство відчуттям незвичайного, притягували до цієї, як тоді здавалося, дуже зрілої людини, що переживала одну з найкращих, неповторних, яскравих подій свого життя і щедро ділилася нею з великим й дорогим йому науково-педагогічним колективом, що дружно зібрався пишно привітати його із поважною ювілейною датою. Тихий голос ювіляра звучав по-особливому, набравши надзвичайно м'якого, оксамитового і чаруючого тембру. Про прожите говорив коротко: вдячний батькам за те, що народили і виховали, учителям і викладачам – за отримані знання, уміння і спрямування у правильне русло життя, сім'ї, особливо дружині Дорі Іванівні – за щоденний душевний комфорт, надійний тил, який надійно забезпечував його активну науково-методичну діяльність, колегам – за сприятливу творчу атмосферу, моральну підтримку, розуміння різних виробничих ситуацій, пов'язаних з його іменем.

Відзначення тієї події запам'яталося на все життя, бо наступних ювілеїв Микола Григорович вже не святкував. У згаданому збірнику статей вмістили портретне фото професора, яке таємним каналом отримали від його рідних. Не можу пояснити, чому саме цей застиглий образ було обрано для друку. Адже, попри більш ранній вік, увічнений на фотокартці (виглядав найменше на 50 років), неважко вловити і невідомо чим пригнічений, важкий погляд людини, що пройшла нелегке життя. Людини, що реально збиралася ще жити і жити, планувати, творити, очікувати на радощі завтрашнього дня, але якій небесні сили, на превеликий жаль, не дали такої можливості. Під ранок 23 червня 1999 р. зателефонувала Дора Іванівна і повідомила трагічну звістку – Миколи Григоровича несподівано не стало. Важко передати увесь драматизм тієї горе-ситуації: з'явилося перше, якесь архаїчне усвідомлення важкої втрати, відчуття небесної несправедливості, незрозумілого подальшого нашого колективного життя без товариша і авторитетного вченого. З цими та іншими важкими роздумами, відчуттям несподіваної порожнечі, що раптом з'явилося у нашому колективі, ми й попрощалися назавжди з нашим колегою. Але зі своєї пам'яті – не стерли, надійно зберігаючи про нього дуже цікаві, вартісні і екзистенційні згустки інформації, які не раз зігривають, окриляють, допомагають долати різні перешкоди у теперішній час.

У 2000-2002 рр. С.А. Копилов, на той час доцент кафедри всесвітньої історії і молодий декан історичного факультету, як науковий редактор, доопрацював незавершений рукопис конспекту лекцій з історіографії історії Нового і Новітнього часу країн Європи і Америки, над яким перед смертю пра-

цював М.Г. Кукурудзяк, після чого він вийшов у світ і став досить затребуваним навчальним посібником для студентів-істориків⁷. У передмові до цієї праці Сергій Анатолійович наголосив, що Микола Григорович – відомий у науковій спільноті вчений-історик, а щойно опублікований конспект лекцій засвідчує про те, що «світла пам'ять про покійного продовжує жити у серцях його колег»⁸.

2003 року новий завідувач кафедри всесвітньої історії В.С. Степанков, напередодні 85-річчя заснування нашого вишу, умістив в багатотомній праці «Кам'янець-Подільський державний університет в особах» змістовну аналітико-біографічну статтю про М.Г. Кукурудзяка⁹. Через 5 років, коли ми вшановували пам'ять вченого у зв'язку зі 70-річчям від дня його народження, Валерій Степанович видав новий варіант дослідження про свого колишнього колегу¹⁰. Ця багата на різні цікаві судження стаття стала основою для розлогого нарису про Миколу Григоровича, який 2013 р. увійшов до книги «Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка»¹¹ та енциклопедичної статті про вченого, підготовленої С.А. Копиловим у 2017 р.¹². З чималої відстані після смерті Миколи Григоровича опубліковані матеріали багатьом із нас та тисячам колишніх студентів-істориків освіжили пам'ять про вченого, його складний життєвий шлях, визнані педагогічні й наукові вершини, нереалізований до кінця талант історика. А для молодших, які не знали з ним, вони дали змогу познайомитися з життям і діяльністю одного з найбільш авторитетних представників історичного факультету.

Сьогодні у викладацькій роботі з майбутніми бакалаврами і магістрами історії наукова спадщина М.Г. Кукурудзяка продовжує слугувати у вирішенні різних освітніх завдань. Зокрема, в процесі вивчення освітніх перетворень в Україні в період національно-демократичної революції 1917-1921 рр. студенти на лекційних і семінарських заняттях знайомляться з монографією вченого, присвяченою національній школі часів Української революції 1917-1921 рр. і виконаною спільно з дочкою-педагогом – Майєю Миколаївною Собчинською¹³. Про цю працю підготував у свій час схвальну рецензію, яку колеги-вінничани умістили в одному із конференційних збірників, опублікованому в лютому 1999 р., за чотири місяці до смерті основного автора цікавого і змістовного наукового дослідження¹⁴. На згадку про публікацію Микола Григорович подарував рецензенту один із примірників праці, на першій сторінці якого залишив вдячні, теплі слова.

... Нестримно біжать роки. Ті викладачі, що у свій час працювали поруч з М.Г. Кукурудзяком, сьогодні вже у зрілому або у пенсійному віці. Хтось вийшов на пенсію, хтось пішов з життя. У професорсько-викладацькому складі історичного факультету нині успішно трудяться більше десятка колишніх студентів професора, які, не забуваючи метра, наслідують його, примножуючи колективні здобутки своєю невтомною працею, великою творчою і педагогічною самовіддачею, серйозними науковими результатами, за які б він міг щиро порадіти.

Усі, хто бувають у меморіальній аудиторії навчального корпусу № 2, не можуть обійти галерею портретів наших спочилих колег, які залишили неоднакової ваги слід в минулому навчального підрозділу, університету та історії вищої школи України. Один із увічнених образів належить доктору історичних наук, професору, багаторічному завідувачу кафедри всесвітньої історії Миколі Григоровичу Кукурудзяку, пам'ять про якого продовжує зігрівати, нагадувати про колишні співпрацю і буденне людське спілкування, спільно реалізовані значущі проекти, не дає змоги забути усе те краще, чим щедро наповнювалося наше багатогранне колективне життя у непрості минулі десятиліття. Тож доброї подальшої пам'яті про Тебе, дорогий колего і товаришу! Дякую за отримані цінні наукові і життєві уроки! Вічна Тобі пам'ять на історичному факультеті, який Ти по-справжньому любив, оберігав і розвивав своїми щедрими талантами!

Примітки:

1. Степанков В.С. На ужинок 60-річчя: слово про колегу // Творчі вершини вченого: Зб. наук. праць до 60-річчя від дня народження докт. іст. наук., проф. М.Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. С. 3.
2. Там само. С. 8.
3. XXXXIII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991-1992 рр. (секція суспільних наук) / Відп. редактор: доктор історичних наук, професор Кукурудзяк М.Г.; Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського. Кам'янець-Подільський, 1993. 116 с.
4. [Кукурудзяк М.Г.] Від редколегії // Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Кам'янець-Подільський : Історичний ф-т Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-ту, 1995. Т. 1. С. 3-4.
5. Від редколегії // Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Кам'янець-Подільський : Історичний ф-т Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-ту, 1996. Т. 2. С. 3.

6. Кукурудзяк М.Г. Історіографія історії нового і новітнього часу країн Європи і Америки: конспект лекцій. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. 136 с.
7. Там сам. С. 5, 6.
8. Степанков В.С. Кукурудзяк Микола Григорович // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. Т. 1. С. 248-260.
9. Степанков В.С. Микола Григорович Кукурудзяк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 11. С. 430-439.
10. Кукурудзяк М.Г. Науково-педагогічна діяльність професора Л.А. Коваленка // АСАДЕМІА на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський, 1997. І: Історичні дослідження. С. 5.
11. Кукурудзяк Микола Григорович // Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: довід.-бібліогр. видання / уклад.: І.М. Конет, В.С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський : Абетка-Світ, 2013. С. 233-244.
12. Копилов С. Кукурудзяк Микола Григорович // Енциклопедія освіти Хмельниччини. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2017. С. 300.
13. Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2017. 176 с.
14. Завальнюк О.М. Подільські дослідники історії національної школи й педагогічної думки в УНР // Тези доповідей і повідомлень XIX Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 18 лютого 1999 р. Вінниця, 1999. С. 83-84.

Oleksandr Zavalniuk

PROFESSOR M.G. KUKURUDZIAK'S SCIENTIFIC, PEDAGOGICAL AND ORGANIZATIONAL POTENTIAL IN HISTORICAL DEPARTMENT SPECIALISTS TRAINING

The various aspects of the life and scientific-pedagogical path of the Doctor of Historical Sciences, professor, chairman of World History department in Kamianets-Podilskyi State Pedagogical University, Mykola Hryhorovych Kukurudziak (1938-1999) are being highlighted.

Key words: *Mykola Hryhorovych Kukurudziak, Historical faculty, World History department, party bureau, scientific and pedagogical activity.*

Отримано: 5.12.2018

Анатолій Філінюк
(Кам'янець-Подільський)

СПОГАДИ ПРО ВЧИТЕЛЯ, ЯКИЙ БУВ ВЗІРЦЕМ ЗНАНЬ ТА ІНТЕЛІГЕНТНОСТІ

У статті розкрито авторський ракурс характеристики професійних та особистих якостей колишнього завідувача кафедри всевітньої (загальної) історії нашого вишу М.Г. Кукурудзяка. Проаналізовано його активну й плідну викладацьку діяльність, взаємини завкафедри з автором статті у різних хронологічних періодах спільної науково-педагогічної праці.

Ключові слова: М.Г. Кукурудзяк, кафедра загальної історії, викладач, лекція, ділові стосунки, поради.

Про колишнього завідувача кафедри всевітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктора історичних наук, професора Миколу Григоровича Кукурудзяка можна згадувати з приємністю довго і багато. Для мене його особистість і вся науково-педагогічна та громадська діяльність завжди була винятково важливим життєвим і професійним орієнтиром.

По-перше, він зробив себе сам, без будь-якої сторонньої допомоги. Будучи вихідцем з багатодітної селянської родини із маленького подільського села на Кам'яничині, він зумів завдяки наполегливості, працьовитості і цілеспрямованості піднятися на вершину професорсько-викладацького корпусу навчального закладу вищої освіти та української історичної науки.

По-друге, М. Кукурудзяк, переживши надзвичайно важкі роки гітлерівської окупації та повоєнні часи і на власному досвіді відчувши несправедливість з боку органів партійно-радянської влади, залишався до останнього подиху борцем за соціальну справедливість. Звісно, Микола Григорович був людиною свого часу. Скажімо, в середині 1980-х рр. він щиро й всім серцем і душею повірив у можливість перебудови, зміни на краще устрою, який вибудували більшовики (комуністи). До останніх днів свого життя та діяльності був патріотом соціалістичного суспільства, при всій патріотичності і любові до України та рідного краю, не сприймав ринкових відносин й болісно реагував на негаряди перших років утвердження Української державної незалежності. Часто годинами дискутував з колегами навколо складних питань про владу, суспільні процеси, соціальні орієнтири тощо.

По-третє, будучи кандидатом історичних наук, старшим викладачем, доцентом, доктором історичних наук, професо-

ром, завідувачем кафедри загальної (всесвітньої) історії навчального закладу, він демонстрував особистим прикладом постійне прагнення до самовдосконалення (відтак став блискучим лектором й авторитетним вченим), високу інтелігентність, вболівання за справу, чесність, принципиовість і порядність. Ніколи і ні за яких обставин не перекидавав на когось своїх обов'язків, завдань і відповідальності.

По-четверте, професор дуже цінував працьовитість, організованість і відповідальність, особливо те, що студенти досягали самостійно, власними зусиллями. З висоти сьогодення цього часу можна з упевненістю сказати, що більш прихильним М. Кукурудзяк був до старших за віком студентів, виявляв розуміння їх академічних труднощів. Не сприймав вискочок, проявів явних хитрощів і підлабузництва.

По-п'яте, попри зовнішню суворість, деяку неприступність, і навіть запальність, в характері Миколи Григоровича приховувалися кращі людські риси, такі як: чесність, порядність, принципиовість, доброта, відданість справі, велика любов до професії, студентів, своєї сім'ї та родини.

Загалом, у моїх взаєминах із професором М. Кукурудзяком можна виділити кілька періодів. Першим із них, який закарбувався в пам'яті, були часи нашого студентського життя. Так склалось, що Микола Григорович перейшов з академічного інституту на науково-педагогічну роботу в інститут одночасно з моїм вступом на перший курс. Як відомо, на першому та другому курсах він не проводив навчальних занять зі студентами історичного факультету. Наші зустрічі переважно відбувалися в читальному залі історичного факультету (тоді він був завжди вщент заповнений читачами до 21 і навіть 22 години вечора; тоді в нас виникало питання, чому це М. Кукурудзяк чи не кожного дня працює над великою кількістю літератури – він же й так все знає), на різних факультетських зібраннях і заходах, під час сільськогосподарських робіт й, цілком зрозуміло, через старшокурсників. Саме від них ми дізнались про його неодмінну принципиовість, адже в професора Леоніда Антоновича було набагато легше скласти залік чи екзамен, ніж у його молодшого колеги. Проте точно всі знали, що викладач знання студентів оцінює виключно об'єктивно.

На третьому курсі, коли почали вивчати нову історію Європи та Америки, наші взаємини перейшли в академічну площину. Пам'ятаю: змістовність, логічність, системність, переконливість та аргументованість кожного речення, кожного положення на лекційних заняттях старшого викладача Миколи Григоровича. Я сидів всі роки за першою партою зліва від вікна. До мене дуже близько стояла кафедра і він май-

же поруч читав лекції. Вів заняття неголосно, але так, що було чути на останніх партах, на так званій гальорці. З цього було цілком очевидно, брав не силою голосу, а вмінням забезпечити увагу слухачів своєю ерудованістю та інтелігентністю, зацікавити кожного студента новим навчальним матеріалом, його змістовним і переконливим викладом. Мало хто в аудиторії не записував такі лекції. Не раз спостерігав, як більш добросовісні студенти, занотувавши прослухане, могли спокійно потім відповідати по них на семінарських заняттях і навіть готуватись до екзамену. Ще пригадується, як майже на кожному з таких лекційних занять ми ставили лектору чимало питань й завжди отримували вичерпні відповіді. При цьому допитливим студентам не вдавалося перевести розмову поза темою лекції. Майже щоразу лектор на перерві не виходив з аудиторії, бо ж продовжував відповідати на численні питання студентів. На екзаменаційних сесіях ми переконувалися, що, маючи належні знання програмового матеріалу, Микола Григорович нічого бояться. Він завжди був об'єктивним. То ж і я отримав заслужене «відмінно» з підписом М. Кукурудзяка.

Другим періодом наших ділових стосунків можна назвати роки приятельської співпраці на початку моєї викладацької та громадської роботи до призову на дворічну офіцерську службу в Збройні Сили країни. Контактувати з Миколою Григоровичем доводилося доволі часто. Згадуючи 1978–1981 рр., можу сказати, що я продовжував і далі бачити в Миколі Григоровичу свого вчителя, а себе відчував невимушено його учнем. Між тим, доцент щоразу демонстрував своє ставлення до мене не з позицій зверхності чи якихось зобов'язань перед ним за те, чого і чому він навчив, а винятково на приятельських засадах, які нині можна назвати гарними професійними взаєминами.

У третьому періоді наших контактів, який за часом був не дуже тривалим, наші взаємини переросли в приятельсько-дружні. Закінчивши дворічну офіцерську службу та навчання в аспірантурі й захистивши кандидатську дисертацію, я повернувся в Альма-Матер і впродовж 1985–1987 рр. працював старшим викладачем, а пізніше – одночасно і головою профспілкового комітету інституту. Пригадую, як по-дружньому і щиро вітав мене Микола Григорович із достроковим захистом кандидатської дисертації.

Коли я виконував обов'язки відповідального секретаря приймальної комісії, мені вперше довелося вирішувати чимало питань із завідувачем кафедри на організаційно-професійному рівні. Тоді переконався в тому, що доцент М. Кукурудзяк виявив себе не тільки високим професіоналом, а й палким патріотом історичного факультету і вишу загалом. Адже жодних

неупередженостей, труднощів в оцінюванні знань абітурієнтів з його боку не було, а всі необхідні документи були оформлені дуже ретельно, грамотно та відповідально. Очолюючи профспілку інституту, я також систематично відчував дружнє плече старшого колеги. Наприклад, була важливою і доречною його підтримка кількох моїх ініціатив щодо забезпечення викладачів і співробітників продуктами харчування й особливо вирішення питання про виділення дачних ділянок.

Дуже цікавою, як на мене, сторінкою в наших взаєминах був період моєї роботи у відділі науки Хмельницького обкому партії. Коли мене агітували, а потім і «по-партійному» промовували переїхати на роботу в Хмельницький, одного разу я наважився звернутися за порадою до свого вчителя і колеги. Від почутої інформації М. Кукурудзяк, як виявилось, не був у захопленні. Однак з порадою вчинив по-філософськи. Після невеликих роздумів він зауважив, що вибору в мене немає, тобто що треба їхати в обласний центр, але, що не треба боятись нової роботи, бо це буде дуже важливий і цінний особистий досвід. Так воно й сталося.

Власне, незабаром мені випала нагода виявляти свою начальницьку позицію до своєю вчителя і наставника. Вже працюючи в обласному центрі, я у складі комісії мав перевіряти роботу з патріотичного та інтернаціонального виховання в інституті для розгляду на засіданні секретаріату обкому Компартії України. Голова комісії – тодішній секретар обкому з ідеологічних питань В. Купратий чи не навмисне направив мене перевіряти діяльність ректора А. Копилова, декана історичного факультету Л. Баженова, завідувача кафедри М. Кукурудзяка, заступника декана О. Завальнюка та інших викладачів. Не потрібно пояснювати, що тоді від членів комісії вимагалось знайти якомога більше помилок і недоліків для так званого критичного аналізу їхньої роботи. Для мене це було чи не найважчим випробовуванням. Але іншого вибору не було. Довелось перевіряти і, як тоді в кулуарах говорили – «копати», під своїх найдорожчих людей, викладачів, вчителів, колег. Щоправда, ми вибрали таку тактику. Спочатку порадилися з ректором А.О. Копиловим, потім – деканом Л.В. Баженовим і завідувачем кафедри М.Г. Кукурудзяком. Спільними зусиллями виробили лінію та систему перевірки. Вона зводилася до того, що колективу немає чого приховувати і боятись, бо завжди працювали високопрофесійно, відкрито, системно і якісно. Адже кожне навчальне заняття так чи інакше для викладачів було відкритим. Його передусім оцінювали студенти. Спершу разом із деканом історичного факультету Л. Баженовим і завідувачем кафедри М. Кукурудзя-

ком відвідали лекцію ректора А. Копилова з навчального курсу «Новітня історія країн Європи і Америки», згодом у такий же спосіб побували на лекціях в Миколи Григоровича, Лева Васильовича, Олександра Михайловича та інших науково-педагогічних працівників. Відвідані заняття, як завжди, були чудовими. Ці враження лягли в матеріали перевірки. А для мене перевірка стала важливим уроком, адже ще раз переконався у надійності свого вчителя і колеги.

Після цього в керівництві області не виникало питань щодо об'єктивності самої перевірки і результативності навчальної та виховної роботи з студентами. В Державному архіві Хмельницької області можна відшукати протокол засідання секретаріату обкому партії й переконатися в тому, що оцінка діяльності колективу інституту з патріотичного та інтернаціонального виховання майбутніх педагогів була високою. І переконатися в цьому допомогли мої вчителі, колеги, зокрема М. Кукурудзяк.

З поверненням до інституту в 1994 р. на посаду проректора з наукової роботи, наші стосунки із завідувачем кафедри всесвітньої історії набули якісно нового рівня. Особливо вони проявилися, коли ректорат взяв курс на відновлення університетського статусу. Проблема була надзвичайно складною. По-перше, необхідно було виробити власну впевненість у її позитивному вирішенні. По-друге, треба було перекопати колектив, кожний підрозділ і кожного викладача та працівника персонально у важливості і необхідності цієї справи. По-третє, потрібна була готовність до серйозних перевірок всього комплексу навчальної, навчально-методичної, науково-дослідної та громадсько-виховної діяльності з боку міністерських структур. По-четверте, слід було систематично і повсякденно долати існуючі скептицизм і невіру в позитивному результаті задуманого. По-п'яте, надскладним виявилось відстоювання питання про зміну статусу інституту на університетський у багатьох владних кабінетах Києва. Проте віра в правильному виборі і цілковита підтримка в цьому питанні з боку керівників факультетів і кафедр зробили свою справу. Пригадую, перші розмови з цього доленосного питання на факультеті, передусім із деканом Л. Баженовим й завідувачами кафедр професорами І. Винокуром і М. Кукурудзяком. Вони засвідчили не лише щирі віру, оптимізм та цілковиту підтримку, а й їхню особисту готовність взяти на себе відповідальність і підставити своє надійне плече у його розв'язанні.

Потім були дві поважні експертні комісії, які тижнями перевіряли всі ділянки роботи колективу. Звісно, головний удар на себе взяли історики, філологи та математики. Результати

засвідчили найвищі оцінки, а відтак 14 із 16 спеціальностей і колектив інституту загалом були акредитовані за четвертим, найвищим рівнем. Це відкрило шлях до того, щоб поставити питання перед Міністерством освіти і науки та урядом України про перетворення інституту в державний педагогічний університет. До речі, в цей час, у 1996 р., в спеціалізованій вченій раді Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича під керівництвом професора М. Кукурудзяка успішно захистив кандидатську дисертацію перший випускник аспірантури історичного факультету Кам'янець-Подільського вишу зі спеціальності «Історія України» В. Малий. Це був дуже вдалий старт, адже за час функціонування аспірантури лише на кафедрі історії України захистили свої дисертації більше 30 її випускників. У числі авторитетних професорів, які закладали надійну базу під цю важливу ділянку роботи чільне місце посідав М. Кукурудзяк. Своїми конкретними справами вони наближали доленосний момент, а з ним утвердження довгоочікуваної історичної справедливості наприкінці червня 1997 р., коли на базі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту постановою Кабінету Міністрів України було створено Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. На жаль, наступні інституційні зміни статусу університету в 2003 та 2008 рр. вже відбулись без Миколи Григоровича.

У моїй пам'яті і пам'яті науково-педагогічних працівників факультету та Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, якому цьогоріч виповнюється 100 років, назавжди залишиться дорога і близька людина, високий професіонал, чудовий вчитель і наставник студентської молоді, надійний колега, люблячий сім'янин й турботливий батько.

Anatoliy Filinyuk

**MEMORY ABOUT THE TEACHER, WHO WAS AN EXAMPLE
OF KNOWLEDGE AND INTELLIGENCE**

The author of the article reveals his perspective of the characteristics of professional and personal qualities of the leader of the department of the worldwide (general) history of our high school M.G. Kukurudziak. His active and fruitful teaching activity, relations between him and the author of this article in various chronological periods of their scientific and pedagogical work are analysed.

Keywords: *M.G. Kukuruzyak, Department of General History, high school teacher, lecture, business relations, advice.*

Отримано: 18.12.2018

Олександр Федьков
(Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК М. Г. КУКУРУДЗЯК
(до 80-річчя з дня народження)

У статті розглядаються умови та основні напрями наукової діяльності доктора історичних наук, професора М.Г. Кукурудзяка. Здійснюється аналіз його праць у галузі регіоналістики, зокрема історії промисловості та робітничого класу Північної Буковини, історії міст цього регіону та Східної Галичини, іншої проблематики.

Ключові слова: М.Г. Кукурудзяк, історіографія, промисловість, робітничий клас, міста, Північна Буковина.

Вчені-історики є дослідниками минулих епох, але у переважній більшості залишаються людьми свого часу. Зазначена теза цілком стосується доктора історичних наук, професора Миколи Григоровича Кукурудзяка (1938–1999) – світогляд якого сформувався у середині – другій половині ХХ ст. в Радянській Україні. Він належав до покоління вчених, вихованих на основі радянської дійсності та марксистських теоретико-методологічних підходів до історичного процесу, вироблених у 1940–1980-х рр. Великий вплив на історика мало зростання у трудовій родині, де йому прищепили наполегливість та любов до праці. У розмовах з колегами М.Г. Кукурудзяк підкреслював дієвість «соціальних ліфтів» тієї епохи, оскільки йому, селянському сину, «все дала радянська влада».

Наукова спадщина М.Г. Кукурудзяка була предметом наукового аналізу вчених – професорів В.С. Степанкова¹, Л.В. Баженова та доцента В.В. Малога². У статті В.С. Степанкова розглянуто життєвий шлях історика, формування його світогляду, з'ясовано основні напрями та результати досліджень. Л.В. Баженов дослідив значення творчого доробку вченого для вивчення історії великих українських регіонів – Буковини та Поділля, а також науково-організаційну роботу М.Г. Кукурудзяка на полі краєзнавства. Учень М.Г. Кукурудзяка, доцент В.В. Малий зробив загалом вдालу спробу оцінити внесок вчителя в українську історіографію³. У цій статті ставимо за мету проаналізувати умови праці та наукову спадщину вченого-історика.

Для характеристики творчого доробку вченого слід мати на увазі деякі прикметні риси наукового життя Радянської України тієї доби, які стосуються М.Г. Кукурудзяка. По-перше, УРСР була науковою провінцією, про що засвідчувало, зокрема, те, що в республіці видавався єдиний науковий журнал

історичного профілю – «Український історичний журнал» та лише декілька продовжуваних збірників в Інституті історії, а також «Питання нової та новітньої історії» та «Питання історії народів СРСР». Друк у цих виданнях статей був своєрідним радянським «знаком якості» і його отримав М.Г. Кукурудзяк. Проте переважна більшість публікацій здійснювалася в збірниках і матеріалах тез конференцій і навіть у періодичній пресі. Статті в газетах були популярними за формою і мали на меті здійснювати ідейне виховання трудящих у дусі комуністичної ідеології.

По-друге, основні завдання з проведення науково-історичних досліджень в Радянській Україні покладалися насамперед на Інститут історії партії при КПУ, Інститут історії АН УРСР з його філіями та на університети. Педагогічні інститути розглядалися переважно як заклади з підготовки педагогічних кадрів. Відтак наукова робота в педвишах розглядалася як додаткове, але не обов'язкове навантаження. Тому навчання М.Г. Кукурудзяка в Чернівецькому університеті та робота в Чернівецькому відділі Інституту історії УРСР стали для нього доброю науковою школою.

М.Г. Кукурудзяк вступив на денну форму навчання історичного факультету Чернівецького університету, а потім в аспірантуру цього ж вишу за спеціальністю «Історія СРСР», що поклато початок кар'єрі вченого-історика. Темою його кандидатської дисертації стала нерозроблена на той час проблема розвитку промисловості та формування робітничого класу Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст.⁴. Роки навчання в аспірантурі дослідник використав для роботи над науковою літературою та вишукування джерел. Ним були опрацьовані матеріали Чернівецького обласного державного архіву й опубліковані джерела: збірники документів і матеріалів, діловодна документація, матеріали статистики, преса та публіцистика. Як людина свого часу, вчений значну увагу приділяв студіюванню праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документів КПРС, адже історія робітничого класу, робітничого та соціалістичного руху належала до пріоритетних напрямів досліджень радянської історіографії і будь-яке відхилення від канону не допускалося. Проте результати досліджень М.Г. Кукурудзяка засвідчили, що завдяки творчому підходу до теми та широкому колу використаних джерел він розробив її на рівні вимог тодішньої радянської історіографії.

Починаючи з 1972 року його перші публікації стали з'являтися в провідних наукових виданнях республіки⁵. З цього часу і до кінця життя М.Г. Кукурудзяк опублікував понад 110 праць (підрахунки зроблені нами на основі списку нау-

кових праць, який учений склав за два місяці до своєї смерті, 17 квітня 1999 р., що зберігається в його особовій справі в архіві Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка). Він був також відповідальним редактором і членом редколегії близько двох десятків наукових збірників і матеріалів конференцій. Наукова спадщина вченого складається з двох монографій (одна у співавторстві з М.М. Собчинською – донькою історика), восьми брошур, семи навчально-методичних видань, понад 20 статей, 50 тез і матеріалів виступів на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях. 20 публікацій уміщені на шпальтах всеукраїнської «Радянської освіти», обласних («Радянське Поділля» та «Радянська Буковина») та районних газет Буковини та Хмельниччини. Доцільність зарахування останніх до наукової спадщини М.Г. Кукурудзяка зумовлюється тим, що це були переважно рецензії наукових праць (загалом у різних виданнях історик опублікував 9 рецензій) та статті, присвячені популяризації історичного минулого нашого народу. Учений здійснював також археографічну діяльність: він був серед упорядників двох збірників документів і матеріалів⁶. Як на той час для історика з провінційного Кам'янець-Подільського педагогічного інституту це був значний доробок.

Оцінюючи наукову спадщину М.Г. Кукурудзяка, недостатньо зазначити, що він належав до марксистського напрямку в історіографії. На той час радянські історики перебували на узбіччі теоретико-методологічних пошуків світової історіографії, тому для означення місця творчої спадщини вченого підходить термін «історична регіоналістика». Українським історикам у межах Радянської імперії відводилася роль дослідників регіонально вузьких тем («дрібнотем'я»), історії класової боротьби пригнічених, успіхів соціалістичного будівництва і, звісно, провідної ролі комуністичної партії (більшовиків). Проте й тоді цінність їхніх праць залежала від особистості вченого; досліджуючи на локальному рівні історію України, М.Г. Кукурудзяк зумів зробити свій достойний внесок у розвиток історичної науки.

Основні напрями праці вченого вже з'ясовано згаданими дослідниками його творчості. Це:

- Політика уряду Австро-Угорщини на Буковині;
- Історія промисловості, робітництва, робітничого і соціалістичного руху Буковини другої половини XIX – початку XX ст.;
- Історія міст Західної та Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст.;

- Історія робітничого та комуністичного руху в ХХ ст.;
- Краєзнавчі дослідження.

Окремо слід відзначити доробок ученого навчально-методичного характеру.

Провідною дослідницькою темою М.Г. Кукурудзяка була історія промисловості, становлення та генеза робітничого класу Північної Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. З цієї проблеми, за підрахунками професора В.С. Степанкова, автор здійснив 24 публікації⁷. Власне, і кандидатська, і докторська дисертації, а також його монографія «Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці ХІХ – початку ХХ століття»⁸ присвячені їй. У контексті цієї проблеми вчений опублікував низку праць про колоніальний характер політики Австро-Угорщини в Буковині, відзначив форми економічного визиску населення краю (тарифна політика, підтримання аграрно-сировинного характеру промисловості), домінування австрійського та іноземного капіталу в економіці⁹. Він аргументовано довів, що в Буковині австрійські Габсбурги провадили політику національного гноблення¹⁰. Історик охарактеризував основні галузі промисловості регіону (харчову, лісопильну та деревообробну, з обробки мінеральної сировини та ін.)¹¹ і зазначав, що для промислового розвитку були притаманними односторонність, відсутність важкої індустрії, незначна кількість фабрично-заводських підприємств, переважання ремісничо-кустарних та мануфактурних закладів із примітивною технікою¹². Ці наукові результати, здобуті Миколою Григоровичем, не втратили наукової цінності і сьогодні.

Головну увагу М.Г. Кукурудзяк приділяв становищу робітничого класу Буковини та його боротьбі за політичні та соціально-економічні права у другій половині ХІХ та на початку ХХ ст.¹³. Вчений на основі матеріалів статистики з'ясував, що чисельність промислових робітників у регіоні зростала повільно і на 1912 р. становила 12,6 тис. осіб¹⁴. Це були переважно колишні буковинські селяни. Як встановив історик, характерною рисою складу робітництва була його структурна розрізненість і розпорошеність переважно по ремісничо-кустарних і мануфактурних закладах, які складали 99% усіх підприємств. Фабрично-заводські робітники зосереджувалися переважно в лісопильній і деревообробній, харчовій та з обробки сировини галузях промисловості¹⁵. Дослідник докладно дослідив важке економічне та соціальне становище, політичне безправ'я робітничого класу, що стало причиною його соціальної активності. Історик здійснив підрахунки, відзначив форми виступів робітників, їхній територіальний і галузевий розподіл.

М.Г. Кукурудзяк зазначав, що під час страйків робітники висували соціально-економічні, політичні та національні вимоги.

Водночас, варто зауважити, що працям ученого притаманні певні вади, зумовлені ідеологемами ленінізму, характерними для всієї тодішньої радянської історіографії. Через них проходить наскрізна теза про імперіалізм як вищу й останню стадію розвитку капіталізму, риси якого він побачив у Буковині. З'ясовуючи питання про поширення марксизму в регіоні, вчений помилково характеризував І. Франка, І. Павлика та ін. діячів як прихильників марксизму. Історик перебільшував вплив революційного руху в Російській імперії на робітничий клас Буковини та його боротьбу. Він абсолютизував досвід і значення революційних методів боротьби під керівництвом більшовиків і національну програму останніх і піддавав нищівній критиці «опортунізм буковинської соціал-демократії», її прихильність до концепції національно-персональної автономії К. Ренера й О. Бауера (проте зазначена теорія була прогресивною і пропонувала демократичний шлях розв'язання національного питання в поліетнічних державах).

Другим важливим напрямом наукових досліджень ученого була історія міст Західної та Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Першу працю з цієї проблеми він опублікував на початку 1980-х рр. у збірнику тез доповідей і повідомлень за матеріалами всесоюзної конференції, яка відбулася в м. Ужгороді¹⁶. Звісно, проблематика цих досліджень пов'язана з уже зазначеною головною темою життя М.Г. Кукурудзяка. Розвиток промисловості у містах, формування робітничого класу – нових містян Буковини – це частина урбаністичних зацікавлень історика. Водночас, дві публікації він присвятив безпосередньо Чернівцям і містам цього регіону. Це були тези виступів на конференціях у Києві та Пензі (Росія)¹⁷. Предметом уваги історика стали також міста Західної та Східної Галичини другої половини ХІХ ст.¹⁸. Окремі публікації присвячено соціально-економічному розвитку Станіслава¹⁹, Тернополя²⁰, Борщова²¹, етносоціальному складу та динаміці міського населення Західного Поділля (Тернопільщини)²². Дві публікації присвячено містам Подільської губернії – Вінниці²³ та Могилеву-Подільському²⁴.

Вчений досліджував історію міст у контексті розвитку капіталізму в українських землях у складі Австро-Угорської та Російської імперій. Для наукового аналізу використовував типологію міст та міських поселень (останні хоча й не мали юридичного статусу міста, проте за своїми соціально-економічними характеристиками були такими), враховуючи низку чинників, зокрема чисельність населення, розвиток промис-

ловості та торгівлі та ін. історик відзначав зміни у складі міського населення, зростання капіталістичних верств суспільства (буржуазії та робітників), їхню поліетнічність.

Історія соціальної боротьби трудящих і комуністичного руху ХХ ст. також належала до наукових пріоритетів М.Г. Кукурудзяка. Вона цілком корелювалася з пріоритетами радянської історіографії та мала на меті виховувати населення країни в руслі панівної ідеології. Ці публікації здійснювались в газетах²⁵, а також вийшли брошурами. Співавтором М.Г. Кукурудзяка був професор, болгарист, ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту та колега А.О. Копилов, з яким вони разом здійснили 15 спільних публікацій²⁶. Очевидно, під впливом останнього опубліковано низку брошур і статей, які стосувалася історії Болгарії, українсько-болгарських взаємин. Звісно, ці праці мають цінність сьогодні переважно для історіографів, оскільки дозволяють краще зрозуміти умови праці та пріоритети української історіографії радянської доби.

Після захисту докторської дисертації (1987) М.Г. Кукурудзяк продовжував здійснювати публікації в руслі зазначених напрямів, а також вдався до пошуку нових тем досліджень. Цьому сприяли розпад СРСР, криза «марксистсько-ленінської методології історії» та здійснення керівництва та консультування з написання дисертацій аспірантами²⁷. Наприкінці 1980 та в 1990-х рр. вийшли публікації вченого з історії Хотинського повстання, історії Поділля та Хмельницької області, їхніх населених пунктів, зокрема й рідних Островчан, історії освіти та ін.

Важливе значення для здійснення навчального процесу у виші мали навчально-методичні праці вченого. Разом із професором Л.А. Коваленком ще в радянську добу М.Г. Кукурудзяк опублікував методичні вказівки для студентів педінституту з вивчення міжнародних відносин нового часу²⁸. Вони були написані на рівні розвитку тодішньої історичної науки і методики навчання у виші та були надійним дороговказом у вивченні студентами історії дипломатії. У добу незалежності України вийшли конспекти лекцій М.Г. Кукурудзяка з історіографії історії країн Західної Європи і Америки нового часу²⁹ та з історіографії нового і новітнього часу країн Європи та Америки³⁰. У першому посібнику вчений з'ясував предмет і завдання історичної науки нового часу та деякі категорії історіографії. Після цього він у хронологічному порядку простежив генезу та розвиток історіографії нової історії починаючи з XV і до початку ХХ ст. Друге, посмертне, видання вийшло завдяки археографічній та редакторській роботі докто-

ра історичних наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету В.С. Степанкова та кандидата історичних наук, професора цієї ж кафедри С.А. Копилова. У ньому вміщено п'ять лекцій, присвячених новітній історіографії Англії, Франції, Німеччини, США та Росії, які написані на основі сучасної наукової та навчальної літератури. Автор розглянув теоретико-методологічні підходи, які використовувалися вченими, організаційні засади, основні напрями історичної науки та охарактеризував доробок їхніх представників. Учений з'ясував також основні тенденції розвитку сучасної історіографії.

Отже, наукова діяльність М.Г. Кукурудзяка спрямовувалася переважно в напрями української історичної регіоналістики й автор зосереджував свої зусилля на вивченні історії Північної Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Він досліджував також історію міст Північної Галичини, Східної Галичини та Поділля тієї ж доби. Даниною радянській епосі стали праці вченого з історії комуністичного руху. Вчений підготував також низку навчальних та навчально-методичних посібників. Наукові та навчально-методичні праці, педагогічна діяльність професора сприяли розвитку української історіографії, підготовці фахових учителів і вчених дослідників на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (університету).

Примітки:

1. Степанков В.С. На ужинок 60-річчя: слово про колегу // Творчі вершини вченого. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 3–10.
2. Баженов А.В. Професор Микола Кукурудзяк – дослідник історії Буковини і Поділля, діяч краєзнавчого руху // Творчі вершини вченого. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 11–16.
3. Малий В.В. Професор М.Г. Кукурудзяк як дослідник історії України // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»: доп. та повідомл., Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острого, 2005. Т. 1. С. 278 – 287.
4. Степанков В.С. Вказ. праця. С. 4.
5. Кукурудзяк М.Г. Проникнення іноземного капіталу в економіку Буковини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Укр. історич. журнал. 1972. № 2. С. 100–103; Його ж, Характеристика промислових робітників Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Питання історії народів СРСР: республіканський міжвідомчий науковий збірник. Харків, 1972. Вип. 13. С. 132–139; Його ж, Коли припинили своє існування цехи на Північній Буковині // Укр. історич. журнал. 1973. № 2. С. 160.

6. Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX – на початку XX ст. Зб. док. і матер. Упорядники: В.М. Ботушанський, М.М. Кравець, Г.С. Цебенко та ін. Ужгород : Карпати, 1979. 286 с.; Під колоніальним гнітом (Північна Буковина в другій половині XIX – на початку XX ст.): Документи і матеріали / редкол. М.І. Іванеско (голова) та ін. Упорядники: В.М. Ботушанський, М.М. Кравець, М.Д. Никирса. Ужгород : Карпати, 1986. 206 с.
7. Степанков В.С. Вказ. праця. С. 7.
8. Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – початку XX століття. Львів, 1982. 128 с.
9. Там само. С. 9–17; Його ж. До питання про колоніальний характер політики Австро-Угорщини щодо Буковини (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання нової та новітньої історії: республіканський міжвідомчий науковий збірник. Київ, 1974. Вип. 19. С. 60–65; Проникнення іноземного капіталу в економіку Буковини (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. історич. журнал. 1972. № 2. С. 100–103; Його ж. Становище західноукраїнських земель у складі монархії Габсбургів // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 30–39.
10. Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині. С. 55–56.
11. Його ж. Робітничий рух на Північній Буковині. С. 17–33; Його ж. Лісопильна та деревообробна промисловість Буковини в кінці XIX ст. // Минуле і сучасне Північної Буковини: науковий збірник Інституту історії АН УРСР. Київ, 1973. Вип. 2. С. 41–46; Его же. О ремесленных товариществах в Австрии: вторая пол. XIX – нач. XX ст. // Вопросы новой и новейшей истории. Киев, 1987. Вып. 33. С. 96–101.
12. Його ж. Робітничий рух на Північній Буковині. С. 14, 125.
13. Його ж. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – початку XX століття. Львів, 1982. 128 с.; Його ж. До питання про становище робітників Північної Буковини в другій пол. XIX ст. // Питання історії СРСР: респуб. міжвід. наук. зб. Харків, 1989. Вип. 34. С. 20–25; Його ж. Характеристика промислових робітників Буковини кінця XIX – поч. XX ст. // Питання історії народів СРСР: респ. міжвідомч. наук. зб. Харків, 1972. Вип. 13. С. 132–139; Его же. Интернациональное единство украинских и румынских рабочих в борьбе против капиталистического гнета в начале XX в. // Формирование и развитие исторических связей и сотрудничества братских соц. стран : тез. докл. и сообщ. респ. науч. конф., 28 – 30 сент. 1983 г. Львов, 1983. С. 253–256; Кукурудзяк М.Г., Комарницький С.І., Ляпунов Ю.П. З історії святкування Першого травня на Північній Буковині в період панування австро-угорських та румунських загарбників // Укр. іст. журнал. 1974. № 7. С. 99–107.

14. Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині. С. 33–34.
15. Там само. С. 125.
16. Кукурудзяк Н.Г. Города и городское населения Западной и Восточной Галиции во второй половине XIX в. // Узловые вопросы советского славяноведения: тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов. Ужгород, 1982.
17. Его же. Характеристика городов Северной Буковины во второй половине XIX ст. // Тезисы докладов и сообщений всеобщей научной конференции по историческому краеведению. Пенза, 1989. С. 31–33; Його ж. Соціально-економічний розвиток Чернівців в період капіталізму // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доп. Київ, 1984. С. 74–75.
18. Его же. Города и городское населения Западной и Восточной Галиции во второй половине XIX в. // Узловые вопросы советского славяноведения: Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов. Ужгород, 1982.
19. Його ж. Соціально-економічний розвиток Станіслава в другій пол. XIX ст. // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. Кам'янець-Подільський, 1991.
20. Соціально-економічний розвиток Тернополя в другій пол. XIX ст. // Тези доповідей і повідомлень IV республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. Київ, 1989. С. 21–23.
21. Його ж. Соціально-економічний розвиток Борщова в другій пол. XIX ст. // Тези доповідей XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1992.
22. Його ж. Етносоціальний склад міського населення Західного Поділля кінця XIX ст. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: наук. збір. Кам'янець-Подільський, 1992. С. 178-182; Його ж. Динаміка міського населення Західного Поділля у другій пол. XIX ст. // Подільська старовина: наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського. Вінниця, 1993. С. 186-191.
23. Його ж. Важливе джерело з історії Вінниці початку XX ст. // Тези доповідей XIV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1995.
24. Його ж. Роль міста Могилева-Подільського у зміцненні економічних зв'язків Наддніпрянської України і Росії з західноукраїнськими землями в другій пол. XIX ст. // Тези доповідей другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяч. 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Вінниця, 1984. С. 13.

25. Його ж. Великий Жовтень і світовий комуністичний рух // Прапор Жовтня. 1977. № 173; Його ж. Під впливом Великого Жовтня: рецензія на книгу В.М. Курило «В боротьбі за визволення» (Львів, 1977) // Радянське Поділля. 1978. № 125.
26. Кукурудзяк М.Г., Копилов С.А. Георгій Димитров – видатний діяч міжнародного комуністичного і робітничого руху. Хмельницький : Знання, 1982. 38 с.; Їх же. Пролетарський інтернаціоналізм в дії (солідарність трудящих УРСР з Республіканською Іспанією). Хмельницький, 1987. Їх же. Видатний діяч комуністичного руху (До 100-річчя з дня народження Г. Димитрова) // Радянське Поділля. 1982. № 118; Їх же. Друга батьківщина Г. Димитрова // Радянське Поділля. 1982. № 100; Їх же. Мужність у Боротьбі // Радянська освіта. 1982. № 48; Їх же. Великий Жовтень і світовий комуністичний рух // Радянське Поділля. 1982. № 211; Їх же. Народній Республіці Болгарії 40 років. Хмельницький : Знання, 1984; Їх же. Пролетарський інтернаціоналізм в дії (До 60-річчя антифашистського повстання в Болгарії) // Радянське Поділля. 1983. № 181; М.Г. Кукурудзяк, А.О. Копилов, І.А. Ткач. З історії українсько-болгарських зв'язків (до 1300-річчя утворення Болгарської держави). Хмельницький : Знання, 1981. 24 с.
27. Кукурудзяк М.Г., Кармалюк С.П., Волошина В.П. Місіонери добродійності і милосердя. Кам'янець-Подільський, 1994. 82 с.
28. Коваленко Л.А., Кукурудзяк М.Г. Міжнародні відносини нового часу. 1640–1918: Методичні вказівки для студентів. Кам'янець-Подільський, 1978.
29. Кукурудзяк М.Г. Історіографія історії Західної Європи і Америки нового часу (конспект лекцій на допомогу студентам). Кам'янець-Подільський : Красилівська друкарня, 1993. 72 с.
30. Його ж. Історіографія нового і новітнього часу країн Європи та Америки. Конспект лекцій. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. 136 с.

Olexandr Fed'kov

UKRAINIAN HISTORIAN M.G. KUKURUDZIAK (TO 80TH BIRTHDAY)

In the article the conditions and main directions of scientific activity of the Doctor of Historical Sciences, Professor M. Kukurudziak are researched. An analysis of his works in the field of regionalistics, in particular the history of industry and the working class of Northern Bukovyna, the history of cities in this region and Eastern Galicia, other issues is made.

Key words: *M. Kukurudziak, historiography, industry, working class, cities, Northern Bukovyna.*

Отримано: 21.04.2019

Матеріали круглого столу

«1918 РІК: ПЕРЕЛОМНИЙ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ»

УДК 94(100)«1914/1918»

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.48-56

Володимир Газін

(Кам'янець-Подільський)

ПЕРША СВІТОВА: СТО РОКІВ ПІСЛЯ

У статті подано узагальнюючу системну характеристику передумов, причин й обставин вибуху Першої світової війни. Автор розкриває суспільно-політичні, економічні зміни в Європі та світі у період 1914-1918 рр., статистичними даними втрат та руйнувань демонструє жахливі наслідки війни, застерігає людство її уроками.

Ключові слова: Перша світова війна, Європа, дипломатія, військово-політичні союзи, економіка, суспільство, демократія, перемир'я.

Велика війна 1914-1918 рр., що завершилася 100 років тому, не була несподіваною. До неї уже давно йшли через локальні війни (англо-бурська, російсько-японська, балканські). Причини її були на поверхні: загострення боротьби за ринки збуту й джерела сировини, початок перерозподілу колоній, посилення територіальних претензій. Курс на Першу світову війну заклала франко-пруська кампанія 1870-1871 років, коли Франція, що століттями виборювала гегемонію в Європі, зазнала поразки й підписала Франкфуртський мир, за яким передавала Німеччині Ельзас і Лотарингію, виплачувала 5 млрд. франків контрибуції, визнавала її об'єднання¹. Факт проголошення Другого райху у французькому Версалі символізував курс Німеччини на майбутню агресивну політику.

Після 1871 року Франція жила ідеєю реваншу. Німеччина – неминучістю нової війни з метою остаточного виведення її з кола великих держав Європи. Обидві країни готувалися й шукали союзників, які теж мали свої інтереси. В об'єднаній Німеччині Англія бачила головного суперника у світі. Для Росії, що проводила свою історію в агресивних війнах в усіх напрямках, Другий райх бачився небезпекою на Заході. Зближення Англії, Росії та Франції завершилося створенням в 1907 р.

Антанти – воєнного союзу. Ще раніше, у 1882 р. Німеччина, Австро-Угорщина й Італія підписали Троїстий союз. Перехід Італії на бік Антанти (1915 р.) в Берліні сприйняли спокійно. Генерали запевнили кайзера Вільгельма II, що нічого страшного не сталося. Якщо Італія буде на боці Німеччини, то потребується 15 дивізій, щоб її захистити і стільки ж, щоб розбити. Натомість, до німецького блоку приєдналися Туреччина (2.XI.1914 р.) і Болгарія (6.IX.1915 р.). Троїстий союз став Четверним. Усього у війні взяли участь 38 держав².

Довгий час історики гадали, хто її ініціював. Чи може країни просто «брюхнулися у війну» і ніхто нічого не планував? Однак 1959 року історик ФРН Фріц Фішер у дослідженні «Griff nach der Weltmacht» («Ривок до світового панування») документально довів, що провина за війну лежить на уряді Німеччини, який йшов до неї вже з 1912 року. Він послався на документ «військової ради» 1912 року, де було прийнято рішення про початок війни в 1914 р. Там начальник Генштабу німецької армії Гельмут фон Мольтке заявив: «Я вважаю війну неминучою, і чим швидше, тим краще»³. Паралельно йшла підготовка й громадської думки до війни. Генерал О. Брусилов у книзі «Мої спогади» описує епізод в німецькому місті Кіссінгені, де він відпочивав влітку 1914 року, коли в центрі міста в честь свята було збудовано величезний, на всю площу, дерев'яний макет московського Кремля, який у розпал святкування був підпалений з усіх боків. Навколо охопленої вогнем споруди під музику «Боже, царя бережи» біснувався натовп, аплодував, кричав, лементував. І наостанок над тліючими уламками заgrimів німецький національний гімн. «Так ось в чому справа! Ось чого їм хочеться!» – оцінили суть побаченого генерал і його дружина⁴. Морально-політична підготовка до війни тоді демонструвалась подібними шабашами в багатьох країнах, в тому числі й в Росії. Не одна Німеччина прагнула війни, як одного із способів вирішення протиріч. Проблеми, незгоди й суперечності між великими державами піднялися над прагненнями миру.

Перша світова війна з її масовими арміями, численними фронтами з глибоким ешелонуванням оборонних укріплень стала такою завдяки великим промислово-технологічним зрушенням у другій половині XIX – на початку XX ст., якісним змінам, що виразилися у заміні ручного виробництва машинним. На той час Німеччина, завершивши промисловий переворот і, зайнявши провідне місце в Європі, перетворилася в могутню військово-промислову державу, кинула виклик Великій Британії, що мала численні колоніальні володіння, і навіть США. Уже до початку XX ст. виробництво Німеччини

переважало англійське. Натомість Англія, що була так близька до рангу світової держави наприкінці XIX – поч. XX ст., втратила таку можливість. А вихід США в 1894 році на перше місце в промисловому розвитку на перших порах не справляв помітного впливу на події та розстановку сил в Європі за умов, коли вичерпався ресурс колоніальних загарбань і постає проблема переділу уже поділених володінь.

Разом з тим, що особливо важливо, у II половині XIX ст. були закладені основи масового машинного виробництва зброї – гармат і скорострільних гвинтівок, які заряджалися з казенної частини, що створило передумови для розгортання добре озброєних масових армій.

Стратегічний план Німеччини, всупереч застереженням О. Бісмарка щодо ведення війни на два фронти, передбачав спочатку розгром Франції, а потім, за допомогою військ, перекинутих на схід, і Росії, й успішне завершення, таким чином, «бліцкригу». Пересторогу Бісмарка нівелювала розвинута станом на 1914 р. мережа залізниць, яка надавала можливість, залежно від ситуації на фронті, швидкого маневрування військами. Так Німеччині доводилось іноді вести війну й на трьох фронтах, виручаючи союзників від розгрому.

Стратегічний план Франції враховував перевагу Німеччини. Але прагнення повернути Ельзас і Лотарингію штовхало її до активних дій з чисто патріотичних мотивів.

Приводом до війни стали події, пов'язані з вбивством 28 червня 1914 року в Сараєві сербськими націоналістами наступника австрійського престолу Франца Фердинанда. Берлін, уже готовий до війни, захопився за бажаний привід і штовхав Відень на вимоги, неприйнятні для Сербії. Висунутий Австро-Угорщині ультиматум містив статті часткової відмови Белграда від суверенітету. «Це війна в Європі», – вигукнув міністр закордонних справ Росії О. Сазонов⁵. За православну Сербію, оплот російських інтересів на Балканах, заступилася Росія.

Усі спроби зупинити маховик війни, що розкручувався все швидше, виявилися марними. А причин було більше, ніж достатньо. Німеччина прагнула до територіального переділу світу й світового панування. Англію влаштовував існуючий порядок речей і вона хотіла його захистити. У багатьох прокинулися загарбницькі інстинкти й стали вкрай актуальними територіальні претензії. Росія і Німеччина, що зіштовхнулися навколо Сербії, стали для історії призвідниками Першої світової.

Вихід за поріг миру відбувався швидко. 1 серпня 1914 року Німеччина оголосила війну Росії, 2 – німецькі війська вступили в Люксембург, 3 – Берлін почав війну проти Франції. І, нарешті, 4 серпня у війну вступила Англія⁶. Її довге мовчання

бентежило союзників і обнадіювало противників, що Лондон залишиться в стороні. Гадається, Велика Британія не була б великою, якби не вмiла вести велику дипломатію. 6 серпня Австрія оголосила війну Росії. Європейське коло воєнної пожежі замкнулося й запалахкотiло.

Війні пророчили швидкоплинність бойових дій – 6-8 місяців. Однак, через приблизну рівність сил сторін, максимальну мобілізацію суспільств та економік, її коаліційний характер, вона затягнулася більш ніж на 4 роки. Терези успіху схилялися то в один, то в інший бік.

Масштаби Першої світової війни засвідчує факт, що в армії воюючих країн було мобілізовано 74 млн. осіб. У бойових діях брали участь 29 млн. Найвідчутніших втрат зазнала Франція, яка винесла основний тягар війни на Західному фронті. З 8 млн. мобілізованих 1,4 млн. були вбиті, 600 тисяч залишилися інвалідами. Найбільш важлива в господарському значенні північно-східна область була сплюндрована. Понад 3 млн. га родючої землі стали непридатними для обробітку. У районі боїв було зруйновано 6 тис. км залізниць, 53 тис. км шосейних доріг. Країна втратила $\frac{1}{4}$ національного багатства, з кредитора до війни перетворилася на боржника⁷. Лише борг США складав 40 млрд. золотих франків.

За такої масштабної й тривалої війни, першими приходять до фінішу ті учасники, у яких менші матеріальні й людські ресурси. Після 1916 року німецька армія скоротилася на 1 000 000 осіб. І замінити їх уже було ніким. З матеріальними ресурсами, продовольством було ще гірше. Німеччина стала схилятися до миру. Особливо після того, як 7 квітня 1917 року на боці Антанти у війну вступили США й постійно нарощували свої сили на Західному фронті⁸.

Подібних проблем не уникли й країни Антанти. І якщо на Заході Четверний блок у 1918 р. мав серйозні проблеми, то на Сході домігся значних успіхів. Матеріальні ресурси Росії, де на 1914 рік промисловий переворот лише трохи позначився, були швидко вичерпані. Країна опинилася на межі господарського краху, процвітало дезертирство, солдати відмовлялися воювати й залишали фронт. Постачання Східного фронту перейняли на себе союзники, насамперед Англія і США. Колапс наступив уже наприкінці 1917 року. Крах царської Росії прискорив прихід не без допомоги німецьких марок до влади більшовиків, які обіцяли покінчити з війною й дати землю селянам. З березня 1918 року більшовики прийняли продиктовані Четверним союзом умови Брестського миру, в якому фіксувався розпад імперії, поразка, вихід з війни та згода Росії з територіальними змінами, зафіксованими в договорі. Так визначився мир-

ний процес на Сході, започаткований новими владними силами – більшовиками. Після чого майбутня доля Росії як держави й імперії вирішувалася на Західному фронті.

Зі вступом США у війну безповоротно була порушена рівновага сил і на Західному фронті. Тут кандидатом в переможні визначилася Німеччина. У керівних колах Берліна заговорили про недоцільність подальшого продовження війни. Восени 1918 року відбулися серйозні зміни в керівництві Німеччини. Партія, що розв'язала війну, змушена була залишити владу. Новий уряд, розбавлений правими соціал-демократами Г. Бауером та Ф. Шейдеманом очолив принц Макс Баденський, який у ніч з 4 на 5 жовтня 1918 року через Швейцарію звернувся до американського президента Вудро Вільсона з проханням укласти перемир'я на основі 14 пунктів від 8 січня та роз'яснень від 27 вересня. 8 жовтня державний секретар США Роберт Лансінг від імені Вільсона відповів на ноту Німеччини, вимагаючи підтвердження того, що німецький уряд приймає всі умови, викладені в 14 пунктах та в наступних заявах американського президента⁹.

Невдовзі почався поворот від війни до миру. 5 листопада 1918 року Лансінг повідомив, що союзники згодні дати перемир'я Німеччині на умовах, які повідомить командувач союзними силами маршал Франції Фердинанд Фош. Німців також попередили, що 14 пунктів Вільсона не будуть цілком розповсюджені на Німеччину. Очевидно, для Америки пункти стали сильним ходом американської дипломатії, спрямованим на визнання та утвердження керівної ролі Вашингтона в мирному процесі, а відтак й узаконення привілейованого статусу США у світовій політиці в повоєнні роки.

Тим часом німецьку делегацію на перемир'я очолив статс-секретар уряду Макса Баденського Матіас Ерцбергер. Як і було домовлено, 8 листопада 1918 року о пів на шосту ранку в штабний вагон Фоша в Комп'єнському лісі, прибула німецька делегація. На слова Ерцбергера, що німці прибули отримати «пропозиції» союзників, Фош іронічно зазначив: «А нам подобається воювати». На що Ерцбергер, відкинувши дипломатичні виверти, прямо сказав: «А ми вже не можемо»¹⁰. Фош сприйняв це як сигнал беззаперечності й капітуляції і виклав заздалегідь заготовлені умови. Вони були жорсткі: упродовж двох тижнів німці повинні евакуювати війська з Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзасу й Лотарингії; видати союзникам тисячі стволів кулеметів, гармат, 50 винищувачів, бойові кораблі, усі підводні човни; передати транспортні засоби, все золото, отримане від Росії й Румунії; повернути військовополонених союзних армій; анулювати Бухарестський і Брестський договори.

Водночас союзне командування погодилося на тимчасове залишення німецьких військ в Україні та Прибалтиці, щоб запобігти встановленню там контролю більшовиків. Термін перемир'я мав тривати 36 днів. До підписання миру продовжувалася блокада Німеччини. Умови миру були важкі, але вибору в Німеччині не було. Будь-яке затягування закінчилося б ще гіршим. О пів на шосту ранку 11 листопада німці підписали перемир'я, яке набрало чинності об одинадцятій годині одинадцятого дня одинадцятого місяця 1918 року. У честь цього було дано 101 залп. Це були останні артилерійські залпи Першої світової війни. Водночас наступило перемир'я. У той же день Європа переможна й переможена вийшла на вулиці: танцювала, співала, сміялась, веселилась. Так закінчуються війни. В усіх країнах, що воювали, запанувала гірка від втрат, але оптимістична радість життя.

Через 2 дні після Комп'єнського перемир'я 13 листопада 1918 року Радянська Росія скасувала Брестський трактат й зберегла таким чином свою державність та імперську суть, завдяки діям США у ролі вирішального доважка перемоги Антанти. У німецьких планах світового панування такого рангу їй не відводилося.

Результати війни були епохальними для переможців й сумними для всіх. Союзники втратили у війні більше 5 млн. осіб. Країни Четверного союзу – 3,5 млн. Було загублено мільйони життів найкращого генофонду людства, слухняного закону й наказу. Скільки не народилося винахідників, поетів, письменників, художників, порядних і добрих людей. Кількість поранених – 21 млн. Втрати цивільного населення від голоду й хвороб – ще 10 млн. осіб. На фронтах війни солдатами й офіцерами воювало чимало майбутніх відомих людей – державних діячів, воєначальників. Серед них: Гарольд Макмілан, Ентоні Іден (Велика Британія); Гаррі Трумен, Дуглас Макартур, Джордж Сміт Паттон (США); Шарль де Голль (Франція) й інші.

1914-1918 рр. – згусток часу, який вибухнув не тільки оголеними нервами суспільств, втягнутих у війну, а й потужним подальшим розвитком промисловості, в тому числі й військової, появою нових видів озброєння, що стали застосовуватися на землі, воді і в повітрі. З'явилася бойова авіація – винищувальна й бомбардувальна, танки, на озброєнні субмарин – торпеди, безпроводний зв'язок, нові галузі в науці та виробництві і навіть літній час, вперше запроваджений за умов війни. Уперше була створена й застосована хімічна зброя, ураження від неї шокували світ. Після війни низкою конвенцій вона була заборонена. Але чи надовго? Завжди в окремих країнах вона була в запасі (і є, на жаль, про всяк випадок). Так

як сьогодні ядерна зброя, що існує поряд з хімічною, теж прописується в запас. Як говорив недоброї пам'яті радянський міністр оборони Д. Устинов: «Вона їсти не просить».

Під тиском обставин війни великий крок вперед зробили гендерні стосунки. Так, якщо здавна обов'язки німецьких жінок окреслювалися канонами трьох «к» (Küche, Kinder, Kirche – кухня, діти, церква), то у війну, замінивши своїх чоловіків, вони стали за верстати, до мартенівських печей, повели локомотиви, спустилися в шахти. Після війни чоловіки змушені були віддачувати їм виборчими правами, залученням до державної влади й управління, рівністю, що поглибило й розширило демократію не лише в Європі.

Війна відобразилася в літературі. Бестселери про Першу світову війну, написані її солдатами, читабельні й сьогодні. Серед них: «Смерть героя» англійця Річарда Олдінгтона, «Прощай зброе» американця Ернеста Хемінгуея, «На Західному фронті без змін» німця Еріха Марії Ремарка, «Вогонь» француза Анрі Барбюса. Коли їх читаєш, перекоонуєшся – свята правда. Так воно й було. Це важливо, оскільки в книгах соціалістичного реалізму, тобто радянських, війна якась опереткова.

Німеччина й Росія, які вийшли з війни переможеними, відповіли світу революціями і, врешті-решт, вдарилися в тоталітаризм. Поразка Росії у Першій світовій війні призвела до комунізму як наступної моделі «русского мира», що було не чим іншим як новим виданням феодалізму в обгортці утопії. Німеччина, де потужний розвиток науки, техніки й культури в другій половині XIX – на початку XX ст. виплеснувся водночас негативом расистських ідей переваги німецької нації над іншими, що після війни трансформувалося в нацизм як різновид фашизму, в загрозу миру й світу, ніскільки не меншу, ніж комунізм. Комунізм і нацизм однаково не приймалися демократичним світом. Проте демократичні країни після Першої світової війни, не сприймаючи більшовиків, нічого не могли вдіяти. Вони не мали солдат, щоб звільнити Росію від більшовизму. Хто вижив у великій війні, не хотів воювати. Спрага повернутися додому після війни була жагою і переможців і переможених. Тут вони просто об'єдналися. Не було ворогів, не було друзів. Були ті, хто пройшов війну, дожив до миру і не хотів його проміняти ні на що.

Наслідки Першої світової війни виразилися в широкому спектрі змін: на політичній карті Європи з'явилася низка нових держав (Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехословаччина, Австрія, Угорщина, Сербсько-хорватсько-словенське королівство, Фінляндія, Україна, Грузія, Азербайджан), війна прискорила утвердження гендерної рівності як солідарної участі обох по-

ловин людства в усіх сферах життєдіяльності суспільства; вплинула на подальший розвиток демократії, парламентаризму, загального виборчого права, розширення території їх присутності; результати досягнень воєнних років знайшли широке впровадження й подальший розвиток в мирних галузях, сприяли розвитку технології виробництва, його диверсифікації, появи нових напрямів у науці й техніці, конвеєрної системи й автоматизації, що дало поштовх початку науково-технічної революції.

Водночас постали й питання: чи міг новий версальсько-вашигтонський світовий порядок забезпечити мир за умов розколу світу по лінії демократія – тоталітаризм, довільно проведених мирними договорами нових кордонів, внаслідок чого з'явилася Європа-іредента – мільйони громадян, що компактно проживали за межами своїх вітчизн у сусідніх країнах – у ролі міни сповільненої дії? Як скоро тоталітарні держави (Радянський Союз, нацистська Німеччина й фашистська Італія) перейдуть до здійснення своїх планів світового панування? За таких умов Перша світова війна, не вирішивши багатьох проблем, закладає передумови Другої – наступної світової війни.

Велика війна, відкривши браму до самознищення людства, не стала першою й останньою світовою. Напередодні століття її завершення людство повинно задати собі питання: чи зроблені належні висновки з історії ХХ століття, яке вмістило у свій відтинок часу дві криваві світові війни? Поки що мало що промовляє, що ХХІ ст. буде іншим, у порівнянні зі століттям ХХ.

Примітки:

1. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXXVIa: Франконская династия – Хаки. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902. С. 495.
2. Лавренов С. Глубинная причина Первой мировой войны // Обозреватель-Observer. 2014. № 6. С. 109.
3. Ниланс Р. Генералы Великой войны. Западный фронт 1914-1918. Москва : Астрель-АСТ, 2005. С. 129.
4. Брусиллов А.А. Воспоминания. Москва : Воениздат, 1963. С. 58.
5. Дерев'янюк І.П. Особливості процесу еволюції міжнародних відносин напередодні краху «старого світового порядку» // Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. 2011. № 3. С. 94.
6. Віднянський С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал. 2004. № 9. С. 10.
7. Араканян М.Ц., Ревякин А.В., Уваров П.Ю. История Франции. Москва : Дрофа, 2004. С. 313; Мировая война в цифрах. Москва-Ленинград : Государственное военное издательство, 1934. 128 с.

8. Мартинов А. Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії: теми й концептуальні ідеї досліджень // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки та знахідки. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 23. С. 410.
9. Международные отношения 1870-1918 гг. Сборник документов / сост. А.Г. Королев, О.Н. Фрейфельд; под ред. В.М. Хвостова. Москва : Издательство Юрайт, 2018. С. 448.
10. История дипломатии / Под. ред. В.П. Потемкина. Москва-Ленинград : ОГИЗ, 1945. Т. 2. С. 374.

Volodymyr Gazin

THE FIRST WORLD: HUNDRED YEARS AFTER

The author of the article summarizes the systemic description of the preconditions, causes and circumstances of the explosion of the First World War. He reveals socio-political, economic changes in Europe and the world during the period 1914-1918, demonstrates the terrible consequences of the war by the statistical information of losses and destructions, warns humanity about its lessons.

Key words: *First World War, Europe, diplomacy, military-political unions, economy, society, democracy, truce.*

Отримано: 29.11.2018

УДК 378(477)«1918»:340.134

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.56-68

Олександр Завальнюк
(Кам'янець-Подільський)

ЗАКОНОДАВСТВО ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ПРО ВИЩУ ШКОЛУ: ЗДОБУТКИ І НЕВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ

Встановлено сукупність законодавчих актів доби гетьманату Павла Скоропадського, якими, з одного боку, засновувалися і розвивалися два державні українські університети, створювалася і зміцнювалася їхня матеріально-технічна база, а з іншого, змінювався статус і відповідно до консервативного характеру гетьманського державотворення регулювалася й частково наповнювалася національним змістом діяльність колишніх імперських вишів, яких зараховували до змішаної системи національної вищої школи.

Ключові слова: *гетьман Павло Скоропадський, закони, постанови, університети, інститути, українська мова, українознавство, українські кафедри.*

Реформування сучасної української вищої школи, вдосконалення законодавчої бази її функціонування спонукає до уважного вивчення попереднього вітчизняного досвіду законотворення у цій галузі, зокрема актів, прийнятих відносно стабільною Українською Державою під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського.

Зазначений аспект державотворчої практики гетьманату у тій чи іншій мірі уже привертав увагу правознавців та істориків¹. Утім цілісно він ще не був предметом спеціального наукового аналізу. Дослідники або ж обмежувалися згадкою про окремі вищівські закони, або ж висвітлювали їх зміст частково, іноді допускаючи погрішності щодо датування та реалізації окремих із них. Враховуючи зазначене, автор ставить перед собою мету проаналізувати весь комплекс законодавчих актів доби гетьманування Павла Скоропадського, що стосувався галузі вищої освіти, з'ясувавши при цьому як його здобутки, так і невирішені проблеми, спричинені різними серйозними обставинами.

Курс на творення національної вищої школи керівник Української Держави схвалив у травні 1918 р., незадовго після приходу до влади. З міністром освіти М.П. Василенком він узгодив план відкриття двох державних українських університетів – у Києві (на базі діючого народного українського університету) і Кам'янці-Подільському (вперше такий намір з'явився ще за Української Центральної Ради). Відповідні законопроекти розроблялися паралельно двома підкомісіями створеної при Міністерстві освіти тимчасової Комісії в справах вищих шкіл і наукових інституцій, яку очолював академік В.І. Вернадський. Цю роботу вдалося завершити у двадцятих числах липня. Саме тоді голова комісії передав міністрові освіти проекти підготовлених юридичних актів – «Про перетворення Київського українського народного університету у Київський державний український університет» та «Про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету». Після їх вивчення той скріпив тексти своїм підписом і вніс до Ради Міністрів Української Держави, яка розглянула їх 5 серпня 1918 р. До тіла документів були внесені певні зміни, які стосувалися різних складових та умов функціонування перших державних українських вищів². А через 12 днів, 17 серпня гетьман затвердив їх³, надавши обом актам, згідно із «Законами про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р., необхідної юридичної сили. Тож твердження окремих дослідників про те, що підпис гетьмана під цими законами з'явився у червні⁴, не витримує жодної критики.

Відповідно до закону Київський державний український університет (КДУУ), який заснувався з 1 липня 1918 р. (з цього часу відкривалося піврічне фінансування вишу) в результаті припинення існування такої юридичної особи, як Київський народний український університет (КНУУ) і передачі її бази новоствореному вишеві, мав складатися з чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математич-

ного, правничого (вони нараховували по два курси) і медичного (мав лише перший курс). Усі студенти КНУУ переводилися на другі курси КДУУ із зарахуванням прослуханих раніше навчальних дисциплін і складених іспитів (якщо у когось із них на той час не було атестата про середню школу, то його належало подати до канцелярії студентських справ не пізніше складання випускних університетських іспитів). Мовою навчання ставала українська. Професори і в.о. професорів (приват-доценти), які раніше входили до складу факультетів народного університету, приймалися до складу аналогічних навчальних підрозділів КДУУ. До викладацької праці не допускалися особи, які не мали наукових ступенів. Упродовж перших п'яти років на посади в.о. екстраординарних професорів могли обиратися особи з науковим ступенем магістра і званням приват-доцента одного з російських чи українських університетів (стаж не менше трьох років). Що ж до посад ординарних і екстраординарних професорів, то на них могли претендувати українські та російські вчені, відомі своїми науковими працями й викладацькою діяльністю у тих самих закладах вищої освіти. КДУУ надавалося право проводити випробування для присвоєння наукових ступенів магістра і доктора наук «лише після [його] повного оформлення в складі всіх курсів», тобто передбачених навчальним планом на 8 семестрів⁵.

За законом міністрові освіти і мистецтва, починаючи з 1919 р., надавалося право замовляти державні кредити на будівництво і облаштування власних будинків КДУУ (тимчасово заклад мав використовувати приміщення вищих і середніх навчальних закладів Києва з дозволу керівника освітнього відомства і за згодою рад тих шкіл). Вибір місця для будівництва, виготовлення плану і проектно-кошторисної документації покладалися на спеціальний комітет, сформований з представників правління університету, Міносвіти, Держконтролю за участю архітектора, а також осіб, яких запропонує міністр освіти (комітет мав працювати за своїм статутом). Керівникам окремих інститутів і науково-допоміжних установ КДУУ надавалося право брати участь у засіданнях комітету з правом вирішального голосу (вибірково) лише у тих питаннях, які стосувалися зазначених підрозділів⁶.

Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ) створювався також з 1 липня 1918 р. У його структурі передбачалися чотири факультети, утім з осені 1918 р. розпочинали роботу лише два – історико-філологічний і фізико-математичний з двома відділами – математичним і природничо-історичним. Навчальний процес мав бути україномовний. В окремих випадках з дозволу міністра осві-

ти робилися винятки для тих, хто володів російською мовою. Професорсько-викладацькі кадри формувалися за тими ж вимогами, що й у КДУУ. Перший ректор, декани факультетів, а також увесь склад професорської корпорації першого курсу призначалися керівником освітнього відомства. На історико-філологічному факультеті на загальних підставах створювалися дві національні кафедри – польської і єврейської літератури й історії (цього не було в КДУУ).

Закон доручав міністрові освіти, починаючи з 1919 фінансового року, замовляти кредити на будівництво приміщень університету відповідно до реальних потреб. За спорудження нових університетських корпусів відповідала спеціальна «Комісія по збудуванню Кам'янець-Подільського державного українського університету», очолювана ректором (до її складу входили 13 представників міського самоврядування, 5 – губерньського земства, 3 – громадських організацій і наукових установ міста, а також представники правління університету й архітектор)⁷.

Отже, попри певні відмінності, які випливали із особливостей процесу створення і стартових можливостей названих університетів, обидва акти були досить схожі, що засвідчувало єдиний методологічний підхід до формування системи національної вищої освіти, представленої двома українськими університетами – у столиці і в периферійному, прикордонному місті.

Через відсутність статуту державних українських університетів (підготовлений у березні 1918 р. проект з низки причин не набрав юридичної сили) обидва закони зобов'язували колективи університетів послуговуватися «Загальним статутом імператорських російських університетів» 1884 р. Він складався із 6 відділів, другий і третій з яких поділялися на глави. Загальна кількість статей нараховувала 157⁸.

Відділ перший «Статуту» складався з 5 статей, частина яких цілком втратила актуальність для тодішньої України. Так, ст. 1 віддавала університети під особливе покровительство імператора. Те ж стосується і ст. 4 в частині підпорядкування кожного університету «начальству попечителя місцевого навчального округу» (ці посади були ліквідовані за Центральної Ради і тимчасово відновлені за гетьманату, але на університети вони не мали впливу). Університети знаходилися у головному віданні міністра народної освіти (ст. 4). Безпосереднє управління закладом покладалося на ректора за участі у передбачених випадках ради, правління, зборів і деканів факультетів (ст. 5).

У наступному, другому відділі «Управління університетом», мертвою для українських університетів виявилася гла-

ва І «Попечитель навчального округу» (ст. 6-9). Повноваження ректора були виписані у розділі ІІ (ст. 10-21). Ст. 10 передбачала вибір ректора міністром освіти з-поміж ординарних професорів терміном на 4 роки з наступним затвердженням самодержцем. У безпосередньому підпорядкуванні ректора були секретар, рада і правління, а також особи, що працювали за наймом у канцелярії, бібліотекар, його помічники, секретар бібліотеки, казначей, бухгалтер, архітектор, ексекютор (чиновник, який відав господарськими справами і наглядом за зовнішнім порядком), архіваріус і лікар. Ректор головував у раді й правлінні, міг вести збори факультетів, мав наглядати за: 1) правильним ходом навчального процесу в університеті і за повнотою викладання усіх дисциплін; 2) належним виконанням всіма службовцями і їх помічниками покладених на них обов'язків; 3) дотримання студентами і всіма відвідувачами університету встановлених правил і спонукання їх до того посадовцями, яким безпосередньо доручався нагляд за цим; 4) утриманням навчально-допоміжних установ університету; 5) правильною витратою коштів закладу; 6) збереженням університетського майна. Крім того, ректор ухвалював розпорядження про зарахування студентів, заходи щодо підтримки в структурних підрозділах порядку і спокою, дозволяв відпустки, ініціював нагородження працівників університету⁹.

Діяльність факультетів регламентували статті розділу ІІІ. Кожний навчальний підрозділ складався з декана і професорів, які викладали тут доручені їм навчальні дисципліни. До складу факультету входили також приват-доценти, лектори й особи, що працювали в навчально-допоміжних установах університету. Факультет очолював декан, якого призначали на 4 роки. Збори факультету мали досить широкі повноваження: проводили випробування на наукові ступені (за українським законодавством 1918 р. ця функція заморжувалася до повного сформування структури факультетів), а також півкурсові (семестрові), перевірні, змагальні та інші заходи, які мали на меті «забезпечення успішного ходу студентських занять»¹⁰, зарахування студентам семестрів і вручення їм випускних свідоцтв про закінчення повного університетського курсу; приймали ухвали про видачу магістрам свідоцтв про проходження ними випробувань на ступінь магістра, а також свідоцтв на право читання лекцій зі званням приват-доцента; розглядати праці, які могли видаватися за кошти університету чи з його схвалення; призначати щорічні завдання студентам і стороннім слухачам для виконання наукових праць; присуджувати студентам і стороннім слухачам медалей і почесних відгуків за написані ними наукові праці; присуджува-

ти премії за наукові праці, виконані за завданнями вчених, у тих випадках, коли право на це надавалось особливими ухвалами; обговорювати пропозиції ректора про заходи забезпечення повноти і правильності викладання і приймати щодо них відповідні ухвали; дозволяти професурі читати лекції і призначати практичні заняття з дисциплін, що виходили за межі кафедрального навантаження у тому разі, коли обраний для викладання предмет стосувався іншого факультету; розглядати звіти викладачів щодо проведення практичних занять зі студентами; допускати у передбачених випадках докторів іноземних університетів до випробувань на ступінь магістра без попередньої перевірки його на знання повного курсу наук факультету¹¹.

Низка статей визначали роботу ради і правління університету. Відділ третій «Устрій навчальної частини» складався із трьох глав, що регламентували, зокрема, викладання навчальних дисциплін (українські університети не дотримувалися частини статей, а саме – про функціонування на кожному факультеті кафедри богослов'я, викладання російської мови і літератури на історико-філологічному факультеті тощо). Ст. 55-58 і 63 містили перелік навчальних дисциплін, які треба було вивчати на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і медичному факультетах. Абсолютну більшість з них взяли для підготовки фахівців українські університети, доповнивши дисциплінами українознавчого циклу. Одному викладачеві заборонялося працювати відразу на двох кафедрах. Професор мав щотижня присвячувати викладанню дорученого предмета достатньо часу. Йому надавалось право «понад обсяг викладання по займаній кафедрі оголошувати курси і практичні заняття зі студентами і з інших предметів, причому, якщо оголошений предмет належав до іншого факультету, то слід було отримати на те свою згоду»¹².

Кожний факультет розробляв один чи кілька навчальних планів, робив огляд навчання за кожних півроку, з розподілом лекцій і практичних занять за днями і годинами. Кожний студент мав право, крім предметів свого факультету, за власним бажанням прослухати лекції, що читались на інших факультетах¹³.

Розділ II «Випробування» чітко окреслював випробувальні заходи, які проводили відповідні комісії та факультети.

Відділ четвертий стосувався викладацького складу й працівників навчально-допоміжних установ. Йшлося про ординарних і екстраординарних професорів, приват-доцентів, лекторів, працівників бібліотек і семінарів. Ст. 99 чітко прописувала вимоги до професорського корпусу: «Ніхто не може бути

професором, не маючи ступеня доктора в галузі науки, що відповідає його кафедрі. Крім того, для отримання звання професора необхідно довести здатність до викладання читанням лекцій упродовж щонайменше трьох років на посаді приват-доцента університету чи викладача іншого вищого навчального закладу. Ступінь доктора потрібний також для отримання звання прозектора [лікаря-патоанатома. – Авт.]¹⁴.

«Статут» встановлював, що заміщення вакантної посади професора відбувається через вибори на факультеті і в раді університету з наступним затвердженням результатів голосування міністром освіти. Професор, який мав 25 років стажу викладацької роботи в університеті, отримував звання заслуженого професора¹⁵. Приват-доцентами могли працювати особи, які мали наукові ступені, професори інших вищих навчальних закладів і відомі своїми працями науковці (з дозволу міністра освіти), а також особи, які витримали випробування на ступінь магістра, але ще не захистили дисертації (за умови, що після закінчення університету пройшло не менше трьох років).

Студентській молоді було присвячено відділ п'ятий. На навчання її приймали один раз на рік (до 20 серпня). Студентами могли стати випускники гімназій відомства Міністерства народної освіти. За право навчання вносилися відповідна плата. Відповідно до міністерських правил, майбутні фахівці мали право отримувати стипендії. За кращі наукові праці їх нагороджували золотими або срібними медалями. Найбільш здібних випускників залишали на 2 роки при університеті в статусі професорських стипендіатів для отримання наукового ступеня¹⁶.

Завершальний, шостий, відділ містив перелік прав і переваг університетів, який був актуальним для імперської доби.

Отже, «Загальний статут імператорських російських університетів» 1884 р. був досить детальним нормативним актом, який охоплював усі основні сфери життєдіяльності вишів. Попри неприйнятність певної частини статей, яким виповнилося на час відкриття українських університетів 34 роки, дотримання більшості норм «Статуту» мало посприяти налагодженню розміреної праці нових вишів, хоч значною мірою й уподібнювало їх з внутрішньою організацією російських університетів.

Прийняттям двох базових законів і легітимізація університетського статусу царських часів, за якими започатковувалася національна вища освіта в Україні, не обмежувалася законотворчою роботою у цій галузі за гетьманування Павла Скоропадського. Цей доробок поповнили ще дві важливі постанови і кілька законів, які значно збагачували нормативно-правову базу і стосувалися, зокрема, фінансування закладів¹⁷, матеріально-технічної бази КДУУ¹⁸, розв'язання проблеми підго-

товки науково-педагогічних кадрів і отримання звання приват-доцента¹⁹, підвищення окладів усім працівникам вищої школи²⁰, відкриття в структурі К-ПДУУ богословського факультету²¹.

Гетьманат реформував старі вищі школи. Прислухаючись до думки переважно їх професури, один за одним набули юридичної сили законодавчі акти, що стосувалися цієї сфери, яка намагалася зберегти себе і не стати «жертвою» політики українізації. Вже у вересні 1918 р. вступив у дію «Закон про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на території України». З того часу університети св. Володимира, Харківський і Новоросійський, як і 4 інститути (Катеринославський гірничий, Харківський технологічний, Харківський ветеринарний і Київський політехнічний) вважалися державними і номінально українськими²². Вони офіційно входили до змішаної системи національної освіти Української Держави. На новопроголошені держуніверситети поширювалася дія «Закону про установалення розпису платні служачим вищих шкіл на Україні»²³. Керуючись ним, Рада Міністрів ухвалила спеціальний закон, за яким на утримання особового складу трьох російських університетів виділялося 2986123 крб.²⁴.

За двома іншими законами, з початком 1918-1919 навчального року в Харківському і Новоросійському університетах відкривалися кафедри українознавства: 1) з історії України, 2) історії української мови, 3) історії українського письменства – на історико-філологічних факультетах та 4) з історії західноруського права – на правничих факультетах²⁵, а у Ніжинському історико-філологічному інституті – лише перших три, з обов'язковим україномовним викладанням²⁶. Університет св. Володимира не потрапив до цього переліку через те, що рішення про запровадження українознавчих кафедр до навчальних планів його історико-філологічного і правничого факультетів було прийнято ще Тимчасовим урядом і воно продовжувало залишатися в силі на час гетьманування Павла Скоропадського²⁷.

Департамент вищої школи Міністерства освіти і мистецтва розробив законопроект про заснування з 15 вересня 1918 р. в університетах св. Володимира, Харківському і Новоросійському, а також Ніжинському історико-філологічному інституті лектури з української мови як обов'язкового предмета для всіх без винятку факультетів. У пояснювальній записці до нього наголошувалося, що знання української мови для громадян Української Держави є не лише важливим, а й українським необхідним. Щоб практично пізнати саму мову, оволодіти нею на рівні університетського вжитку, якраз і треба було запро-

вадити запропоновану лектуру для всіх студентів, незалежно від їх національності і ставлення до національного відродження української нації²⁸. З невідомих причин міністр освіти не підписав цього законопроекту, унеможлививши тим його внесення на засідання Ради Міністрів. У зв'язку з цим не відповідає дійсності твердження істориків права про те, що за Української Держави Павла Скоропадського «в усіх вищих навчальних закладах почали працювати кафедри української мови, літератури, історії»²⁹. Недоведену справу із відкриттям лектури української мови у всіх вишах завершила Директорія Української Народної Республіки. Утім тільки в юридичному сенсі – втілити в роботу колишніх російських вишів вимогу відповідного закону не вдавалося через політичну дестабілізацію державного життя в умовах драматичної збройної боротьби із зовнішньою агресією і втрату контролю над більшою частиною території країни, на якій і знаходилися зазначені заклади вищої освіти.

У листопаді 1918 р. у Міністерстві освіти й мистецтва підготували законопроект про відкриття в Харківському і Новоросійському університетах українських паралельних кафедр. Ним передбачалося поступове створення при кожній російській кафедрі – української, починаючи з 1918-1919 навчального року (очевидно, з весняного семестру, який стартував наприкінці січня 1919 р.). Виклади на цих кафедрах мали бути тільки україномовні. Професорам, доцентам і приват-доцентам цих університетів тимчасово дозволялося займати посади на паралельних кафедрах з платнею 900 крб. за річну лекційну годину. У пояснювальній записці до законопроекту вказувалося, що цей захід стане виявом не до кінця задоволених «справедливих культурних запитів українського громадянства». Однак з невідомих причин міністр освіти не дав ходу документу. Можливо, цьому завадила листопадова урядова криза. У своїх «Споминах», які були написані значно пізніше тих подій, гетьман не коментує зупинення тієї важливої справи, на якій наполягали українські науковці та опозиційні політичні діячі. Хоча його пояснення були б дуже доречними. Скоріш за все, на це вплинуло загострення політичної ситуації в Україні через антигетьманське народне повстання.

Отож, за Павла Скоропадського вперше в історії новітньої української державності було створено нормативно-правову базу (видано 12 законів і постанов, залучено російський університетський статут 1884 р.), за якою, з одного боку, засновувалася і регулювалася діяльність двох перших в історії українства його державних національних університетів, формувалася їх матеріальна база, а з іншого, переходили на державне утримання низка «старих» вищих шкіл, запроваджува-

лося у двох колишніх імператорських університетах вивчення українознавчих дисциплін. Однак намір радикально українізувати гуманітарні заклади через відкриття на всіх факультетах української мови та створення паралельних українських кафедр реалізовано не було. Засновані до Української революції виші і далі послуговувалися російською викладовою мовою, рішуче відкидали вимоги щодо їх українізації. Незважаючи на характер нових і старих навчальних закладів, які готували фахівців з вищою освітою для Української Держави, усі без винятку науково-педагогічні, навчально-допоміжні й технічні працівники отримували за законом вищу порівняно з попереднім періодом заробітну плату, що позитивно сприймалося вищівською громадськістю і давало змогу виживати у важких умовах тривалої економічної і фінансової кризи.

Примітки:

1. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. Вид. 2-е. Нью-Йорк: Видав. корпорація «Булава», 1954. Т. II. 424, LXXXVI с.; Проданюк Ф. До питання про внутрішню політику Держави Павла Скоропадського // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. Київ : Академпрес, 1993. С. 56-65; Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) // Укр. іст. журн. 1993. № 7, 8. С. 30-36; Колпакова О.В. Кам'янець-Подільський український університет (1918-1921) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Ін-т іст. України НАН України. Київ, 1994. Вип. 3. С. 11-22; Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. Львів : Світ, 1996. 296 с.; Мироненко О.М. Творення мережі національної вищої школи за часів владування П. Скоропадського // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Генеза, 1996. С. 378-380; Мироненко О.М. Творення мережі національної вищої школи за часів владування П. Скоропадського // Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. Київ : Либідь, 1997. С. 436-441; Завальнюк О.М. Українські уряди і університетське будівництво у 1917-1920 рр.: законодавчий аспект // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Міжнародна наукова конференція / Редкол.: В.М. Литвин (голова) та ін.; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Ін-т іст. України НАН України. Київ, 2007. С. 489-499.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 1063. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 148-149 зв.

3. Ухвалений Радою Міністрів закон про перетворення Київського Народного Українського Університету в Київський Державний Український Університет. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 29 серпня. № 41. С. 2; Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 29 серпня. № 41. С. 3.
4. Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків : Фоліо, 2008. С. 262.
5. Ухвалений Радою Міністрів закон про перетворення Київського Народного Українського Університету в Київський Державний Український Університет. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 29 серпня. № 41. С. 2.
6. Там само.
7. Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 29 серпня. № 41. С. 3.
8. Высочайше Утвержденный Общий Устав Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Санкт-Петербург, 1887. Т. IV. С. 457-472.
9. Там само. С. 459.
10. Там само. С. 459-460.
11. Там само. С. 460.
12. Там само. С. 465.
13. Там само. С. 466.
14. Там само. С. 467.
15. Там само. С. 468.
16. Там само. С. 469-470.
17. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 202. 235 зв.; Спр. 55. Арк. 13а.
18. Ухвалена Радою Міністрів Постанова про передачу до власности Міністерству Народної Освіти та Мистецтва для потреб Київського Державного Українського Університету будинків бувшої Військової Миколаївської Артілерійської школи. Затверджуємо: Ф. Лизогуб, Д. Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 16 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 24 вересня. № 51. С. 1.
19. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 186-189; Ухвалений Радою Міністрів Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України. Затверджую. Павло Скоропадський. 22 листопада 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 4 грудня. № 80. С. 4.

20. Ухвалений Радою Міністрів Закон про установаження розпису платні служачим вищих шкіл на Україні. Затверджую. Павло Скоропадський. 23 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 19 вересня. № 47. С. 1-2.
21. Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. № 712. Павло Скоропадський. 20 листопада 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 22 листопада. № 73. С. 4; Державний архів Хмельницької обл. Ф. р-582. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 155; Заснування богословського факультету // Відродження. 1918. 17(4) листопада. Ч. 188. С. 4.
22. Ухвалений Радою Міністрів Закон про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на території України. Затверджуємо: Ф. Лизогуб, Д. Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 16 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 24 вересня. № 51. С. 1.
23. Ухвалений Радою Міністрів Закон про установаження розпису платні служачим вищих шкіл на Україні. Затверджую. Павло Скоропадський. 23 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 19 вересня. № 47. С. 1-2.
24. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 141.
25. Ухвалений Радою Міністрів Закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському Державних Університетах. Затверджую. Павло Скоропадський. 28 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 5 жовтня. № 55. С. 1.
26. Ухвалена Радою Міністрів Постанова про утворення в Ніжинським Історико-Фільологічним Інституті двох кафедр Українознавства. Затверджую. Павло Скоропадський. 2 жовтня 1918 року. Київ // Державний вістник. 1918. 8 жовтня. № 56. С. 2.
27. Временное правительство // Вестник Временного Правительства. 1917. 26 августа (6 октября). № 160 (206). С. 3; Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 869. Арк. 15-15 зв.
28. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 247-248.
29. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. Львів : Світ, 1996. С. 170.

Olexandr Zavalniuk

**LEGISLATION ABOUT HIGHER SCHOOL IN THE PAVLO
SKOROPADSKY'S STATE: ACHIEVEMENTS AND UNDECIDED
PROBLEMS**

The article is dedicated to a set of legislative acts of the Hetmanate of Pavel Skoropadsky, which, on the one hand, established and developed two state Ukrainian universities, created and strengthened their material and technical base, and, on the other hand, changed the sta-

tus and, in accordance with the conservative nature of Hetman's state formation, regulated and partially filled the former imperial universities, which were enrolled in a mixed system of national higher education, with the national content.

Key words: *Hetman Pavlo Skoropadsky, laws, decrees, universities, institutes, Ukrainian language, Ukrainian studies, Ukrainian departments.*

Отримано: 16.01.2019

УДК 355.48(477.43)«1919»

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.68-74

Сергій Олійник

(Кам'янець-Подільський)

ПЕРША СПІЛЬНА БОЙОВА АКЦІЯ НАДДНІПРЯНЦІВ І НАДДНІСТРЯНЦІВ НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

У статті докладно проаналізовано передумови та перебіг Проскурівської наступальної операції, яку спільно проводили армія УНР та УГА. Автор з'ясував позитивні риси та недоліки обидвох армій, висвітлив напрямки руху військ та райони бойових зіткнень українських підрозділів із загонами Червоної Армії.

Ключові слова: *революція, УГА, армія УНР, бойові дії, фронт, фланги, наступ, Проскурівська операція.*

Революційні події 1917 року в Україні дали змогу не лише відновити українську державність, а й створити умови для об'єднання наддніпрянців і наддністрянців у єдину державу. Тривалий час українці, розділені по Збручу, вели боротьбу зі своїми противниками загалом самотужки. Однак, в силу історичних обставин, у 1919 році нарешті відбулося об'єднання збройних сил УНР та ЗУНР. І об'єднана українська армія розпочала свою героїчну боротьбу за збереження української державності. Цій сторінці вітчизняної історії присвячено чимало публікацій¹. Попри це, вважаємо за необхідне ще раз окремо звернути увагу на першу бойову акцію наддніпрянців і наддністрянців на Великій Україні в 1919 році. Адже Проскурівська наступальна операція, що відбувалася у липні цього ж року, заклала основи бойового братерства західних і східних українців.

16-17 липня 1919 року на Поділля прибула Українська Галицька армія (УГА). Тут також дислокувалася, затиснута в трикутнику Ярмолинці – Кам'янець-Подільський – Могилів-Подільський, армія УНР. Відтак, як зазначав М. Капустянський (генерал-квартирмейстр армії УНР) складалася унікальна комбінація. З одного боку УГА, якій були притаманні риси австрійської армії: позитивні – організованість, нахил до муштри і карність навіть у дрібницях, акуратність, упертість і витривалість

в боях суцільним фронтом із забезпеченими флангами, порив в атаці, однак без належного завзяття і настирливості довести її до кінця за всяку ціну, як це властиво німцям і росіянам; негативні – зайва централізація, страх за свої фланги та тил, велика обережність у маневрах на окраїнах, відсутність широкої ініціативи і чекання розпоряджень і наказів зверху. Галицька армія загалом зберегла ці риси. Окрім того, стрільці багато не вимагали й радо слухали своїх офіцерів.

Наддніпряньська ж армія мала властивості колишньої російської армії, з деякими ухилами в кращий чи гірший бік. До сильних рис відносяться впертість, відданість, витривалість, презирство до смерті. Але армія УНР була менш організована й упорядкована ніж галицька, мала слабшу дисципліну, тил і постачання. З боку суто бойового їй була притаманна здібність маневрувати на широких фронтах, іноді зовсім відокремлено, битися на всі чотири сторони світу, персональна ініціатива – наддніпрянці були сильніші за галичан в умовах маневрово-більшовицького фронту.

Це мала бути прекрасна комбінація акуратності, обмеженості в бажаннях, навик до послуху та ладу галичанина з ініціативою, войовничістю і широким розмахом наддніпрянця. Вони один одного доповнювали. Разом вони могли створити, за сприятливих умов (техніка, спорядження), грізну непереможну Українську зброю².

Безумовно, прихід галицького війська на Поділля сприяв підвищенню морального і бойового духу армії УНР, вселяв надію на успіх. Адже об'єднавшись, українське військо перетворилося у потужну силу (близько 50 тис. галичан та 35 тис. наддніпрянців)³. Тому не дивно, що все це складало неабияку загрозу для радянської влади. З огляду на це, командування Червоної армії віддало наказ своїм частинам розпочати наступ на Ярмолинці – Солобківці та вздовж р. Смотрич. Увечері 18 липня їм вдалося захопити Ярмолинці і Городок. Однак закріпитися на цих позиціях червоні не змогли. 20 липня радянські війська почали наступ на фронті запорожців і волинців, змусивши їх відступити. На допомогу цим групам направили січовиків. Розгорівся бій за Смотрич⁴.

22 липня противнику вдалося захопити Смотрич та Мар'янівну, чим було створено загрозу для 2-го корпусу УГА, який тоді зосереджувався в районі Дунаївців. Щоб виправити становище, галичани відразу перейшли у контрнаступ: 7-а бригада підійшла під Гайдамаки, 4-а зайняла Чорну, 3-я – Смотрич. Ворог змушений був відступити на північ. Після цих подій частини 2-го корпусу змогли стати на відпочинок: 3-я і 18-а бригади в Смотричі, 4-а – в Чорній, 7-а, зайнявши Зіньківці, залишилась тут разом

з 21-ю бригадою. Для охорони лівого флангу і встановлення зв'язку із дислокованим там залізним куренем 1-у кавалерійську бригаду було відправлено до Лянцкоруня⁵. І хоча галичанам одразу ж вдалося контрударом відбити Смотрич, ситуація залишалася складною, адже в цьому невеликому районі скупчився майже весь 2-й корпус галичан⁶.

Щоб розрядити ситуацію, було вирішено завдати концентрованого удару по Проскурову, захопити його і, таким чином, збільшити територію для дислокації корпусу. Окрім цього планувалося вийти до р. Бужок. Більше того, сил для цього вистачало. Адже операцію планувалося здійснити силами 2-го корпусу УГА спільно з підрозділами армії УНР (корпус УСС, Запорізька група)⁷. Ця операція стала першою спільною бойовою акцією наддніпрянців і наддністрянців на Великій Україні.

Для здійснення означеної військової операції командування провело відповідне перегрупування сил 2-го корпусу УГА: 3-я бригада розмістилась у Лісовому Мукарові, Польовому Мукарові і Вихрівці; 4-а – у Нестерівцях і Циганівці; 18-а – у Станіславівці, бригада УСС (крім 3-го куреня) залишалась у Гуменцях як армійський резерв. 7-у бригаду, що знаходилась в районі Зіньківців, знову підпорядкували 2-му корпусу. Штаб 2-го корпусу мав переїхати до Дунаївців⁸.

Проти цього угруповання противник на даному відтинку фронту зосередив значні сили, близько 6500 вояків, які, однак, були значно деморалізовані попередніми невдачами⁹. І хоча загалом чисельна перевага була на боці українців (близько 15 тис. бійців)¹⁰, слід було бути готовими до ворожого опору.

Наступ розпочався 26 липня. В ході операції бригади 2-го корпусу вже першого дня просунулись у заданому напрямку. Так, 4-а бригада зайняла Глушківці, 21-а – Грем'ячку, 5-а – Бебехи і Петраші, 3-я – Зіньків, 18-а – Морозів¹¹.

27 липня 21-а бригада без бою вступила в Михалпіль, а 7-а вийшла в район Мазники¹². Тоді ж свій наступ розпочали Запорожці на Ярмолинці та УСС – на Олексинець Пільний – Жищинці. У результаті активних дій Запорожці просунулися на північ від Ярмолинців, а січові стрільці зайняли 10-ю дивізією заплановані населені пункти, 11-а дивізія січовиків залишилася в Купині. Цього ж дня Запорожці зломали ворожий опір, вийшли приблизно на лінію Скаржинці – Андрійківці – Райківці. Кіннота захопила Кудринці до переправи через р. Самець. Трофеями стали 10 кулеметів, півтисячі гвинтівок та багато військового майна. Цього ж дня 10-а дивізія УСС, переслідуючи ворога, здобула Фельштин¹³.

Наступного дня галичани, після оволодіння районом Ярмолинці (4-а бригада) – Шарівка – Татаринці – Вихилівка (3-я

бригада), стягнули свої сили до Михалпіля для захисту деражнянського напрямку і на шосе Ярмолинці – Проскурів для удару по останньому¹⁴.

Наступного дня наступ продовжився. Бронепоїзди обстріляли ст. Гречани та Проскурів. Підрозділи групи УСС (10-а дивізія та кінний дивізіон) підійшли під Чорний Острів, який здобули після запеклого бою. У цих бойових акціях січовики зазнали значних втрат. Було поранено командира кінного дивізіону сотника Бориса. Незважаючи на це, українці, переслідуючи ворога, досягли р. Бужок та зайняли (2-й полк) ненадовго Миколаїв. Після залучення основних сил 10-ї дивізії містечко залишилося за січовиками¹⁵.

29 липня 4-а галицька бригада, яка днем раніше була ще в Солобківцях, разом із Чорними запорожцями армії УНР після незначних сутичок переможно вступили до Проскурова¹⁶. Парадним маршем пройшовшись вулицями міста вона рушила далі до Гринівців, де наштовхнулася на опір противника¹⁷.

У той час 3-я і 8-а бригади галичан (остання була в резерві) рухалися з-під Шарівки – Татаринців – Вихилівки вздовж шосе до взятого міста. 21-а бригада, захопивши Колибань, розвинула свою активність на станцію Богданівка, а 7-а – на Деражню. Обидві досягли успіху¹⁸.

На 30 липня під контролем галичан були всі переправи через Бужок – від Ярославки до Орлинців, західніше переправи контролювали УСС¹⁹. Останні також кинулися переслідувати ворога, висуваючись до р. Случ²⁰.

31 липня 21-а бригада галичан однією своєю сотнею зайняла Меджибіж, а 18-а бригада розташувалася, як резерв, у Проскурові²¹.

Для повного оволодіння районом над річкою Бужок частини 4-ї бригади зайняли Пашутинці, а розвідка дійшла до Западинців; група А. Бізанца увійшла 1 серпня в Летичів і Меджибіж²². У перші дні серпня відділи 4-ї бригади під командуванням сотників Іванова і Гадзейки розбили радянські частини і захопили бронепоїзди «Богунець» і «Комуніст» сильної конструкції (по шість гармат і 12 кулеметів), яким дали назву «Галичина» та «Черепаха»²³.

Отже, частини 2-го корпусу УГА та підрозділи армії УНР на початок серпня зуміли виконати поставлене їм завдання. Вони вийшли на лінію: р. Бужок (група УСС, 3-я і 4-а бригади УГА) – Меджибіж – Голосків (21-а бригада УГА) – Деражня (7-а бригада УГА), а Запорізька група і 8-а бригада галичан зосередилися в Проскурові як резерв²⁴. Слід зазначити, що наступ на Проскурів 2-й корпус здійснював без відпочинку з часу переходу Збруча. Йому були незвичними методи партизанської війни²⁵.

Успіх Проскурівської наступальної операції відкрив можливість і сподівання на сприятливий результат проведення подальших операцій по опануванню Правобережної України. Окрім того, це був і великий моральний успіх. «Тепла й урочиста зустріч місцевим населенням галицьких відділів у Проскурові, а також і в інших містах, – зазначав М. Капустянський – спричинялася до піднесення настрою серед вояків Галицької армії, Галицькі і Наддніпрянські армії почали знайомитися одна з одною на полі бою із спільним ворогом і битися плече в плече, та звикли цінити і поважати одна одну... Все частіше лунали гасла Соборної України і бойового братерства українських армій»²⁶.

Таким чином, липнева Проскурівська наступальна операція українського війська стала першою спільною бойовою акцією наддніпрянців і наддністрянців. Її успішне проведення дозволяло в першу чергу прикрити для української влади важливий напрямок Проскурів – Кам'янець. Ця операція показала можливість проведення вдалих бойових дій об'єднаними українськими військами.

Примітки:

1. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. 325 с.; Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-е вид., змінене і доповн. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Львів : Світ, 1992. 702 с.; Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. 2-е вид. Мюнхен, 1946. Кн. 2. Ч. 3. 200 с. С. 24-29; Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ : Світогляд, 2004. 213 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917-1921. Київ : Україна, 1995. 206 с.; Українські Січові Стрільці 1914-1920 / [За ред. Б. Гнаткевича та ін.]. Репринт. Відтворення з вид. 1935. Львів : Слово, 1991. 159 с.; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. 317 с.; Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. Вінніпег : Вид-во Дм. Микитюка. 1974. 396 с.
2. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 64-65.
3. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. С. 140-141.

4. Безручко М. Група СС на підступах до Кам'янця-Подільського. Бій під Сморичем 22 липня 1919 року // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1927 рік. Львів; Київ, 1926. С. 119-120.
5. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. С. 19.
6. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 74.
7. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. С. 20.
8. Там само.
9. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 72.
10. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 84-87; Шанковський А. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. С. 140.
11. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. С. 20.
12. Там само.
13. Українські Січові Стрільці 1914-1920 / [За ред. Б. Гнаткевича та ін.]. Репринт. Відтворення з вид. 1935. Львів : Слово, 1991. С. 57-58.
14. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. 2-е вид. Мюнхен, 1946. Кн. 2. Ч. 3. С. 73.
15. Українські Січові Стрільці 1914-1920 / [За ред. Б. Гнаткевича та ін.]. Репринт. Відтворення з вид. 1935. Львів : Слово, 1991. С. 57-58.
16. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. 2-е вид. Мюнхен, 1946. Кн. 2. Ч. 3. С. 73.
17. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. С. 21.
18. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. 2-е вид. Мюнхен, 1946. Кн. 2. Ч. 3. С. 73.
19. Там само.
20. Там само.
21. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. С. 21.
22. Там само. С. 22.

23. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 75.
24. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-е вид., змінене і доповн. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Львів : Світ, 1992. С. 542.
25. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. 2-е вид. Мюнхен, 1946. Кн. 2. Ч. 3. С. 77.
26. Там само. С. 77-78.

Sergij Oliyuk

THE FIRST MILITARY ACTION OF THE EASTERN AND WESTERN UKRAINIANS ON THE GREAT UKRAINE

The author of the article analyses in detail the preconditions and the events of the Proskuriv offensive operation, which was conducted by the jointing Ukrainian armies – UPR and UGA. He clarified the positive features and disadvantages of these two armies, highlighted the directions of the troops movement and areas of combat clashes of Ukrainian units with the Red Army troops.

Key words: *UGA, UPR – army, fighting, front, flanks, offensive, Proskuriv operation.*

Отримано: 6.03.2019

УДК 94:327(437:439)«1918»
DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.74-86

Іван Боровець
(Кам'янець-Подільський)

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ ЯК ОБ'ЄКТ ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-УГОРСЬКОГО ЗМАГАННЯ В ЛИСТОПАДІ-ГРУДНІ 1918 р.

У статті охарактеризовано перебіг політичної, військової, дипломатичної боротьби за Словаччину між Чехословацькою та Угорською республіками упродовж листопада-грудня 1918 р. Проаналізовано зміст та наслідки Белградського перемир'я. Розкрито подробиці внутрішньополітичної ситуації на словацьких землях, перебіг дипломатичних переговорів у Парижі та Будапешті, особливості чесько-словацьких та угорсько-словацьких взаємин на даному етапі. Вирішальним фактором, що вплинуло на розв'язання даної проблеми стала позиція Франції, яка висунула вимогу угорській владі вивести війська зі словацької території.

Ключові слова: *Чехословаччина, Угорська республіка, Франція, перемир'я, автономія, дипломатія, демаркаційна лінія, чехословацькі легіони.*

В результаті розпаду Австро-Угорської імперії словацькі землі увійшли до складу новоутвореної Чехословацької

республіки. Проте влада Транслейтанії (угорська частина монархії Габсбургів), а незабаром революційний уряд Угорщини не одразу ж визнали нову ситуацію та прагнули будь-що зберегти за собою так звані «верхні землі». Відтак, в листопаді-грудні 1918 р. статус Словаччини залишався непевним, адже формальна приналежність до Чехословаччини не відповідала становищу де-факто, коли угорські війська та владні структури все ще зберігали контроль над даною територією.

Окреслена проблема не було докладно проаналізована у спеціальних розвідках вітчизняних науковців, хоча головні факти цього невеликого часового відрізка констатують у своїх працях О. Кравчук, І. Шніцер, М. Кріль, Є. Пугач¹.

30 жовтня 1918 р. у місті Турчански Святий Мартін була прийнята Декларація словацька нації, в якій активісти словацького національно-політичного руху, згуртовані в Словацькій національній раді (СНР) на чолі з М. Дулою, заявили про своє рішення увійти до складу Чехословаччини. Причому дане рішення було прийняте поза впливом акції з проголошення Чехословацької республіки у Празі (28 жовтня 1918 р.), про яке учасники доленосного засідання в Мартіні ще не знали². З 6 листопада у Західній Словаччині (в м. Скаліца) розпочав діяльність тимчасовий чехословацький уряд у справах Словаччини³.

Тим часом у Будапешті 28-31 жовтня вирувала найактивніша фаза «революції айстр». Під тиском протестувальників, у лавах яких були робітники, середні та нижчі майнові групи міщанства, революційно налаштовані солдати, на пост прем'єр-міністра 31 жовтня було призначено графа М. Каройї⁴. Він мав авторитет демократично орієнтованого аристократа та антантофіла. Саме на нього покладалися надії щодо налагодження контактів із західними, зокрема французькими, політиками. Основною метою переговорів були більш м'які умови сепаратної капітуляції, порівняно із перемир'ям у Падуї 3 листопада 1918 р., підписаним з Антантою віденським урядом.

Перша реакція революційної угорської влади на проголошення Чехословаччини не була негативною. Проте її позиція, адресована не лише Празі, але й міжнародному співтовариству, характеризувалася визнанням нової держави лише в межах колишнього Чеського королівства, тобто без території Словаччини⁵. 13 листопада угорський уряд уклав з французьким головнокомандувачем Балканського фронту Ф. д'Еспере окреме Белградське перемир'я. В ньому йшла мова про лінію розмежування між військами Антанти та підрозділами вже колишньої австро-угорської армії на півдні та заході Транслейтанії, але в тексті не згадувалося про демаркацій-

не окреслення території на півночі та сході, тобто на словацьких землях⁶.

Зрозуміло, що Ф. д'Еспере, будучи військовим, а не політиком, у змісті перемир'я потурбувався власне про чітке розмежування лінії співдотику між ворожими арміями, а так як Словаччина лежала поза нею, вона не особливо цікавила командувача Балканським фронтом. Французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо в цьому ж дусі визнавав документ лише військовою конвенцією.

Проте угорські діячі надали цьому політичної інтерпретації, а саме – вважали словацькі землі залишеними під контролем будапештської влади⁷, тим паче, що згідно 17-пункту перемир'я визначалося, що навіть на зайнятих союзниками територіях у своїх владних повноваженнях залишається угорська адміністрація⁸. В декларації від 11 листопада уряд Каройї засвідчив готовність до збройного опору «чеському наступу»⁹. Як бачимо, угорські урядові кола навіть в умовах декларованої демократичної революції залишалися на великодержавних позиціях і не визнавали права словаків на національне самовизначення.

На даний час новоутворена чехословацька влада ще не мала в своєму розпорядженні значних військових контингентів, та й чеська громадськість, перебуваючи в святковій ейфорії від казково легкого відродження державності, психологічно ще не була готова до збройної боротьби проти угорців за словацькі інтереси. В результаті угорські війська 14 листопада завдали поразки нечисельним чехословацьким підрозділам в битві при Туранах, оперативно зайняли більшу частину Словаччини, в т.ч. Мартін, де заарештували М. Дулу та ще одного підписанта Мартінської декларації О. Шкровину¹⁰. За вказівкою будапештського уряду на контрольованих територіях стали формувати угорські та формально спільні угорсько-словацькі національні ради.

Головною метою будапештських політиків було прагнення укласти зі СНР окрему угоду, яку потім планували подавати як свій головний контраргумент на переговорах щодо заперечення територіальних змін на планованій Паризькій мирній конференції. 16 листопада вони запропонували провокативний проект, згідно якого громадський спокій і порядок на словацьких землях мали утримувати словацькі та угорські загони національної гвардії, а не іноземні військові підрозділи¹¹. У разі його втілення в життя, чехословацькі легіони позбавлялися статусу опори нової влади, адже де-юре вони були «іноземними військовими підрозділами». За умови, що загонів власне словацької національної гвардії фактично не існувало, всі військові, а, отже, й політичні важелі впливу залишалися б в угорців.

В цей час одним з політичних маневрів угорського уряду був проект щодо перебудови Транслейтанії на конфедерацію дунайських народів, що отримав характерну назву «Східна Швейцарія». Згідно нього передбачався кантональний устрій, а з 13 кантонів словацьке населення мало домінувати у трьох (північно-західному, північному та східно-словацькому). Даний устрій мав бути чинним до визначальних рішень Паризької конференції, до якої активно готувалася угорська дипломатія¹². Проте дана концепція так і не була реалізована й 2 грудня по суті «здана в архів», адже ситуація на міжнародній арені явно не сприяла прагненням Будапешта.

На дипломатичному фронті чеські політики протестували проти агресивних дій угорської армії. 14 листопада прем'єр-міністр Чехословаччини К. Крамарж направив відповідну телеграму, а 20 листопада офіційну ноту в Будапешт про те, що Словаччина є невід'ємною частиною Чехословацької республіки, яка визнана всіма державами Антанти, а тому відповідні пункти Белградського перемир'я не розповсюджуються на її територію¹³.

У відповідь від імені угорських Національних Зборів на адресу союзних держав надійшли телеграми з протестом проти вторгнення «чеського війська» у Словаччину, що кваліфікувалося ними як порушення міжнародних угод. Каройі також звернувся до Верховної військової ради у Версалі, щоб вона усунула суперечності між текстами Падуанського та Белградського перемир'я й направила в регіон незаангажованих представників, які б засвідчили, що Угорщина економічно не може існувати без Словаччини, а претензії угорської влади на словацькі землі є правочинними. У тексті послання також вказувалося, що будапештський уряд визнає СНР та її право на урядування в Словаччині, але воно має здійснюватися в рамках державної єдності Угорщини¹⁴.

Дії Франції упродовж листопада відзначалися обережністю. Хоча міністр закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеш ще 3 листопада просив надати військову допомогу молодій республіці, Ж. Клемансо не задовольнив дане прохання. У посланні від 27 листопада Е. Бенеш скаржиться: «Військові плани змінюються з дня на день. Спочатку обіцяли наші (чехословацькі легіонерські – І.Б.) дивізії та одну французьку, далі обіцяли, що пришляють дивізії з угорського фронту, а тепер кажуть, що їх спершу буде необхідно спрямувати в Україну, а ми щоб свої території обороняли власним військом»¹⁵.

Дійсно в цей час французькі кораблі увійшли в акваторію Чорного моря, готуючись до десанту в українських причорноморських портах, а командувач Дунайської армії французь-

кий генерал А-М. Бертело розробляв плани наступу в Україну через Бессарабію силами трьох дивізій¹⁶. Однак дивно, чому даний напрямок був більшим пріоритетом, ніж направлення військ в Словаччину? Та й військових частин власне на Балканському фронті у французів було достатньо для проведення операцій і на сході, і на півночі. Можна припустити, що задекларовані Бенешу обставини були швидше відмовками, ніж реальними причинами і, можливо, що проголошення 16 листопада Угорської республіки на чолі з президентом М. Каройї дало підстави для паризьких політичних кіл взяти паузу з вирішенням угорського питання. Республіканський уряд, в свою чергу, сподівався на далекоюжні позитивні домовленості з Антантою. Словацькі дипломати повідомляючи, що «з досить достовірних джерел ходять чутки, що Каройї пропонує Антанті компенсацію до 20 млрд. крон з умовою, що мирна конференція збереже єдність Угорщини»¹⁷. Зрештою, Ж. Клемансо таки дав наказ Ф. д'Еспере вимагати від угорців вивести війська зі Словаччини¹⁸, але без чіткого окреслення даної території, що залишало Будапешту простір для подальших дипломатичних маневрів.

Складною була внутрішньополітична ситуація у Словаччині. За підрахунками словацького дослідника П. Шворца в розглядуваний період приблизно 50 % населення словацьких земель були проти виходу зі складу Угорщини та приєднання їх до Чехословаччини¹⁹.

Не бракувало політичних акцій античехословацького штибу. Так, в Прешові була створена Східнославацька національна рада на чолі з мадярофілом В. Дворчаком. Прешовський біскуп Новак підтримав позицію Угроської ради, створеної 9 листопада в Ужгороді, яка задекларувала від імені українців-русинів вірність єдиній Угорщині²⁰.

11 грудня у м. Кошице оголошено про створення Словацької народної республіки й від імені її населення (так званих східних слов'яків) було задекларовано бажання тісної співпраці з угорською державою²¹. Щоправда, будапештська влада не висловила проголошеній республіці офіційного визнання під приводом того, що словацька проблема набула міжнародного виміру й нове державне утворення має схвалити мирна конференція²². У місті Кремниця колишній університетський професор Р. Грагер розширював листівки з назвою «Прохання верхньоугорських народів до міжнародної мирної конференції» та організував збір підписів серед населення з протестом проти виходу Словаччини зі складу Угорщини. Є інформація, що дану акцію підтримало понад 250 тис. осіб²³. 9 грудня представники німецької національності на словаць-

ких землях, яка в абсолютній більшості була налаштована проугорськи, проголосили в місті Кежмарок Спішську республіку, що мала залишатися під егідою будапештської влади²⁴.

Незадовільною була економічна та продовольча ситуація в регіоні. Неподоноким явищем були стихійні бунти, що придушувалися загонами угорської національної гвардії (гонведами)²⁵.

Гострою для чехословацької влади була кадрова проблема, адже практично всі управлінські та чиновницькі посади обіймали проугорськи налаштовані працівники. З цього приводу словацький політик К. Медвецки згадував: «В період перевороту (*тобто становлення Чехословаччини – І.Б.*) ми не мали надійних людей практично на жодній посаді в управлінні, суді, жандармському відділку. Майже без винятку там сиділи угорці, або ще гірші від них мадярони. Вони були зв'язані з Пештом, отримували платню тут і там, від угорської влади, отримували звідти інструкції як стримувати наше зайняття Словаччини, саботувати управління, а крім того подавали відомості про пересування нашого війська»²⁶. Тож не дивно, що вслід за чехословацькими легіонами у Словаччину прийшли чеські спеціалісти з обслуговування залізниць, чиновники, працівники служб громадської безпеки тощо.

Типові подробиці неясної ситуації на початку листопада 1918 р. подає хроніка населеного пункту Ступава: «Невизначеність тривала два-три дні, а потім прийшов відділ кадетів з Братислави, якого замінили гонведи. На автомобілі з Братислави прибув уповноважений жупана доктор Ф. Юріга (*один з очільників впливової Словацької народної партії – І.Б.*) і в тривалій промові втихомирював люд, адже маємо тепер свободу. Про чехословацьку республіку не говорив ні слова. Лише начебто будемо мати словацькі школи та управління. Ніхто не думав, що будемо в новій державі, адже всі вважали, що це станеться в рамках Угорщини»²⁷.

Для тогочасного зовнішньополітичного курсу чехословацької влади було характерним наявність двох різнорідних стратегій. Особисто Е. Бенеш, перебуваючи в Парижі, був переконаний в позитивному ставленні дипломатії Антанти до чехословацької проблеми й пропонував не вести ніяких переговорів з австрійським та угорським урядами. Проте в цілому празький уряд не поділяв такої впевненості свого міністра закордонних справ та вважав за необхідне призначити своїх дипломатичних представників у Відень та Будапешт²⁸.

Відтак, в угорській столиці словацький політик М. Годжа вів разом з членами СНР тактичні перемовини з урядом Каройї. Важливо, що вони були розпочаті з дозволу Праги, але мали стосуватися лише проблеми виведення з території Словаччини

угорських військ²⁹. М. Годжа та його співробітники налагодили контакти з офіцерами місії Антанти в Будапешті, сербськими та румунськими політичними представниками. Однак про наслідки першої розмови з керівником союзницької місії у Будапешті французьким підполковником Ф. Віксом він повідомляв, що той «вважає вступ наших військ на словацькі землі за невдалу ініціативу, яка суперечить умовам перемир'я, рекомендує відкликати війська, вірить угорській інформації, що наше військо чинить безпорядки, веде агітацію та допускається грабежів»³⁰.

Угорські урядовці, знову ж таки, використовували дані переговори для переконання словацьких політиків у недоцільності переходу під чехословацьку владу та зваблювали їх різними обіцянками і компромісами щодо становища Словаччини в оновленій Угорщині. Зокрема, йшла мова про правовий статус, подібний до того, що мала Хорватія у складі Ціслейтанії. СНР залишали лише освітні справи, суди мали перевести на словацьку мову, а межі словацької адміністрації встановлювалися за переписом 1910 р., тобто такі, які суттєво звужували фактичний ареал розселення словаків. Згідно контрпропозиції М. Годжі словацьке управління мало розповсюджуватися на ширшу територію включно з містами Братислава та Кошице, а угорська сторона мала повернути словакам конфісковані ще в ХІХ ст. цінності Словацької Матиці³¹.

Угорсько-словацькі перемовини торкалися й управлінських справ у перехідний період. Так, Р. Фабри домовлявся про неполітичні питання громадської безпеки та поліцейного порядку. Але угорці використали їх для висунення ще однієї ідеї, яка стосувалася створення спільного угорсько-словацького парламенту й урядування СНР, що було певною варіацією автономного статусу Словаччини. Щоправда, за межами компетенції словацького урядування залишалися Братислава, Нові Замки, Кошице з округою, Врбельський, Рожнявський, Гелницький та Стропковський окресі³².

Хоча словацькі переговорники запевняли Прагу, що вони контактували з угорцями лише щоб відтягнути час й маневрувати й не обговорювали принципові питання політичного устрою, тобто не зраджували чехословацькій державно-правовій платформі, але в чехів закрадалися підозри щодо ймовірного словацького «сепаратизму». В подальшому це стало вагомим аргументом на користь централізованого підходу в управлінні Словаччиною з Праги та фактичного усунення СНР від вирішення поточних політичних питань на словацьких землях. Так, без погодження з нею було затверджено кандидатури словацьких представників до Революційних Національних Зборів Чехословаччини. Тому серед них були

лише віддані празькій владі діячі, які цілком приймали концепцію «єдиної чехословацької нації» та були готові інтереси центру ставити вище від словацьких національних. Як наслідок, коли наприкінці листопада СНР підняла питання про конкретну обіцянку щодо надання празьким урядом автономії Словаччині, клуб словацьких депутатів Національних Зборів відкинув дану пропозицію³³.

Тим часом, Е. Бенеш систематично лобював у Парижі вимогу скасувати неприйнятні для Чехословаччини пункти Белградське перемир'я. Натомість республіканська влада Угорщини, залишаючись на великодержавних позиціях збереження угорської політичної нації, так і не знайшла прийнятної платформи у переговорах з Антантою. У такій ситуації Париж цілком пішов назустріч чехословацьким побажанням. 29 листопада Бенеш інформував Прагу, що домовленості з угорцями в Парижі визнаються лише у військових справах, а їх владні структури мають там статус регіональних, а не державних органів. У зв'язку з цим слід наголошувати на неофіційному характері словацько-угорських перемовин у Будапешті та не надавати їм великого значення³⁴. Разом з тим повідомляв наступне: «Було телеграфовано, щоб угорці негайно очистили територію по лінії: [Білі – І.Б.] Карпати, р. Морава, Прешпорк, Дунай до р. Іпль та м. Рімавска Собота, звідти до течії Берега та до Ужу аж по Карпати»³⁵.

Підбадьорена такою підтримкою, наприкінці листопада СНР проголосила ще один документ – «Звернення до словацької нації», в якому повторно було чітко підкреслено, що вся територія Словаччини належить до Чехословаччини, а угорський уряд вже не має над нею влади³⁶.

3 грудня командувач військ Антанти Ф. Фош у своїй ноті визнав за чехословацькими підрозділами у Словаччині статус союзницьких, висунав вимогу відвести угорські війська зі словацьких земель, але про закріплення пропонуваної Бенешем демаркаційної лінії у тексті ще не йшлося. Перші підрозділи чехословацьких легіонів вступили на словацькі землі 2 грудня, а вже 7 грудня у м. Жіліну прибув уповноважений празького уряду у справах Словаччини В. Шробар. Цікаво, що він у своєму щоденнику за цей день занотував міркування про необхідність перепису населення краю³⁷. Це доводить велику потребу в чіткій статистичній інформації щодо національного складу Словаччини у той час задля представлення її на Паризькій мирній конференції як основного контраргументу проти прагнень Угорщини зберегти дану територію за собою. Празький уряд вже на засіданні від 30 грудня 1918 р. висловив згоду з пропозиціями Шробара³⁸.

Угорська влада ще намагалася маневрувати. Посилаючись на відсутність чіткого територіального опису лінії відведення своїх військ, вона затримувала їх відхід. У зв'язку з цим М. Годжа висунув пропозицію про тимчасову демаркаційну лінію Братислава – Комарно – Чоп – Ужгород, яка залишала за Будапештом дещо більшу територію, ніж планована Бенешом лінія розмежування, а тому її 6 грудня поспішили підписати угорські представники³⁹. Крім того, 21 грудня 1918 р. будапештська влада оголосила про плани забезпечити всім національним меншинам Угорської республіки широкі автономні права⁴⁰. Це було спрямовано на зваблення словацьких діячів ідеєю автономії, яку чехословацький уряд їм так і не надав.

Проте 24 грудня уряду Кароїї через Ф. Вікса була передана офіційна нота французького міністра закордонних справ Пішона. У тексті ноти містилася вимога дотримуватися демаркаційної лінії, яка вже чітко визначала словацькі територіальні межі: на півночі по старому кордону Угорщини, на півдні – Дунай від гирла р. Морава до гирла р. Іпль, далі по її течії до Рімавської Сobotи (залишена на словацькому боці), потім прямою лінією до гирла р. Уж, на північ її течією до Ужоцького перевалу⁴¹. Таким чином, вперше в національній словацькій історії на міжнародній арені був окреслений чіткий територіальний вимір словацьких земель.

До кінця грудня чехословацькі легіони вели загальний наступ і поступово займали територію Словаччини. 15-12 грудня підрозділи під командуванням полковника Шобла зупинили просування в районі Спіша польських загонів та зайняли Попрад. У Центральній Словаччині здійснювався наступ у напрямку Врутки – Кремніца – Зволен – Банська Бистрица. Східна група військ Шобла 28 грудня зламала оборону угорських підрозділів в районі Маргецан і вийшла до головних міст Східної Словаччини – Прешова та Кошіце⁴².

Значну військову допомогу у цей час надала Італія. Частини чехословацьких легіонів, сформованих в Італії, стали передислоковуватися у Словаччину та вступали в бій з угорськими підрозділами. Так, хроніка Ступави зафіксувала, що 30 грудня в населений пункт вступило 6 тис. італійських легіонерів, які вели себе досить коректно⁴³. Для експертних консультацій та допомоги чехословацькому військовому командуванню прибули італійські офіцери-радники на чолі з генералом Л. Піччіоне, з яких була сформована Італійська військова місія в Чехословаччині⁴⁴. Упродовж 30 грудня 1918 – 1 січня 1919 р. підпорядковані їй війська цілком взяли під свій контроль Братиславу⁴⁵.

Таким чином, у листопаді-грудні 1918 р. розгорнулася інтенсивна політична, дипломатична й військова боротьба за

Словаччину між щойно проголошеними Чехословацькою та Угорською республіками. Обидві сторони завзято принаджували нечисельну й недосвідчену словацьку політичну репрезентацію обіцянками поважного статусу словацьких земель в їх складі із забезпеченням національних інтересів населення. Але, як продемонстрували події, остаточне рішення приймали не словаки, а звитязна у Першій світовій війні Франція, до сфери впливу якої відійшов даний регіон. Саме її підтримкою намагалися заручитися як чехословацькі, так і угорські очільники. Успіх в цій справі на боці Праги був прогнозованим, адже Чехословачина була визнана союзником Антанти. Натомість Угорщина, попри зміну політичного режиму, залишалася у статусі переможеної й зрештою зазнала всієї гіркоти «тріанонської травми», яка ще й досі дається взнаки в угорському суспільстві.

Примітки:

1. Кріль М. Історія Словаччини. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету, 2006. С. 161-162; Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. С. 37-40; Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. С. 23; Пугач Е.П. Історія Словакии. Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. С. 142.
2. Hronský M., Pekník M. Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. Bratislava : Veda, 2008. S. 281.
3. Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... С. 37.
4. Контлер А. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. В.Т. Олейника. Москва : Издательство «Весь Мир», 2002. С. 425-426.
5. Švorc P. Začleňovanie Slovenska do nového štátu a vznik Československa // Polska akademia umiejętności. Prace Komisji środkowoeuropejskiej. 2015. Tom XXIII. S. 64-65.
6. Slovenský rozchod s maďarmi roku 1918. Dokumentárny výklad o jednaniach dr. Milana Hodžu ako čl. pomocníka s Karolyiho maďarskou vládou v listopade a prosinci 1918 o ústup maďarských vojsk zo Slovenska (odtisky zo «Slovenského denníka»). Bratislava : nakladom redakcie Slovenského denníka, 1929. S. 127.
7. Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... С. 38.
8. Slovenský rozchod s maďarmi roku 1918... S. 22.
9. Ďurišin M. Prouhorské štátoprávne a národnopolitické koncepcie na území Slovenska v rokoch 1918-1919 // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Випуск 27. 2011. С. 95.

10. Švorc P. Začleňovanie Slovenska do nového štátu a vznik Československa... S. 76.; Krajčovičova N. Začlenovanie Slovenska do Československej republiky (1918-1920) // Slovensko na cesti k demokracii. Bratislava : Historický Ústav SAV, 2009. S. 23.
11. Krajčovičova N. Začlenovanie Slovenska do Československej republiky (1918-1920)... S. 25.
12. Michela M. Plány slovenskej autonómie v politike Maďarska 1918-1920 // Historický časopis. 2009. Ročník. 57. Číslo. 2. S. 273-274.
13. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. Кн. 1 / [отв. ред. В.В. Марьина]. Москва : Наука, 2005. С. 96-97.
14. Švorc P. Začleňovanie Slovenska do nového štátu a vznik Československa... S. 76-77.
15. Slovenský rozchod s maďarmi roku 1918... S. 26.
16. Головченко В. Переможна Антанта і незалежна Україна: спроби дипломатичного порозуміння // Україна дипломатична. 2011. Випуск 12. С. 840.
17. Slovenský rozchod s maďarmi roku 1918... S. 31-32.
18. Krajčovičova N. Začlenovanie Slovenska do Československej republiky (1918-1920)... S. 24.
19. Švorc P. Začleňovanie Slovenska do nového štátu a vznik Československa... S. 67.
20. Ďurišin M. Prouhorské štátoprávne a národnopolitické koncepcie na území Slovenska v rokoch 1918-1919... С. 96.
21. Tajták J. Separatistické a dezintegračné tendencie na Slovensku v 19. a 20. Storočí // Acta historica Neosoliensia. 2005. Ročník 8. S. 115.
22. Švorc P. Začleňovanie Slovenska do nového štátu a vznik Československa... S. 75.
23. Ďurišin M. Prouhorské štátoprávne a národnopolitické koncepcie na území Slovenska v rokoch 1918-1919... С. 96.
24. Švorc P. Začleňovanie Slovenska do nového štátu a vznik Československa... S. 66.
25. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории... С. 97.
26. Bartlová A. Plány a aktivity slovenskej elity pred vznikom spoločného československého štátu // Túžby, projekty a realita. Slovensko v medzivojnovom období. Bratislava : HU SAV, 2010. S. 24.
27. Kronika mesta Stupava. S. 3. URL: www.stupava.sk/modules/file_storage/download.php?file
28. Slovenský rozchod s maďarmi roku 1918... S. 27.
29. Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... С. 39.
30. Slovenský rozchod s maďarmi roku 1918... S. 45-46.
31. Ibid. S. 40-45; Švorc P. Začleňovanie Slovenska do nového štátu a vznik Československa... S. 77.
32. Ďurišin M. Prouhorské štátoprávne a národnopolitické koncepcie na území Slovenska v rokoch 1918-1919... С. 96.

33. Hronský M. Slovensko pri rozpade Rakúsko-Uhorska a konštituovaní samostatného Česko-Slovenska (1918 – 1920) // *Studia academica Slovaca. Prednášky XXXVIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava : STIMUL, 2002. S. 330.
34. Slovenský rozchod s maďarmi roku 1918... S. 47.
35. Ibid. S. 34.
36. Dončová A. Problematika včlenovania južných oblastí Slovenska na príklade územia okresu Veľký Krtíš // *Acta historica Neosoliensia*. 2006. Ročník 9. S. 124.
37. Tišliar P. Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska. Bratislava : STATIS, 2007. S. 10.
38. Krajčovičová N. Dva ťaživé problémy Úradu ministra s plnou mocou pre správu Slovenska po vzniku prvej ČSR // Slovensko v dejinách 20. storočia. Kapitoly k spoločenským a vojensko-politickým udalostiam. K 70. narodeninám PhDr. Mariána Hronského DrSc / Miloslav Čaplovič, Mária Stanová a kol. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010. S. 92.
39. Slovenský rozchod s maďarmi roku 1918... S. 64-65.
40. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории... С. 98.
41. Hronský M. Geopolitické postavenie Slovenska vo Veľkej vojne a vojenskom konflikte ČSR s Maďarskou republikou rád roku 1919 // Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20 storočí. Zborník referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15-16 októbra 2002. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2003. S. 37.
42. Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 pp. ... С. 23.
43. Kronika mesta Stupava. S. 3. URL: www.stupava.sk/modules/file_storage/download.php?file...
44. Ferenčuhová B. Sui rapporti tra l'Italia e la Repubblica ceco-slovacca tra il 1918 e il 1920 Selezione di documenti dell'Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale, Roma // *Slovak Studies. Rivista dell'istituto storico Slovacco di Roma*. 2015. № 1-2. S. 181.
45. Krajčovičová N. Začlenovanie Slovenska do Československej republiky (1918-1920)... S. 29.

Ivan Borovets

**SLOVAKIAN LANDS AS A OBJECT OF THE CZECHOSLOVAK-HUNGARY
COMPETITION IN NOVEMBER-DECEMBER 1918**

The author of the article describes the course of the political, military, diplomatic struggle for Slovakia between Czechoslovakia and the Hungarian republics during November-December 1918. He analyses the content and consequences of the Belgrade Armistice. The author reveals the details of the domestic political situation in the Slovak lands, the course of diplomatic negotiations in Paris and Budapest, the Czech-Slovak and Hungarian-Slovak relations at that time. The decisive factor, which influencing the solution of this problem, was the position of

France, which demanded Hungarian authorities to withdraw troops from the Slovak territory.

Key words: *Czechoslovakia, Hungarian republic, France, Armistice, autonomy, diplomacy, demarcation line, Czechoslovak legions.*

Отримано: 23.01.2019

УДК 94(477.87)«18/19»

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.86-96

Ростислав Майор

(Кам'янець-Подільський)

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ РУСИНІВ ЗАКАРПАТТЯ У ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ ТА ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ (середина XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано рівень національної самосвідомості русинів Закарпаття у порівнянні з рівнем національної самосвідомості як українців, котрі проживали на теренах Наддніпрянщини, Галичини та Буковини, так і інших європейських народів (французів, поляків тощо) у середині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *нація, русини (українці), національна свідомість, ідентичність, Закарпаття.*

Найважливішим фактором при визначенні національності людини є її національна самосвідомість, а, відповідно, етнонім, який вона використовує для означення своєї належності до тієї чи іншої нації. Використання такого підходу при пошукові відповіді на питання: «Якої національності корінне населення Закарпаття?» дозволяє з впевненістю констатувати про їх належність до руського (українського) народу, адже ще до середини XX ст. вони у повсякденному житті називали себе «руснаками», «русняками», «русинами», «русськими» (значно рідше «українцями») або використовували релігійну ідентичність, говорячи, що вони «русської віри»¹. Так, упорядник підручників для народних шкіл Закарпаття В. Чопей на початку 1880-х рр. зазначав, що українець в Угорщині називає себе «русином, руснаком, русняком, а за росіянина ніколи не говорить, як за русина, як за свого, але як за москаля»². Дещо пізніше в чернівецькій газеті «Буковина» відомий етнограф та мовознавець В. Гнатюк помістив статтю закарпатського вченого Г. Стрипського, який відмічав, що на питання «Який ти чоловік?» українець із Закарпаття відповідає «русин», але не «росіянин», «москаль», «русский»³. Відомий галицький громадсько-політичний діяч В. Охримович, подорожуючи Закарпаттям у 1890-х рр., підкреслював, що мешканці тутешніх сіл називають себе «руснаками»⁴. На питання до селян: «Що

ви за люди?» він отримав відповідь: «Ми є руснаки, ми є руської віри»⁵. За словами чеського етнографа Я. Гусека, який у 1920-х рр. пройшов пішки усю територію Східної Словаччини від Остурні на Спиші до Ужгорода, житель даного регіону, вказуючи на свою національну належність, зазначав: «я руснак», іноді – «я руський» («ми руські люди»)»⁶.

Австрійський вчений, історик і етнолог кінця XIX – початку XX ст. Р.Ф. Кайндль, який народився на Буковині, зазначав, що «назва «руснак» є єдиною народною для українців. Усі українці у низинах і в горах, на Буковині, Галичині і Угорщині називають себе руснаками»⁷. Професор П. Чучка підкреслював, що до кінця Першої світової війни «русинами» на Закарпатті називали себе лише гуцули та бойки, які упродовж XVII-XVIII ст. переселилися на Закарпаття із Галичини і «принесли» із собою етнічний термін «русин», а долиняни називали себе лише давнім етнічним терміном «руснаки»⁸. Аналізуючи рівень етнічної свідомості українців та етнічні процеси на Закарпатті у XIX ст., професор стверджував, що «якихось виразних ознак загальноукраїнської національної самосвідомості в термінологічному значенні цього виразу в цьому краї тоді ще не було»⁹.

Одним з факторів, який зумовив таку ситуацію, полягав у відсутності налагодженого й систематичного зв'язку між Закарпаттям та іншими частинами українських земель – Галичиною, а особливо Буковиною та Наддніпрянщиною. За слабого розвитку народовського руху в краї така ситуація призвела до того, що в XIX – на початку XX ст. українці Закарпаття, за виключенням невеликої частини інтелектуалів та, рідше, селян, у питанні національної самоідентифікації не виходили за межі власного регіону. Підтвердженням цього є спостереження галицького журналіста І. Німчука, який 1914 р. побував у закарпатському регіоні й відмітив, що національна свідомість закарпатців, «представляється гірше ніж мізерно. Нижчого ступня свідомості населення годі собі уявити. В околицях, заселених збитою українською масою, почуєте ще доволі часто назву «руснак», зате в мішаних околицях люди забули або стидаються уживати цієї назви і уважають себе мадярами греко-католицького обряду...»¹⁰.

Проте тут варто підкреслити кілька важливих аспектів. По-перше, у період Першої світової війни українці часто приховували свою етнічну належність і визнавали себе угорцями, «мадярами греко-католицького обряду» чи іншими подібними за змістом термінами лише для того, аби уникнути репресій з боку угорської влади. По-друге, проблема національного самовизначення в тій чи іншій мірі була притаманна не лише для українців Закарпаття, але й Наддніпрянщини, Галичини

та Буковини. Низький рівень національної самосвідомості українців, а також те, що вона ще не була завершеною системою світогляду в XIX – на початку XX ст. неодноразово відмічали представники української інтелектуальної еліти¹¹. Відомий письменник і вчений П. Куліш у 1850-х рр. зазначав, що «малоросійські простолюдни» на питання «Хто ви? Який народ?» не знайдуть іншої відповіді, як тільки: «Люде так собі народ та й годі». При цьому, ніякими «малоросіянами», «русскіми» чи «хохлами» себе не називали¹². Однак ситуація змінилася у наступні десятиріччя. Напередодні Першої світової війни визначний громадський діяч і меценат Є. Чикаленко підкреслював, що до останнього часу українці Наддніпрянщини не мали одноставної національної назви й іменували себе так, як називали їх сусіди: «русинами», «русняками»*, «малоросами», «хохлами» чи просто «православними людьми»¹³. Це твердження яскраво підтверджує той факт, що коли на східноукраїнських землях 1917 р. з українських «дядьків у шинелях» формували військову частину, серед натовпу у майже 7000 осіб лише 300 назвали себе українцями, близько 50% – малоросами, третина – «хахлами»¹⁴. Як слушно зауважив український історик Є. Наконечний, наприкінці XIX ст. селянство Наддніпрянщини, на відміну від селянства Наддністрянщини і Закарпаття, втратило своє національне ім'я і прийняло за самоназву частково термін «малорос», а здебільшого зневажливе російське клеймо – «хахол»¹⁵. Поширення останнього серед українства відмічав і В. Балушок. Історик підкреслював, що назва «хохли» («хахли»), яка за походження є екзотонімом, оскільки дана українцям росіянами, у XIX ст. все більше стала утверджуватися серед них як самоназва¹⁶.

За словами культурно-громадського діяча та вченого Б. Грінченка, на початку XX ст. до українського народу «доторкнувся тільки перший блідий промінь свідомості...»¹⁷. С. Петлюра тоді ж відмічав, що національна свідомість українців ще перебуває на порозі формування й лише починає виходити зі «стадії ембріона»¹⁸. За його словами, це був період, коли відбувався процес перетворення українського народу з «несвідомої маси, з нації «тутешніх», «місцевих людей», або – в кращому разі – з «хахлов» у свідомих своєї належності до певного національного колективу одиниць...»¹⁹.

Те, що частина українців ще на зламі XIX-XX ст. стояла перед необхідністю національного самовизначення, зовсім не говорило про їхню «відсталість». Адже така проблема була характерна навіть для тих націй Центральної і Східної Європи,

* Етнімі «русини», «русняки» є автонімами, на відміну від привнесених ззовні термінів «малороси», «хохли».

що у XIX ст. мали свою державу або ж, не маючи її, зберегли свою еліту²⁰. На рубежі XIX–XX ст. загальними термінами, якими селяни в Росії найчастіше називали себе були: «крестьяне» (назва походить від слова «християнин»; в українському перекладі «крестьяне» означає «селяни»), «землепашцы», «хлеборобы», «хлебопашцы» і «православные»²¹. Польські селяни-мазури із Західної Галичини в середині XIX ст. називали себе «царськими», а панів – «ляхами» (поляками)²².

Більше того, ця проблема мала загальноєвропейський характер²³. Формування національної самосвідомості і національної ідентичності – тривалий історичний процес, який навіть у «старих» націй – англійці, французи, шотландці, угорці, поляки та інші – проходив, за словами Г. Сетон Вотсона, повільно, неявно та спонтанно²⁴. На початку XX ст. те, що можна назвати національною свідомістю, по всій Європі мали переважно інтелектуали, політична еліта й жителі великих міст. Більшість селян і мешканців малих міст аж до Першої світової війни не мали чіткого уявлення, до якої нації вони належать. У 1864 р. жоден учень сільської школи у французькому гірському районі Лозер не міг відповісти на питання: «У якій країні розташований Лозер?» або «Ви є англійцями чи росіянами?»²⁵. За даними відомого історика Ю. Вебера, переважна більшість жителів сіл і невеликих містечок Франції не вважали себе належними до французької нації аж до 1870 р., а багато хто з них – навіть до Першої світової війни²⁶. Напередодні світової війни для селян і робітників рідною мовою була місцева говірка, а французька мова для них – іноземна. Принаймні 25% населення взагалі не розмовляли французькою і приблизно 50% населення з тих, хто досяг повноліття між 1875 та 1900 рр., французьку мову вважали за іноземну²⁷. Наукове відкриття Ю. Вебера виявилось приголомшливим, оскільки згідно усталеної серед науковців думки, французька нація вважалася однією з найдавніших²⁸.

У середині XIX – першому десятилітті XX ст. лише незначна частина закарпатської інтелігенції, духівництва, меншою мірою селян, усвідомлювала, що русини Закарпаття належать до української нації. До таких постатей належали провідні громадські діячі та науковці, вчителі: І. Брацайко²⁹, брати Ю. Брацайко та М. Брацайко, А. Волошин³⁰, І. Дулішкович³¹, Ю. Жаткович³², С. Клочурак³³, А. Медвецький³⁴, А. Штефан³⁵ та ін. Однак, загальна кількість свідомих українців у краї на початку XX ст. була настільки мізерною, що А. Штефан навіть склав їх поіменний список, який, проте, був неповний а, ймовірно, і дещо контрверсійний³⁶. За підрахунками автора списку їх кількість у 1890–1918 рр. становила всього 208 осіб³⁷. Частина з них за допомогою своїх наукових і публіцистичних

праць стверджувала й поширювала національну свідомість серед української спільноти Закарпаття і цим сприяла формуванню у закарпатців, які у питанні національної самоідентифікації не виходили за межі власного регіону, почуття національної єдності з українцями по інший бік Карпат.

Однак, як вже вище зазначалося, навіть на початку ХХ ст. абсолютна більшість закарпатців, з низки об'єктивних причин, зокрема через свою неосвіченість, мало що знала про Україну та українців, а тому про існування у них на цей час загальноукраїнської національної свідомості говорити не доводиться. Дана ситуація змінилася лише під впливом подій Першої світової війни та піднесення національно-визвольного руху в краї 1918-1919 рр. По-перше, частина закарпатців, яка брала участь у воєнних діях за межами рідного краю, вперше отримала можливість ознайомитися з творами таких українських письменників як Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко, І. Котляревський та багатьох інших, й тим самим значно збагачувала свої знання з української історії та літератури, а це, у свою чергу, впливало на розвиток їх національної самосвідомості³⁸. По-друге, під час Першої світової війни на території Закарпаття перебували підрозділи Українських січових стрільців, які здійснювали серед місцевого населення українську національну пропаганду³⁹, що стало важливим імпульсом для формування загальноукраїнської національної ідентичності серед великої частини русинів краю. По-третє, українські вояки з Наддніпрянщини, які поверталися з фронту додому, поширювали серед закарпатців ідею приєднання до України, яка знаходила широку підтримку серед русинів, котрі почали відкрито визнавати свою належність до української нації⁴⁰. Всі ці фактори прискорили пробудження національної самосвідомості закарпатських русинів та сприяли формуванню у них загальноукраїнської національної ідентичності, внутрішнього відчуття єдності з українцями, котрі проживали по інший бік Карпат.

У 1918-1919 рр. серед значної частини українців Закарпаття уже простежувалися виразні ознаки загальноукраїнської національної свідомості⁴¹. Так, у повідомленні Худівського дільничого нотаріату у листопаді 1918 р. підкреслювалося, що у результаті пропагандистської діяльності вояків у Худівському районі «народ вважає себе тотожним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею»⁴². А у відозві Ясінської української Народної ради у січні 1919 р. зазначалося: «Всі ми, діти одної матері – України: одна у нас мова, одна у нас віра, одна душа й серце... Най живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказ!»⁴³. Характеризуючи події 21 січня 1919 р. в м. Хуст,

коли Всенародні збори українців Закарпаття проголосили об'єднання краю з Україною, С. Клочурак писав у своїх спогадах, що в народі «розпалилась блимаюча іскра національної свідомості», русини «явно й сміло демонстрували свою приналежність до українського народу»⁴⁴.

Важливим чинником, який сприяв становленню серед русинів Закарпаття загальноукраїнської національної свідомості, національна ідентичність яких носила здебільшого провінційно-локальний характер, сприяв формуванню почуття національної єдності, було поширення між українською спільнотою краю етноніма «українець». А. Штефан у своїх спогадах відмічав, що терміни «українець», «український» 1914 р. ще не вживався на Закарпатті⁴⁵. Проте, аналіз мемуарів С. Клочурака показує протилежне: невелика частина інтелігенції та селян їх усе-таки вживала задовго до початку Першої світової війни⁴⁶. Більшого поширення етнонім «українці» набув у період піднесення національно-визвольного руху в 1918-1919 рр. У той час лідери національного руху використовували також складний термін «русини-українці»⁴⁷, аби населення звикало до раніше практично незнайомого етноніму «українець».

Аналогічні процеси, хоча й дещо раніше та швидшими темпами, проходили на інших українських землях. Заміна архаїчного етноніма «русини» на більш сучасний «українці» відбулася спочатку в Наддніпрянщині, пізніше в Галичині й Буковині⁴⁸. Найдовше ж процес заміни етнонімії проходив у Закарпатті. У XVIII ст. самоназва «українці» в Наддніпрянщині остаточно витіснила старий етнонім «русини»⁴⁹. У Галичині прикметник «український» почав поширюватися наприкінці 1890-х рр., відтісняючи при цьому термін «руський»⁵⁰. На Буковині ж національний етнонім «українець» набув широкого вжитку тільки в 1910-х рр.⁵¹. Та це ще не означає, що його знало чи сприйняло все українське населення. Як зазначає історик В. Старик, на гуцульському вічі 1909 р. у Путилі, коли якийсь Огородник «називав гуцулів українцями, то тоді настав жахливий крик. Посипались слова: ми православний руський народ, тут нема українців»⁵².

Підводячи підсумки, зазначу на кількох важливих аспектах. По-перше, аналіз рівня національної свідомості русинів Закарпаття у XIX – на початку XX ст. дозволяє спростувати, принаймні для даного регіону України, твердження Т. Горбана про те, що на межі XIX-XX ст. в українському суспільстві православно-релігійна (уніатсько-релігійна в Закарпатті – Р. М.) самоідентифікація переважала над етнічно-національною⁵³, а також Т. Філіної, на думку якої національна свідомість русинів Пряшівщини у середині XIX ст. залишалася кон-

фесійною⁵⁴. Українці Закарпаття в першу чергу ідентифікували себе як «руснаки», «русняки», «русини», «руський» і лише в другу чергу як люди «руської віри», що дозволяє чітко і аргументовано зробити висновок про пріоритет і домінування етнонаціональної ідентифікації над релігійною. По-друге, існує велика кількість документальних підтверджень, які вказують на те, що русини відрізняли себе від інших національностей (росіян, поляків, угорців та ін.) й добре усвідомлювали, що є окремою народністю, а це говорить про розвиненість їх етнонаціональної свідомості, а не лише про елементи власне етнічної диференціації. При цьому можна говорити про те, що рівень розвитку етнонаціональної свідомості русинів Закарпаття у XIX – на початку XX ст. був значно вищий ніж в деяких регіонах Наддніпрянської України, де головним критерієм самоідентифікації часто слугувала релігійно-конфесійна чи станovo-соціальна приналежність, а місце старого етноніму «русин» у значній мірі зайняли невластиві для українців, привнесені зовні назви: московська «хохол» («хахол») та візантійська «малоросіянин», «малорос», що говорить про деформацію національної самосвідомості місцевого населення. До того ж етнонаціональна ідентичність русинів Закарпаття була значно краще розвинена, ніж у деяких європейських країнах, де серед сільського населення місцева регіональна ідентичність домінувала над національною. Проте, рівень розвитку загальноукраїнської національної свідомості русинів закарпатського регіону був – внаслідок постійного впливу угорської культури, політики тотальної мадяризації, низького рівня освіти та низки інших факторів – низький. Формуванню серед закарпатців власне загальноукраїнської національної ідентичності та свідомості, поширенню етноніма «українець» сприяли: культурно-просвітницька діяльність невеликої частини закарпатської національно свідомої інтелігенції, події Першої світової війни та національно-визвольного руху. Однак ці процеси, через слабше розвиненіший національний рух, проходили повільніше, ніж на теренах Галичини та Буковини.

Примітки:

1. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). Ф. 1555. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 1-28; Петиції, меморандуми рад і інші документи з пропозиціями щодо відокремлення Закарпатської України від Угорщини і приєднати її до Галичини. 1849 р. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДАІАЛ України). Ф. 180. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 10-10 зв.; Гнатюк В. Сьвітлі духи на Угорській Русі. III // Буковина. Черновці. 1897. Ч. 88; Охримович В. Вражія з Угорскої

- Руси // Народ. Львів. 1895. № 6; Верхратський І. Знадоби для пізнання угорскоруских говорів // Записки Наукового товариства імени Шевченка. Львів : НТШ, 1901. Кн. II. Т. XL. С. 1-3; І ми в Європі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття. Львів. 1896 // Жите і слово. Львів. 1896. Т. 5. Кн. 1. С. 6; Андрій Бабюк. У. С. С. На чужині. Угорський Руснак // Діло. Львів. 1915. Ч. 139; Голось крестьянства Земпаинской столицы // Русская земля. Ужгородь. 1919. № 7; Лихутин М.Д. Записки о походѣ въ Венгрію въ 1849 году. Москва : Типографія А.И. Мамонтова и К, 1875. С. 37, 48, 57, 59; Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Київ : Темпора, 2011. С. 261; Húsek J. Národopisná hranice mezi Slovákы a Karpatorusy. Bratislava : Nákl. Průdu, 1925. S. 110.
2. Русько-мадярський словарь. Написавъ Ласловъ Чопей. Будапешт, 1883. С. XX.
  3. Гнатюк В. Сьвітлі духи на Угорській Русі. III // Буковина. Черновиці. 1897. Ч. 88.
  4. Охримович В. Вражнія з Угорскої Русі // Народ. Львів. 1895. № 6.
  5. Там само.
  6. Húsek J. Národopisná hranice mezi Slovákы a Karpatorusy... S. 15.
  7. Кожолянюк Г. Українці-русини Галичини і Буковини: історія – сучасність // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Вип. 26. Українці в прикордонних областях Карпат: проблеми акультурації, асиміляції, ідентифікації. Матеріали міжнародної наукової конференції, Свидник, 17-18 червня 2011 р. Свидник : Тlačiareň svidnícka, 2011. С. 108.
  8. Чучка П.П. Національна свідомість закарпатських українців у ХХ столітті: етнолінгвістичний та культурно-історичний аспекти. Навчально-методичний посібник. Ужгород : Видавництво УжНУ, 2005. С. 23-24.
  9. Там само. С. 5.
  10. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Кн. 1. Торонто : Пробоем, 1973. С. 265-266.
  11. Горбань Т.Ю. Проблема формування нації та національної свідомості у поглядах українських громадсько-політичних діячів початку ХХ ст. // Проблеми історії України XIX-початку ХХ ст.: Збірник наукових праць відділу історії України XIX-початку ХХ ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2011. Вип. XVIII. С. 294; Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку ХХ ст. як соціоментальна історична спільнота: автореферат дис. ... доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України; Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2008. С. 21, 27; Франко І. Поза межа-

- ми можливого // Націоналізм: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Простір, Смолоскип, 2010. С. 442-443; Кулишъ П. Записки о Южной Руси. Т. I. Санкт-Петербургъ : Типографія Александра Якобсона, 1856. С. 235.
12. Кулишъ П. Записки о Южной Руси. Т. I. ... С. 235.
13. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917)... С. 262.
14. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. Вид. 5-тє. Львів : Піраміда, 2004. С. 321-322.
15. Там само. С. 320.
16. Балашок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. Біла Церква : Видавець Пшонківський О.В., 2008. С. 278.
17. Грінченко Б. Де ми і скільки нас? // Громадська Думка. Київ, 1906. №8.
18. Петлюра С. З українського життя // Україна. Київ. 1907. Т. I. Ч. II, май. С. 49.
19. Петлюра С. З українського життя // Україна. Київ. 1907. Т. II. Ч. II, іюнь. С. 87.
20. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст.: навч. посібник. Київ : Генеза, 1996. С. 13.
21. Fitzpatrick S. Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russia Village After Collectivization. New York : Oxford University Press, 1994. P. 20.
22. Грицак Я. Названа праця. С. 13.
23. Там само. С. 13.
24. Сетон-Вотсон Г. Старі й нові нації // Націоналізм: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Простір, Смолоскип, 2010. С. 291.
25. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ... С. 13.
26. Коннор В. Коли сформувалася нація? // Націоналізм: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Простір, Смолоскип, 2010. С. 301; Гібернау М. Ідентичність націй. Київ : Темпора, 2012. С. 28.
27. Коннор В. Названа праця. С. 301.
28. Там само. С. 301.
29. Брашайко Іван. Декілько слів за угорсько-руське простонародне житеї поезію // Січ: Альманах в пам'ять 40-их роковини основаня товариства «Січ» в Відні. Львів. 1908. С. 186.
30. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927. Кн. 2. Торонто : Пробоєм, 1981. С. 25.
31. Дулишковичъ І. Историческія черты Угро-Русскихъ. Тетрадь І. Унгарь : Печатня Карла Іегера и Альберта Ю. Рейпайя, 1874. С. 37.

32. Жаткович Ю. Етнографический очерк угро-русских: комплексне видання / Упоряд. і передмова О.С. Мазурка. Ужгород : Мистецька лінія, 2007. С. 62.
33. Клочурак С. До волі. Спомини. Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1978. С. 104, 129.
34. Там само. С. 48.
35. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927. Кн. 2. Торонто : Пробоем, 1981. С. 40.
36. Там само. С. 35.
37. Там само. С. 39-40.
38. Клочурак С. Вказана праця. С. 84.
39. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Кн. 1. Торонто : Пробоем, 1973. С. 296.
40. Шляхом жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів. Том I. (1917-1923 рр.). Ужгород : Закарпатське обласне товариство, 1957. С. 69-70.
41. Протоколи, заяви та ін. документи з вимогою возз'єднання Закарпаття з Україною. 24 листопада 1918 р. – квітень 1919 р. // ДАЗО. Ф. 1555. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 1-28.
42. Шляхом жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття... С. 69-70.
43. Клочурак С. Названа праця. С. 138-139.
44. Там само. С. 120.
45. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Кн. 1. Торонто : Пробоем, 1973. С. 273.
46. Клочурак С. Названа праця. С. 48, 57.
47. Протоколи, заяви та ін. документи з вимогою возз'єднання Закарпаття з Україною. 24 листопада 1918 р. – квітень 1919 р. // ДАЗО. Ф. 1555. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 28; Клочурак С. Названа праця. С. 103.
48. Буркут І.Г. Русинство: минуле і сучасність. Чернівці : Прут, 2009. С. 12.
49. Там само. С. 139.
50. Заброварний С. Зламні моменти у розвитку українського національного руху в Галичині (1868-1918) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упоряд.: Феодосій Стеблій, Володимир Пашук. Львів, 2010. С. 25.
51. Старик В. Між націоналізмом і толерантністю. Чернівці : Прут, 2009. С. 111.
52. Цит. за: Старик В. Між націоналізмом і толерантністю... С. 110.
53. Горбань Т.Ю. Названа праця. С. 295.
54. Філіна Т.В. Національно-культурний розвиток русинів-українців Східної Словаччини (друга половина XVIII – перша поло-

Rostyslav Major

**NATIONAL CONSCIOUSNESS OF RUSYNS OF TRANSCARPATHY
IN THE ALL-UKRAINIAN AND ALL-EUROPEAN COMPARATIVE CONTEXT
(middle XIXth – early XXth centuries)**

The author of the article analyses the level of national self-awareness of the Rusyns of Transcarpathia in comparison with the level of national consciousness as Ukrainians living in the areas of the Dnieper, Galicia and Bukovina, as well as other European nations (French, Poles, etc.) in the middle of the XIXth and early XXth centuries.

Key words: nation, Rusyns (Ukrainians), national consciousness, identity, Transcarpathia.

Отримано: 11.12.2018

УДК 94(477)«19»

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.96-107

Олександр Кравчук, Сергій Калитко
(Вінниця)

**УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
У ВСТАНОВЛЕННІ ВЛАДИ У МІСТІ ДИРЕКТОРІЇ УНР
(ЗА СПОГАДАМИ В. ПРИХОДЬКА)**

У статті досліджуються мемуари політичного та громадського діяча В. Приходька як джерело до історії встановлення влади Директорії УНР у місті Кам'янець-Подільський у листопаді 1918 р. та участь у цих подіях студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Ключові слова: Українська національна революція 1917-1921 рр., Директорія УНР, Кам'янець-Подільський державний український університет, студентська сотня, Подільський Український національний союз.

Створення докладної історії регіонів у роки Української національної революції 1917-1921 рр. вимагає залучення різноманітних джерел, зокрема, спогадів її активних учасників із державницького середовища. До них належить Віктор Кіндратович Приходько (31.01.1886 – 7.02.1982). Його життя та діяльність висвітлені у низці публікацій¹. Родом зі с. Княжпіль Кам'янецького повіту, він отримав вищу правничу освіту у Дерптському та Київському університетах, працював у земських установах на Волині та Поділлі, Кам'янець-Подільському окружному суді. З поваленням царизму брав активну участь в українському русі, боротьбі за утвердження української державності. Був активним земським діячем в Подільській губернії, зокрема в галузі освіти, одним з активних учасників повстання проти гетьма-

нату. У 1920 р. емігрував, обіймав низку посад в еміграційних урядах УНР, викладав в Українській господарській академії у Подєбрадах (тогочасна Чехословацька республіка).

У 1945 р. переїхав до Західної Німеччини, у 1949 р. – до США, де 10 років очолював Український конгресовий комітет.

В. Приходьку належать мемуари «Під сонцем Поділля» у двох частинах. Над першою частиною, що охоплює період 1895-1907 рр. він почав працювати у 1926 р. і видав її у Празі 1931 р. Над другою частиною – про події 1907-1919 рр. – працював у 1960-1967 рр. Вона побачила світ у Вінниці у 2011 р.²

Менш відомими є його спогади «Одна ніч» про повалення гетьманату та встановлення влади Директорії УНР у Кам'янці-Подільському, надруковані у «Літературно-науковому віснику» в 1924 р.³

Мета статті – привернути увагу до спогадів В. Приходька як джерела з історії антигетьманського повстання на Поділлі у листопаді 1918 р. Цитати зі спогадів наведено зі збереженням їх мовних і стилістичних особливостей, включно із назвами населених пунктів.

Сам мемуарист відзначав, що в спогаді «Одна ніч» він описав подію, коли «усе ще добре пам'яталося і там читач знайде опис цієї події з деталями, які, звичайно за 60 літ вивітрилися з голови»⁴.

У другій частині спогадів цей епізод подано схематично, зокрема, згадуються «студенти Кам'янецького Університету» та «молоді військові хлопці»⁵. Загалом, загальний перебіг подій, пов'язаний із утвердженням влади Директорії УНР у Кам'янці-Подільському на основі другої частини спогадів подано І. Ратушняком⁶.

Спогади «Одна ніч» В. Приходько розпочинає мальовничим описом міста із зауваженням, що у другій половині листопада 1918 р. центр міста впродовж години знаходився на межі повної руйнації: «... рідко де можна зустрінути таку чудову гармонію прекрасної примхуватої природи з останками суворої і поетичної старовини – отими напівзруйнованими баштами та воротами на чудових скелях, високими мінаретами і стильовими костелами, що закінчуються легкою і стрункою, як молоденька дівчина, турецькою фортецею. ...

Мало хто ... знає, що вже під час новітньої, української історії, Кам'янець Под. був на краю загибелі, що була одна ніч, а серед тої ночі одна критична година, коли на місто, – на самий центр його – наведено з двох боків горла гармат і – ще хвилина – од центру з його старовиною і од краси Кам'янця – турецької фортеці – залишилися би самі руїни»⁷.

Розповідаючи про попередні події в місті, автор наголосив на безкровному переході влади від гетьманської адміністрації до Подільського Українського національного союзу, що репрезентував Директорію УНР. За спогадами В. Приходька, увечері 16 листопада 1918 р. губернський староста С. Кисільов під час телефонної розмови погодився передати владу⁸.

Зауважимо, що в літературі згадуються різні дати ліквідації гетьманської влади в Кам'янці-Подільському. В. Лозовий називає 18 листопада, І. Ратушняк – 20 листопада⁹.

В. Приходько називає збройні підрозділи, які на той момент підтримували владу УНР: «А «гвардією», на яку спираючись dokonано сеї блискучої перемоги, була ... сотня студентів Кам'янецького Університету. «Сотня» – кількістю з півсотні, серед яких я сам і тепер пам'ятаю кілька милих, молодих хлопців, що в ніч «протигетьманського перевороту» вперше взяли рушницю в руки ... А тим часом на «тім боці» була справжня сила: кадри старшин піхотного та гарматного полків, губерніяльна і повітова комендатура, нарешті добре вишколена мійська і повітова державна варта, себ то всього поверх трьох сотень одних старшин добре узброєних і досвідчених вояків, із кулеметами і гарматами»¹⁰.

Відразу після зміни влади реальне співвідношення сил стало відомим, що викликало відповідну реакцію серед прихильників П. Скоропадського: «Звичайно, уже «на другий день» після революції ворогам ясно стало, з якими силами dokonано перевороту і на що спирається нова влада. До нас доходили чутки про ті неприємності, які мав подільський губерніяльний староста Сергій Кисільов і губерніяльний інспектор державної варти Потатуїв від подільського губерніяльного і кам'янецького повітового «Союза Хліборобів» за передчасну і безпідставну передачу влади. І справді – міркували вони – повстання Директорії тільки що почалось і розколихувалось, у Києві сидів ще гетьман зі своїми військами, з півночі повстанню загрожував волинський губерніяльний староста Андрю, треба було б ударити ще в тил, із західних повітів Поділля і справа Директорії була би програна. Тим часом захоплення влади Директорією в Кам'янці і на Поділлі зразу міняло картину, забезпечуючи операціям на Київ тил, військові бази і можливість мобілізацій, а разом із тим цілком заспокоювало що до заходів войовничого Андрю»¹¹.

Тим часом у місті відбувалася поступова розбудова нової влади. Як відзначає мемуарист, через відсутність зв'язку з Директорією, вищою владною структурою в місті продовжував бути Подільський Український національний союз (далі – УНС), до якого входили представники політичних партій та

організацій. Губернським комісаром обрали адвоката Г. Степуру, який обіймав цю посаду за часів Центральної Ради; губернським інспектором міліції – С. Сіцинського, губернським комендантом – полковника Гончаренка. В. Приходько залишався головою подільської губерніяльної народньої управи. У повіті посаду комісара обійняв Д. Чирський, повітового коменданта – сотник Гербановський, залишалися головою повітової управи – О. Пащенко та міським головою – О. Морозовський. У повіті було оголошено мобілізацію, розпочалася діяльність з метою схилити на бік Директорії УНР особовий склад піхотного та артилерійського полків¹².

У таких умовах вся відповідальність за розвиток подій лягла на президію УНС, головою якого був професор Технічної школи В.Л. Злотчанський, а членами – професори С.М. Іваницький, А. Білецький та автор спогадів. Прикметно, що емігрант В. Приходько у публікації 1924 р. С.М. Іваницького назвав лише за ініціалами С. М., з огляду на його проживання в Радянській Україні. Але, зазначив мемуарист «організованої військової сили, на яку б спиралася ця влада – ще не було ... і увесь тягар утримання ладу та порядку в місті, охорони військових складів і урядових установ, а також і інша організаційна робота упала все на ту ж «студентську сотню». Сотня ся, правда, збільшилася трохи числом, але за кілька перших днів напруженої роботи і нервового піднесення дуже підупала на силі; деякі хлопці не спали уже кілька ночей під ряд, а в день також виспатися не могли, бо треба було демонструвати церемоніальним маршем по місту «на страх ворогам», а через малу кількість людей наказано було зявитись усім. Словом на четвертий, чи на пятий день після перевороту, сотня через велику втому, уявляла з себе дуже скромненьку силу, як з боку фізичного, так і психічного»¹³.

Саме в цей час на політичному полі з'явився новий і досить небезпечний для влади чинник. Офіцери колишньої російської царської армії вороже сприйняли владу Директорії УНР і вирішили вдатися до збройних засобів для її повалення. В. Приходько так описав цю ситуацію: «З другого боку почали страшенно хвилюватися старшини, російські офіцери, що опинились у великій кількості у захопленім Директорією Кам'янці. Їх хвилюванню можна було найти виправданне; ще не минуло року, як вони вирвалися з жаху фронтового большевизму і демобілізації, більшість із них перебула на початку 1918 року у Києві страхіття Муравйова і Ремньова при першім захопленню Києва большевиками, і ось тут тобі маєш: нова революція. Правда, дух і тенденції нової української влади вони могли спостерегти в перші ж дні по перевороті, вони ясно мог-

ли бачити, що їм нічого не загрожує, про се ж їм урядово заявила і нова губерніяльна влада, одначе видно було, що недавно пережитий жах бере гору над усім, – старшини рішуче тратили здібність орієнтуватися в новій ситуації, вірили нам і не вірили і взагалі були надзвичайно вдячним матеріалом для всякої авантури.

І ся авантури прийшла... Під проводом кількох російських старшин рішено за всяку ціну «сковирнуть» нову владу. Який широкий плян ховався за сим рішенням, – чи малося на увазі взагалі «ударити в тил повстанню», що ніби наказувало стратегічне становище, чи думалося ліквідувати революційну владу у Кам'янці – і відновивши гетьманську, тим самим відновити її по цілій губернії, чи просто до сього пхало «реальне відношення сил», так і досі, на жаль, залишилось не з'ясоване. (Та не було й часу те зясовувати!)¹⁴.

Як відзначив мемуарист, у критичний момент, коли студентська сотня була перевтомлена, десь о 17-18 годині надійшло повідомлення про підготовку виступу офіцерів із турецької фортеці, що мав відбутись через три години. Офіцери збиралися у фортеці, на їх озброєнні були кулемети та гармати. В. Приходько виразно описує стан нервового напруження, у якому перебували керівники УНС, ухвалюючи рішення в таких умовах: «... о скільки людина чудово знає, що їй робити, коли ініціатива в її руках і вона бадьоро і твердо виконує свій плян, о стільки вона стає безпорадною, коли сю ініціативу вихоплено у неї з рук і вона стоїть перед явищем, що насуває на неї. Але о скільки знову ж така окрема людина в подібній ситуації по перших хвилинах вагання стає на певному рішенню і починає протиакцію, остільки се тяжко зробити якось колективу, чи взагалі «розпорошеній» владі: – «Зібрати Національний Союз!» – «Скликати нараду адміністративної та військової влади!» – «Та нема ж комісара!» – «В такому разі президія Національного Союзу та інші!»¹⁵.

Невдовзі, на спільному зібранні трьох членів президії та деяких членів УНС і представників адміністрації, помічника губернського комісара було вироблено план дій. Під орудою української республіканської влади знаходився артилерійський підрозділ, розташований в казармах біля залізничного вокзалу. Хоча більшість офіцерів перейшла на бік змовників, декілька, на чолі з підполковником Нирієнком підтримували Директорію. Такий же вибір зробили козаки, яких було небагато. План передбачав мобілізацію всієї студентської сотні та приведення артилерії до бойової готовності.

«Завданням артилерії було: огнем перешкодити старшинам зробити «випад». Студентську сотню розділено на дві час-

тини і вони дістали такі призначення: Одна частина, більша, мала зайняти «позицію» як раз проти турецької фортеці, по «сей» бік турецького мосту, себ то там, де знаходиться «Старий бульвар». Завданням її було – затримувати всіх старшин що йшли до змовників у турецьку фортецю, при виступі ж їх одкрити до фортеці, а також на турецький міст огонь із кулеметів та рушниць. Друга ж, менша частина мала завданням – оборону губерніяльного комісаріату на випадок нападу на нього з якогось іншого боку, а також допомогу в рішучий момент тій частині сотні, що боронила прохід із фортеці до міста»¹⁶.

Автор спогадів відзначив загострене почуття відповідальності, яке відчували очільники влади в умовах, що склалися.

«У завсігди понурому і темнуватому помешканню комісаріату, після звичайної в останній час метушні і гамору, стало якось особливо темно і неприємно тихо... Почувалося, що се тиша перед громовницею. Молодь із студентської сотні, звичайно бадьора і весела, якось теж притихла і тиснула ближше до кабінету комісаря. Ми – президія Національного Союзу – не уявляли собі добре, де властиво ми мусимо бути і що робити під час воєнних операцій; так ніби не обов'язково було сидіти нам у комісаріаті, та й чи потрібно було взагалі боронити будинок комісаріату? Але почуття ясно підказувало, що ми мусимо сидіти як раз у комісаріаті і що властиво ми є матеріалізацією того абстрактного розуміння «нової влади», що є об'єктом сьогодняшньої «гри». Тому, по мовчазній згоді, без слів, ми рішили при всяких умовах залишитися і нікуди із комісаріату не виходити»¹⁷.

Тим часом все свідчило про наближення збройної сутички, що неминуче спричинило б людські жертви та руйнацію міста. «До комісаріату прибіг звязковий між двома частинами студентської сотні і доніс, що частина сотні, котра засіла на Старім Бульварі, перехопила вже кількох старшин, що озброєні прямували до турецької фортеці ріжними шляхами з ріжних кінців міста – з Руських і Польських Фільварків, із Нового Пляну, з Карвасара, поспішаючи у фортецю на призначену годину. Звязковий розказував, що у затриманих офіцерів настрій рішучий: вони переконані, що нова українська влада буде їх мордувати, а тому залишається лише одно – за всяку ціну сю владу скинути; або пан, або пропав!

З артилерійських казарм прибув підполковник Нириєнко. Він повідомив, що у нього все готове: гармати наведені на турецьку фортецю, а у козаків гарматників настрій рішучий – вони обурені на своїх старшин-зрадників і будуть обороняти владу директорії до кінця...

Одним словом, з обох боків було «все готове». Перемучена молодь із студентської сотні. Що за годину перед тим труди-

лася в півтемних кімнатах комісаріату, під впливом донесень і руху в комісаріаті підбадьорилась і заворушилась. Засвітили електричне світло. До комісаріату почали прибувати з міста по одиниці й гуртками оповіщені студенти із сотні. Одні залишалися у комісаріаті, другі діставали призначення проти турецької фортеці. Робилося гамірливо і бадьоро. Начальник «комісаріатської залоги» зарядив привести до порядку зброю – рушницю й кулемети»¹⁸.

Наближення збройного протистояння спонукало В. Приходька до пошуків мирного виходу з ситуації. Відразу після ухвалення рішення про збройну відсіч змовникам, він задумався над причинами та суттю конфлікту: «Я старався вглибитися в саму суть речі, розібратися, «що є». А було властиво, багато дечого: ворожість до нас російської старшини, загальне почуття образи за «порузанню честь», що жевріла і розпалювалася уже від перших днів революції і нарешті найближчий мотив – боязнь репресій з боку нової української влади, з боку можливих большевиків і т. д. Але який же з цього вихід? Боротьба з українською демократичною владою, що все одно, з заізною льогікою, мусить бути господарем України? Боротьба з владою, що є рішучим ворогом большевизму? З владою, що виразно показала повну відсутність у неї якихось кровожадних інстинктів та терористичних тенденцій? Ясно ставало, що в даному разі маємо діло з непорозумінням, із провокацією. Так, але наслідком цього непорозуміння має вийти непотрібне кровопролиття, руйнація міста і смерть десятків молоді з одного і другого боку. Та і серед старшин, що засідають у фортеці на українських студентів, є також безумовно Українці з походження. Воїстину, «брат на брата»!

Я почував, що у мене зріє рішення активно вмішатися в сю історію. Правда, з обох боків хід подій здався остільки стихійно неминучим, що ся думка видавалася мені з початку чудернацькою і фантастичною і я навіть не одважувався з ким небудь поділитися нею. Але дальший хід справи все більше переконував мене про те, що моя думка має рацію»¹⁹.

Члени президії УНС, з якими Приходько поділився своїми міркуваннями, принципово погодилися з ним, але не бачили можливості змінити розвиток подій. Почуття відповідальності особи, наділеної владою, за долю людей, міста, підшттовхнули В. Приходька до дії.

«– Добре, – міркував я про себе і в голос, – справа набирає цілком стихійного характеру. Але ж вона й безглузда, як стихія... Чи ж мусимо ми, ось троє нас людей, в яких руках на сей момент є певна влада, певний авторитет і до певної міри право на ініціативу, скоритися і йти за хвилию... Так, за пів годи-

ни, за сорок хвилин уже буде пізно, але тепер ще не пізно, ще можливе вороття...

Я перейшов через кімнати комісаріяту, де містилась студентська сотня. Тут панував напружено-піднесений нервовий настрій. Кількоро очий споглянуло на мене і я багато прочитав у тих поглядах. Тут була і рішучість, і безпорадність, і надія й гостроцікаве дождикання чогось од нас, од Національного Союзу...

Я ясно відчув, що може не одному із студентів точили мозок ті ж думки, що й мені. Але ... раз робиться щось інше, значить, так треба... і тут був кінець міркуванням дисциплінованого ідейного вояка. Свідомість відповідальності за сих молодих вояків, що з таким довірем прийшли і віддали себе в повне розпорядження «висшого органу національної влади» – гостро прорізала мій мозок. Стало ясно, що міркуванням і ваганням мусить бути кінець, треба братися до діла»²⁰.

З ініціативи В. Приходька присутні члени президії УНС та військові керівники вирішили через одного із затриманих офіцерів повідомити змовників про відсутність будь-якої загрози для них з боку нової української влади і надати гарантії в цьому.

Мемуарист передає бесіду із затриманим офіцером, яка промовисто свідчить, як царська імперія перетворювали етнічних українців у своїх прислужників з малоросійською ментальністю.

«Високий, стрункий, брунет, Українець із походження. Мало того: виявляється, що товариш і на «ти» з своїм ворогом підполковником Нирієнком: разом училися і скінчили камянецьку середню технічну школу. Але ще більше. Голова Національного Союзу В. Злотчанський – його бувший учитель. Схвильований, почуває себе як звір, тільки що пійманий у клітку. Але держиться дуже добре...

Його обступають.

– Ну що, будемо битись?

– Будемо!

– А такі й такі (В. Злотчанський називає кілька прізвищ) мої ученики й товариші Нирієнка – теж там – у фортеці?

– Так!

– Вони ж Українці?!

– Так!

– Так у чім же річчя?!

Справа з'ясовується в тім напрямку, що свідомих Українців-старшин серед змовників, звичайно, нема, але є «малороси», є майже Українці. В душі безумовно не всі виступови співчують, але в даному разі горює над усім «офіцерська солідарність і честь»²¹.

Оскільки звернутись до змовників було вирішено письмово, В. Приходько написав листа приблизно такого змісту: «Панове Старшини! Ще хвиля і над містом зірветься шалена хуртовина. Артилерія з двох сторін почне громити сонне місто і неповинних мешканців, а між громадянами, один перед другим неповинними, пролеться братня кров... Во ім'я якого гасла піднімаєте зброю? Ви боїтеся повставшого народу, – так знайте, український народ, висвободившись од насильства, дуже далекий од кровавих розрахунків. Хто ж каже Вам противне, – той ворог народу і провокатор!

Висший орган влади на Поділлі – Національний Союз – отсим заявляє, що старшинам, як таким, абсолютно нічого не загрожує і тепер Союз гарантує всім старшинам міста Кам'янця повну особисту недоторканість і спокій. Від старшин же вимагає: негайно здати скарбову зброю і мирно розійтись з фортеці по домах. Тоді Національний Союз буде уважати всю справу закінченою і заіквідованою»²².

Лист підписали голова та присутні члени президії УНС і віддали затриманому офіцеру. Його під охороною двох студентів доправили до турецької фортеці²³.

Почалося напружене очікування. Мемуарист передає атмосферу, що панувала в приміщенні губернського комісаріату: «Всі одначе залишилися в боевім поготівлю. Час тягнувся надзвичайно довго і через се моментами здавалося, що справа все ж скінчиться виступом. Гуркіт тягарового авта в такий момент заставляв насторожуватися і міцнійше стискати зброю.

Минуло пів години. Минула й третя чверть. З фортеці вісти не було. При близькості комісаріату до фортеці се було незрозумілим і насувало погані думки. Командант сотні хмурився і уважно поглядав на скоростріли... Нараз ... тверда хода начальника нашої засади коло турецького мосту і двох козаків за ним. Все в момент заніміло... Начальник швидко перейшов повз комісаріятську залого до залі, де знаходилася президія Національного Союзу з кількома старшинами і стукнувши за каблуками, по військовому, одрапортував: «Маю честь донести: зібрані у турецькій фортеці російські старшини, вислухавши лист Подільського Національного Союзу, постановили: вимозі Союзу підягти, зброю здати, з фортеці розійтись. Доношу: зброю я приймаю, старшини по одинці розходяться по домах... У мене мов гора звалилася з плечий. Безумовно, те ж саме відчули і всі інші. Вістка про розвязку справи в мить облетіла всіх і в комісаріяті стало шумно й весело. Облича проясніли й самніби похмурий «губернаторський Дім» повеселішав.

За хвилю, по короткій військовій нараді, уже розлягалася команда начальника комісаріятської залого: «Струнко! Слухай

мого наказу: Козаки півсотні рушниці скласти в комісаріяті, кулемети відтягнути на місце. Охорону комісаріятву повнить чергова чвірка! Решті розійтись по домах. Рушниці в козла, руш!». До комісаріятву прибували відпущені козаки з «засади» коло турецького мосту і ділилися своїми вражіннями з козаками «комісаріятської залоги». Виявилося, що старшин у фортеці зібралося дуже багато і тепер відпускають їх по одинці, з перервами. Довгенько довелося ждати, поки прийшли й донесли: «Турецька фортеця вільна, варту обняла студентська сотня. О другій годині в ночі ми розпрощалися»²⁴.

Щодо подальшого, то автор спогадів відзначив: «про нельояльність когось із старшин учасників виступу до влади Української Народньої Республіки мені не доводилося чути. Але мало того: велика більшість сих старшин потім вірно служила в армії У.Н.Р. і билася в наших рядах із большевиками на фронті...»²⁵.

В. Приходько не назвав точної дати події, зазначаючи, що вона відбулася за вісім днів після виступу Директорії проти гетьмана та п'яти днів повалення влади гетьманату в Кам'янці-Подільському²⁶. І. Ратушняк припускає, що офіцерська змова була пов'язана зі спробою представника Добровольчої армії полковника Пушціна організувати повстання проти Директорії на Поділлі у другій половині листопада 1918 р.²⁷. Деякі відомості про добровольчу студентську сотню наведено у статті В. Стецюка. Він вважає, що вона відділилася від Української охочокомонної дружини, складалася з 45-50 осіб. В. Стецюк називає її очільником Степана Мироновича Греценка – вільного слухача історико-філологічного факультету і вказує на участь сотні у роззброєнні відділу добровольчої дружини в приміщенні духовного училища у ніч з 27 на 28 листопада 1918 р.²⁸.

Таким чином, спогади В. Приходька «Одна ніч» свідчать про важливу роль студентів Кам'янець-Подільського університету у встановленні та зміцненні влади Директорії УНР у місті, а також про їх мужність, відданість справі української демократичної державності, готовність до самопожертви.

Примітки:

1. Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський, 2009. 220 с; Завальнюк О. Віктор Приходько і заснування Кам'янець-Подільського державного університету (1918 р.) // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 15. С. 31-36; Калитко С.Л., Кравчук О.М. Спогади В. Приходька як джерело з вивчення історії кооперації на Поділлі // Споживча кооперація Поділля: через століття до майбутнього. Вінниця,

2010. С. 84-87; Кравчук О.М., Калитко С.А. Спогади Віктора Приходька як джерело з історії Кам'янця-Подільського початку ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи. 36. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 32. С. 90-98; Легун Ю., Кравчук О. Спогади В. Приходька: повернення на Батьківщину // Приходько Віктор. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. С. 3-6; Малуца О. «Просвіти» і Українська державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). Київ, 2008. С. 620-622.
2. Легун Ю., Кравчук О. Спогади В. Приходька: повернення на Батьківщину // Приходько Віктор. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. С. 4; Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. 416 с.
  3. Приходько В. Одна ніч (Уривок із споминів). Літературно-науковий вісник. 1924. Річник ХХІІІ. Т. LXXXIV. Кн. Х. С. 239-250.
  4. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. С. 358.
  5. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. С. 355, 357.
  6. Ратушняк І. І. Повалення гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському // Матеріали ХІV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 256-261.
  7. Приходько В. Одна ніч (Уривок із споминів). Літературно-науковий вісник. 1924. Річник ХХІІІ. Т. LXXXIV. Кн. Х. С. 239-240.
  8. Приходько В. Одна ніч (Уривок із споминів). Літературно-науковий вісник. 1924. Річник ХХІІІ. Т. LXXXIV. Кн. Х. С. 239; Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. С. 355.
  9. Лозовий В.С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 6 (8). С. 555; Ратушняк І.І. Повалення гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському // Матеріали ХІV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 259.
  10. Приходько В. Одна ніч (Уривок із споминів). Літературно-науковий вісник. 1924. Річник ХХІІІ. Т. LXXXIV. Кн. Х. С. 241.
  11. Там само.
  12. Там само. С. 242; Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. С. 353.

13. Там само; Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. С. 357.
14. Там само. С. 241-242.
15. Там само. С. 243.
16. Там само.
17. Там само. С. 244.
18. Там само. С. 245.
19. Там само. С. 244-245.
20. Там само. С. 246.
21. Там само. С. 247.
22. Там само. С. 248.
23. Там само.
24. Там само. С. 248-249.
25. Там само. С. 250.
26. Там само. С. 239.
27. Ратушняк І.І. Пovalення гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 260.
28. Стецюк В.Б. Гарнізон Кам'янця-Подільського в добу гетьманату // Поділля у добу Української революції 1917-1921 рр.: матеріали круглих столів. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 74-75.

Olexandr Kravchuk, Sergyi Kalytko

THE PARTICIPATION OF STUDENTS OF THE KAMIANETS-PODILSKYI UNIVERSITY IN ESTABLISHING THE AUTHORITY OF THE DIRECTORY OF THE UPR IN THE CITY (ACCORDING TO THE MEMOIRS OF V. PRYKHODKO)

The article explores memoirs of V. Prykhodko – the political and public figure – as a source of establishing the authority of the Directory of the UPR in Kamianets-Podilskyi in November 1918 and the participation in this events the students of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University.

Key words: *Ukrainian National Revolution 1917-1921, Directory of the UPR, Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, student's hundred, Podillya's Ukrainian national union.*

Отримано: 23.11.20128

Наталія Мельник
(Вінниця)

СПОГАДИ ПОЛЯКІВ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ АВСТРО-УГОРСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПОДІЛЛІ У 1918 Р.

У статті висвітлено сприйняття мемуаристами-поляками, які мешкали на Поділлі, австро-угорської окупації регіону в 1918 р. Основна увага приділялася обставинам приходу австро-угорських підрозділів, їх ставленню до польської громади, зокрема, польських легіонерів. Розглянуто спогади про участь австро-угорських підрозділів у відновленні власності польських поміщиків.

Ключові слова: Україна, Поділля, польська спільнота, українська революція, австро-угорські війська.

100-річчя Української Держави гетьмана П. Скоропадського актуалізує історичні дослідження із зазначеної проблеми. При цьому, вітчизняні автори у своїх працях віддають перевагу державотворчим процесам, зокрема, на прикладі подільського регіону (К. Завальнюк, О. Кравчук і І. Ратушняк¹, С. Калитко², В. Лозовий³ та ін.). У меншій мірі досліджено такі важливі теми, як історія національних спільнот на Поділлі, перебування австро-угорських військ у цей час в регіоні тощо. Враховуючи важливість цих тем в історії української революції, автор поставила перед собою мету з'ясувати сприйняття польськими мемуаристами перебування австро-угорських військ на Поділлі у 1918 р.

Актуальність теми підсилює недостатній рівень його дослідження, хоча окремі аспекти спогадів про події 1917-1918 рр. проаналізували А. Антонишин⁴, В. Колесник⁵, О. Кравчук⁶, Н. Мельник⁷, І. Ратушняк⁸ та інші.

Увага до мемуарів польських авторів обумовлена їх важливою роллю у громадсько-політичному і економічному житті регіону. Загалом станом на 1918 р. поляки були четвертою за чисельністю національною спільнотою Подільської губернії. У краї проживало 99 737 осіб (2,39% населення), з них у містах – 21 581 осіб, у селах – 78 156. Найбільші польські громади були у Проскурівському (21 603 особи) і Вінницькому повітах (19 326 осіб)⁹. Водночас, представникам польської спільноти належало 44% поміщицьких земель губернії¹⁰.

Джерельною базою зазначеної розвідки стали спогади польських громадсько-політичних діячів і поміщиків, переважно вихідців із Подільської губернії – С. Валевського (1895 – ?), Т. Голувка (1889-1931), З. Грохольської (1866-1957), Г. Кутиловської (1898-1992), Я. Лазовського (1886-1980),

П. Маньковського (1866-1933), З.Б. Потоцької (1883-1974), С. Стемповського (1870-1952), М. Собанської (1879-1973). Їх приналежність до польської спільноти визначала особливості сприйняття української революції. Відповідно, неоднозначно викладалися та оцінювалися події, що подавалися крізь призму польського патріотизму і поміщицького світогляду. Мемуаристи майже цілком звертали увагу на справи польської громади краю. Перші епізоди цих спогадів про австро-угорські війська на Поділлі стосуються їх приходу в регіон та ролі у роззброєнні польських легіонерів.

Загалом, польські автори прихід австро-угорських військ у Вінницю у березні 1918 р. сприймали як певний порятунок, хоча по різному їх описували. Так, поміщик С. Стемповський (1870-1952) писав: «Хоча ця нова влада складалася переважно зі старого наброду – ландштурму (*народне ополчення – авт.*), подібних радше до втомлених корів, вбраних у шоломи, однак з легкістю взяла місто ... »¹¹. Інший опис знаходимо у спогадах поміщиці З.Б. Потоцької (1883-1974): «Німці й австрійці поділили Вінницю на дві частини. Німці зберегли за собою вокзал та залізничні магазини, а також військові склади. Австрійцям залишилася гірша частка: мирне місто, збурене революційними заколотами. Вулиці зароїлися австрійськими офіцерами в елегантних мундирах, обшитих спереду золотими аксельбантами, а ззаду такими ж торочками, так званими «wasserfalami» (з нім. – водоспади), – це різке контрастувало з брудними, подертими сорочками й мундирами місцевих вояків. Німці одразу зігнали людей для впорядкування вокзалу – вимітання нагромаджених на підлозі лушпайок соняшникового та гарбузового насіння й т.п. відходів, миття стін і дезінфекції будівель»¹².

Згідно спогадів іншої польської поміщиці З. Грохольської (1866-1957), прихід австро-угорських військ попередив репресії більшовиків проти поляків: «Одного дня з Одеси приїхав якийсь Мураєв та довго ораторствував на залізничній станції, наказуючи вжити найсуворіших заходів, щоб винищити поляків! ... День для знищення нас був ним назначений, але, саме того дня на світанку на залізничній станції з'явилися австріяки! Ледве їх трьох чи чотирьох було, але цього вистачило, щоби страх охопив москалів і більшовиків, і вони десь повтікали. Всі дякували Богу за такий порятунок. ... Австрійці зайняли готель Савой. Там мешкав полковник Хорошкевич ...»¹³.

Про одного з командирів підрозділів австро-угорських військ згадувала Г. Кутиловська (1898-1992), родом з поміщицької сім'ї. Вона зауважила, що прихід цих підрозділів «зупинив і відіпхнув банди грабіжників, настав спокій і порядок.

... Вінницю й околиці зайняв 309-й угорський артилерійський полк, який згідно з традиціями дружньо ставилися до поляків. ... Командиром однієї з батарей був дуже благородний, добре вихований угорець капітан Еріх Вітгінг. ... Під час його перебування у Вінниці було багато поїздок на конях, а вечорами – на човнах по Бугу. Залишилася в моїй пам'яті танц-кав'ярня над Бугом, де кожен вечір грала угорська капела, якою диригував прекрасний скрипаль Гоффмюк»¹⁴.

Значну увагу мемуаристи приділяли воєнно-політичним аспектам. Зокрема, Г. Кутиловська згадувала про активну діяльність Польської військової організації (POW), створеної Ю. Пілсудським у 1914 р. у Варшаві. «Ця організація мала багато прихильників і активних співробітників на Поділлі і в Україні. У Вінниці жило багато поляків, які вступили до неї, вони допомагали людям переїхати до Польщі, щораз більше народу тікало з цих теренів». Мемуаристка стверджувала, що до Польської військової організації «належали більша частина місцевих поляків. Пам'ятаю таких її членів, як пані Янковська, пані Третовська, пан Олтаржевський, мій брат і багато інших. ...»¹⁵.

Г. Кутиловська відзначає створення польських військових підрозділів: «У цей період формуються загони польських військ, до яких вступали поляки з російської армії після її відходу з районів, охоплених зростаючою анархією. До цих загонів приєдналися охочі і з наших теренів. У Вінниці й околицях формується 7-й польський полк уланів під командуванням полковника Кунсмана, полк розміщувався в Немирові. Трагічною була його доля: однієї ночі на них напала добре озброєна українська частина, до якої приєдналося місцеве населення. Жорстоко вбито солдат і офіцерів. Врятувалася лише невелика група, кілька поранених були доставлені у Вінницю, де була організована невелика польська лікарня під керівництвом доктора Хомичевського. Однією з працюючих медсестер була і я»¹⁶.

Цікаво, що за спогадами одного з творців Польської військової організації Т. Голувка (1889-1931), який перебував в березні 1918 р. у Вінниці, у середовищі польської громади існували різні погляди щодо ролі збройних формувань у відносинах з українським населенням, насамперед селянами: «Польський демократичний табір у Вінниці, на чолі якого стояв ... п. Станіслав Стемповський, був вороже налаштований до ідеї створення польської армії в Україні, виходячи з думки, що роль польських відділень *de facto* звелася б до пильнування маєтків і боротьби із селянами, що призвело б тільки до поглиблення ненависті українського люду до польського народу»¹⁷.

Я. Лазовський (1886-1980), польський військовий діяч, учасник формування III-ого польського корпусу, стверджував,

що легіонери «не служили безпосередньо поміщицьким інтересам», але їх ненавиділи селяни у зв'язку з підтримкою поміщиків австро-угорським військами¹⁸. Зауважимо, що сучасні дослідники наводять відомості про активну участь польських легіонерів у відновленні польського землеволодіння¹⁹.

Я. Лазовський стверджував, що саме ці війська допомагали поміщикам у відновленні власності: «У зв'язку з тим, що ці війська, маючи на меті здобуття сільськогосподарських багатств України для Центральних держав, почали ревіндикацію поміщицьких господарств для проведення посіву й обробітку полів, а щоб здобути засоби на це, допомагали репресіями відібрати пограбовані під час погромів дворів та фільварків інвентарі – хвиля ненависті українського села повернулася як проти тих військ, так і проти поміщиків зі всією нещадністю»²⁰.

Розгортання політичних пристрастей, в основі яких знаходилося прагнення до перерозподілу земельної власності, засвідчила З.Б. Потоцька: «Ситуація в краї щораз більше ускладнювалася. Присутність чужих військ не принесла безпеки, на яку ми чекали. Австрійці тільки принесли безлад. Ми підозрювали їх у подвійній грі. Вони вдавали із себе наших рятівників, але ходили розмови, що роз'яत्रюють і підбурюють населення проти польських загонів, яких кілька сформувалося у Вінниці і в інших повітах Поділля. Поїздки на село стали ризиковними. Мою останню виправу в родинні сторони відбула у квітні, але вже не могла доїхати до Печери. Окружною дорогою я дісталася до Немирова – нашої парафії. Переночувала у кн[ягині] Марі Шербатової ... З паном Тустановським, який вже був переніс адміністрацію печерського маєтку до Немирова, ми обмірковували останні розпорядження з майнових справ, беручи до уваги особливо забезпечення подальшої долі наших службовців і їхніх родин»²¹. З.Б. Потоцька згадувала, що зворотну дорогу до Вінниці «відбула під ескортом кількох озброєних печерських службовців. Ідучи шляхом, ми бачили порозвішувані на придорожних деревах і телефонних стовпах плакати з недбало намальованими червоними півнями або з великою «червоною крапкою», ніби плямою крові, які закликали до різанини поміщиків (власників) і ляхів. «Резать, резать» – ці слова супроводжували нас вздовж всієї дороги. До того часу більшовики добре сприймали поляків, отож оцей заклик «Резать ляхов» походив, напевно, від наших ворогів з-за кордону – австрійців, німців і галицьких русинів. Про цю антипольську пропаганду у нас згадувано ще перед війною. На другий день після мого повернення розпочалися бої між польським загonom, розквартированим у Вінниці, і не знаю якою озброєною масою. Низка сугитчок і боїв над Бугом. ... Ця боротьба тривала більш-

менш від 10 до 20 квітня. День за днем я отримувала телефонні повідомлення з Немирова, Печери, Тульчина, Брацлава з подробицями про ті бої. Невідомо було, як це закінчиться, чи не загальною різаниною поляків, які жили у Брацлавському повіті. ... »²². З.Б. Потоцька зауважувала, що «була майже хвора від ненависті, розпачу, неспокою. ...», а коли «це все діялося, австрійська влада, хоч і повідомлена про такі випадки, пальцем не ворухнула, щоб запобігти кривавим подіям»²³.

З. Грохольська також пише про «дуже сумні події в Немирові». «Німецькі офіцери, якісь підозрілі особи, снували по селах, підмовляючи мужиків, щоб вирізали польське військо. Підрозділи стояли в Дзвонисі й у Немирові у княгині Щербатової». Авторка пише про несподіваний напад селян на легіонерів, що зазнали поразки. З. Грохольська описує шпиталь у колишньому будинку А. Щеньовського на «Скелі» у Вінниці»²⁴.

Польський громадський діяч С. Валевський (1895 – ?) згадував, що «Австрійські підрозділи, які стояли того часу у Вінниці, не відзначалися особливою енергією у виловлюванні втікачів з II корпусу ... , який зазнав підступного нападу й розгрому від німців. Таким робом вдавалося утримувати там поранених до одужання аж до ліквідації шпиталю пізньої осені 1918 р., коли цінне хірургічне обладнання було вивезено до Одеси й передано 4-й дивізії ген. Желіговського, яка там формувалася...»²⁵. За Я. Лазовським, австрійське і німецьке командування «хотіло мати спокій» і припинило подальшу організацію формування польського підрозділу, який був роззброєний у районі Уладівки у травні 1918 р.²⁶.

Мемуаристи вказували на зростання напруги у суспільстві під час австро-угорської окупації. Так, З. Грохольська писала: «Літо минало спокійно, але відчувалось, що це спокій перед бурєю»²⁷. П. Маньковський (1866-1933), у вересні 1918 р. призначений єпископом відновленої Кам'янецької дієцезії, залишив спогади про загальну ситуацію на революційному Поділлі, зокрема, про посилення селянського руху: «Полум'я щораз сильніше почало поширюватися по всіх наших кресах, загальний стан анархії та озвіріння змусив залишити власні родинні гнізда як моїх рідних, так і багатьох інших. Брат Ян у січні 1918 р. виїхав з родиною до Шаргорода, вивозячи, що вдалося і що йому дозволено вивезти, позаяк уже серед білого дня місцеві селяни сновигали по господі, забираючи що їм подобалося на очах моїх племінників, отож невдовзі саїнецька садиба спустошилася до решти і з цілого двору залишилися мало не самі мури. ... Однак через кілька місяців, не почуваячись досить захищено в Шаргороді, родина брата всім домом перебралася до Вінниці, де навіть вдалося їм невдовзі купити невеликий будиночок і

таким чином забезпечити собі такий-сякий дах над головою. Незабаром у Вінниці зародилося від різних поміщиків, що прибували звідусіль, вигнані з родинних садиб шалом революції. ... ». Водночас, автор стверджував, що за гетьманату був лише відносний спокій. Автор наводить листа свого брата, який пережив «всі знущання, поєднані з грабунком майна і знищенням маєтку». У листі, написаному восени 1918 р., стверджувалося: «В нас дуже важке становище, люд, здичавілий через війну та революцію, – хто зна, чи у значній частині не одержимі... Я за теперішніх обставин ні до чого не здатний, постійно а court d'argent («без грошей» – з фр.) ... »²⁸.

У мемуарах З. Грохольської (1866-1957) описано методи відновлення правопорядку і поміщицької власності: «Почали встановлювати порядок: у селян відбирали зброю, веліли віддавати награбовані речі. Отже, селяни підкидали уночі до палацового саду шафи, комоди, стільці або ж, боячись, щоб їх не накарали, викидали меблі до Бугу. Можна було побачити меблі, що пливли рікою зі Стрижавки до Вінниці. Австрійці, роздивившись у наших краях, голосно говорили: «Ми прийшли на два місяці раніше, ще забагато тут поляків!!!». Вважали, що вже нас винищено цілком та що з українцями дадуть собі раду, а там і всю землю захоплять. Однак у деяких маєтках робилась екекція – били селян, щоби змусити їх віддати награбоване. У нас цього не було: самі селяни повертали корів, кажучи, що їх для нас зберігали, та навіть сільські баби приходили з претензіями до мене, щоб ми заплатили їм за кількामісячне утримання корів ...»²⁹.

Про подібну акцію у с. Сумовка Ольгопільського повіту у травні 1918 р. згадувала поміщиця М. Собанська: «Якогось дня прибув до Сумовки генерал Ласоцький з невеликою частиною австрійців і ад'ютантом, паном Антоном Сакажем. Залишилися в нас на декілька днів і в той час дійшло до принципових змін. Пан Сакаж запропонував мені направитись до фільварків, щоб відібрати у селян наше забране майно. Селяни зломлені криком і грізними наказами без найменшого опору із жахливим страхом натомість доставили фільваркових коней, яких з початку революції використовували як своїх, повернули стадо баранів і сільськогосподарські машини, вже дещо пошкоджені. Все в одну мить знесли на фільварок Крушиновка. Чимала надмінність селян на очах зменшувалася і не очікувано запанував певний спокій. Накладена за австрійців контрибуція як кара за пограбування була натомість зібрана – інша справа, що ми не вимагали так як в багатьох місцях, якихось запаморочливих сум, а тільки в рамках доброзичливої справедливості ... »³⁰.

Оцінку діям поміщиків, «карним експедиціям» подав у спогадах голова Подільського губернського земства, визначний діяч українського руху В. Приходько: «Землевласники на Україні, а зокрема на Поділлі, зовсім не захотіли рахуватись з тими глибокими психологічними і фактичними змінами, що їх принесла революція. Зворот своїх маєтків – ось була їхня мета. ... Цю реалізацію вони уявляли собі дуже елементарно. Брали зі собою команду чужих вояків з німецької чи австрійської армії і їхали у своє село відбирати від селян свій реманент – худобу, сільсько-господарське знаряддя та інше майно. Ці поміщики не брали на увагу, що в Росії ... в той час шалів страшний терор і анархія – всіх поміщиків та інших «буржуїв» розстрілювали без всякого суду і слідства, між тим в Україні під час Центральної Ради вони мали повний захист. Що-ж до поміщицького майна, яке забирали собі селяни, то це зовсім не було загальним явищем – воно спостерігалось лише в тих селян, яким переходило здемобілізоване російське військо та починало грабувати, залишаючи після себе отвором та у безладді поміщицькі будинки та господарські служби... Зокрема, на Поділлі прийшло військо австрійське – серед нього, побіч німців було немало поляків та мадярів, як жовнірів так і старшин. Отже оповідали, що поміщики поляки нав'язували знайомство із старшинами поляками і запрошували їх у свій маєток, де кілька днів ішло гостювання, балювання та пиятика, а після того такі, розагітовані представники чужої військової сили виходили на село «бити мужиків». Оповідали, що били, а при тім приговорювали: «оце тобі свобода, оце революція, оце – Україна»³¹.

Торкаючись подій осені 1918 р., мемуаристи відзначають прагнення заможних представників польської спільноти виїхати з Поділля. Так, Г. Кутиловська пише: «Не буде перебільшенням сказати, що в цей момент прокинулося наше суспільство: всі хто міг, різними шляхами проникають до польського краю»³². Згодом вона описала свої спроби виїзду у листопаді 1918 р.³³. З. Грохольська описала від'їзд частини своєї родини до Варшави 13 листопада 1918 р.³⁴.

Останні епізоди окупації 1918 р. пов'язані з одним із наслідків перебування австро-угорських військ – протигетьманським повстанням Директорії УНР. С. Стемповський, зокрема, писав: «Відозва Директорії, що закликала все населення до зброї та обіцяла землю тим, хто зголоситься до війська, мала успіх, всіх-бо єднала спільна ненависть до нещадних окупантів і сліпої московсько-гетьманської реакції... На залізничному вокзалі валялися непоховані трупи німецької охорони, у Жмеринці великий загін німців, який пильнував цей важливий залізничний вузол, мусив окопатися під лісом і був вибитий дощенту

силою-силенною обложників-селян, скликаних хором усіх залізничних сирен. Зненавиджені угорці не пробували навіть боронитися, кидали зброю та чудові новенькі гармати і, переодягнувшись, втікали додому»³⁵. Зауважимо, що бої під Жмеринкою могли мати місце 24 листопада або 6 грудня 1918 р.³⁶.

Загалом, польська мемуаристика, незважаючи на певний суб'єктивізм авторів, що свідчить про нездатність поміщиків вийти за межі станової ментальності, залишається важливим джерелом історії української революції. Сучасним вітчизняним історикам необхідно продовжити виявлення, публікацію та науковий аналіз цих джерел.

Примітки:

1. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О.М. Кравчук, І.І. Ратушняк, К.В. Завальнюк. Вінниця : ТОВ «Нілан-АТД», 2016. 286 с.
2. Калитко С.Л., Кравчук О.М. Поділля у період гетьманату 1918 р.: консервативна модель внутрішньополітичної стабілізації // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: 36. наук. пр. Вінниця, 2008. Вип. 13. С. 244-251.
3. Лозовий В.С. Поділля в період гетьманату (1918 р.). Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Медобори, 2003. 36 с.
4. Антонішин А.П. Спогади як важливе джерело дослідження становища Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ наукової історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 2009. С. 55-59.
5. Колесник В. Польська мемуаристика як джерело з історії міст і містечок Поділля в 1793-1920 р. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: мат. наук. конф. 24-25 верес. 2015 р. Вінниця : Нілан-АТД, 2016. С. 108-129.
6. Кравчук О.М., Мельник Н.М. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.). Спогади В. Приходька // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. VIII. С. 86-91; Кравчук О.М. Губернський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.) // Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 636-648.
7. Мельник Н.М. Революційні події 1917 р. у сприйнятті К. Сайн-Вітгенштейн // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 16 – 17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2015. С. 84-88.

8. Ратушняк І.І. Подільський губернський староста Української Держави 1918 Р. С. Кисельов у спогадах сучасників // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. 36. наук. пр. Вінниця, 2015. С. 249-255.; Ратушняк І.І. П. Скоропадський і гетьманат 1918 р. у спогадах І. Юрченка // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 7-8 жовтня 2016 р. Вінниця, 2016. С. 45-51.
9. Мельник Н. Польська спіальнота Поділля у 1917-1918 рр. // Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2017 р. Вінниця, 2017. С. 242.
- 10.Калитко С.А. Карні експедиції на Поділлі в 1917 – навесні 1918 р. та участь в них австро-угорської армії // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 258.
- 11.Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок ХХ ст. – 1920 р. С. 152.
- 12.Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок ХХ ст. – 1920 р. С. 237.
- 13.Грохольська С. Болючі спогади 1917-1919. Вінниця : ТВОРИ, 2018. С. 41.
- 14.Кутиловська Г. Спогади про Поділля 1898-1919. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. С. 64.
- 15.Кутиловська Г. Спогади про Поділля 1898-1919. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. С. 65.
- 16.Кутиловська Г. Спогади про Поділля 1898-1919. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. С. 94.
- 17.Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок ХХ ст. – 1920 р. С. 641.
- 18.Вінниця у спогадах: у 3 т. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. Т. I: ХІХ – початок ХХ ст. С. 366.
- 19.Калитко С.А. Карні експедиції на Поділлі в 1917 – навесні 1918 р. та участь в них австро-угорської армії ... С. 260-261.
- 20.Вінниця у спогадах: у 3 т. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. Т. I: ХІХ – початок ХХ ст. С. 366.
- 21.Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок ХХ ст. – 1920 р. С. 239.
- 22.Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок ХХ ст. –1920 р. С. 240.
- 23.Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок ХХ ст. – 1920 р. С. 240.
- 24.Грохольська С. Болючі спогади 1917-1919. Вінниця : ТВОРИ, 2018. С. 46.
- 25.Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок ХХ ст. – 1920 р. С. 194.

26. Вінниця у спогадах: у 3 т. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. Т. I: XIX – початок XX ст. С. 366.
27. Грохольська С. Болючі спогади 1917-1919. Вінниця : ТВОРИ, 2018. С. 46.
28. Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок XX ст. – 1920 р. С. 823-824.
29. Грохольська С. Болючі спогади 1917-1919. Вінниця : ТВОРИ, 2018. С. 41-42.
30. Marii z Grocholskich Hieronimowej Sobanskiej Wspominki nikle. Warszawa : Primum, 2002. S. 182.
31. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. С. 296-298.
32. Кутиловська Г. Спогади про Поділля 1898-1919. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. С. 65.
33. Кутиловська Г. Спогади про Поділля 1898-1919. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. С. 66.
34. Грохольська С. Болючі спогади 1917-1919. Вінниця : ТВОРИ, 2018. С. 46.
35. Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. Т. II: Початок XX ст. – 1920 р. С. 154.
36. Кравчук О.М., Калитко С.Л., Марценюк Н.М. Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXV всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 11-12 жовтня 2013 р. Вінниця, 2013. С. 345-346.

Natalya Melnyk

MEMORIES OF POLES ABOUT STAY OF THE AUSTRIA-HUNGARIAN FORCES IN PODILLIA IN 1918

This article highlights the perception of Polish memoirists, who lived in Podillia, of the Austro-Hungarian occupation of the region in 1918. The main attention was paid to the arrival of Austro-Hungarian divisions and their treatment to the Polish community, in particular, to the Polish legionnaires. The memories of the participation of Austro-Hungarian divisions in the restoration of property of Polish landowners are considered.

Key words: *Ukraine, Podillia, the Polish community, the Ukrainian revolution, Austro-Hungarian forces.*

Отримано: 29.11.2018

УДК [94(497.2):35]«08/09»

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.118-138

Віталій Калініченко
(Чернівці)

СТРУКТУРА І КОМАНДНИЙ СКЛАД ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ БОЛГАРСЬКОГО ВІЙСЬКА У ІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ X ст.

У статті автор на основі різнотипних джерел аналізує структуру та командний склад військових підрозділів болгарського війська в ІХ – першій половині X ст. Встановлено, що формування військово-адміністративної системи Болгарської держави пройшло кілька етапів розвитку, що було зумовлено завоюваннями нових територій, ознайомленням з місцевою управлінською системою окремих територій та адміністративними реформами, проведеними в державі болгар в першій половині ІХ ст. Домінуючими в болгарському війську були безпосередньо посади тюркського походження. З першої половини ІХ ст., у зв'язку із завоюванням значної кількості слов'янського населення в Тисько-Дністровському межиріччі важливе значення у військово-адміністративній системі Болгарської держави почали відігравати посади слов'янського походження. Автором доведено, що чітке поєднання військової та адміністративної політики, яка проводилася болгарськими правителями в ІХ – першій половині X ст. дозволила останнім створити чітку, структуровану, дисципліновану ієрархічну структуру керівництва збройних підрозділів та окремими територіями Болгарської держави.

Ключові слова: Перша Болгарська держава, військово-адміністративна система, військові посади, слов'янські племена.

В період від початку ІХ до кінця першої третини X ст. внутрішня організація війська дунайських болгар пройшла кілька етапів свого розвитку, що було зумовлено значним розширенням кордонів держави, а також регіональною специфікою культури середньовічного населення окремих територій, котрі входили до складу Болгарського ханства, а пізніше й царства, знанням військової справи, набуттям військового досвіду тощо.

Завойовницька політика болгарського хана Крума в першій половині ІХ ст. на різні території Карпато-Балканського регіону ознаменувала собою створення могутньої держави з чітко визначеними кордонами та адміністративним поділом. Кардинальне збільшення території Болгарської держави за рахунок завоєваних земель, які знаходилися на північ від р. Дунай вимагало створення чіткої, регламентованої сис-

теми управління та ієрархічної структури в різних частинах Болгарського ханства¹.

З початку IX ст. Болгарська держава була централізованою монархією з чітким управлінським апаратом, на чолі з ханом («кан»), який мав необмежену владу і виконував адміністративні та військові функції². Відзначимо, що в першій половині IX ст. більшість посад в ієрархічній структурі Болгарського ханства передбачали поєднання та виконання двох функцій: адміністративної, тобто керівництво окремими регіонами, та військової – охорона територій, участь у війнах в різних регіонах тощо³. Візантійські автори VIII – першої половини IX ст. у своїх працях болгарського правителя називали нижчими візантійськими титулами: «кіріос», «протос», «хегемон», «архегос» тощо. Найчастіше у писемних та епіграфічних джерелах, зокрема в Хамбарлійському написі зустрічається титул «архонт», ймовірно, військовий вождь, яким, очевидно, іменували себе самі болгарські хани. Крім того, в епіграфічних джерелах епохи ханів Омуртага, Маламіра і Пресіана зустрічаються титули «ек тео архон», що в перекладі означає «архонт від Бога», кана-слюбігі («кава суβηγηη») – «хан від Бога». Подібна титулатура вважалася візантійською традицією, а болгарські правителі таким чином підкреслювали свою рівність з візантійськими імператорами⁴.

В ієрархічній структурі болгарського військово-адміністративного апарату в першій половині IX ст. нижче від хана були 6 великих боїлів «βουληα», які згадуються в праці Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» і по рангу були прирівняні до візантійських магістрів, проконсулів та патрициїв⁵.

Першим серед шести великих боїлів в ієрархічній структурі після хана був кавхан («καυκάνος», «καυκάνης», «κοπχάνων»). Він вважався одним з головнокомандуючих болгарського війська, першим радником хана. Хамбарлійський, Сюлейманкійський та Маламіровий написи початку IX ст. вказують на внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність кавханів Ісбула та Іратаіса. Болгарський дослідник Ж. Войніков зазначав, що аналогічний титул існував ще в Аварському каганаті, під назвою «сарсанус», підтвердженням чого є згадки аналогічного титулу в праці франкського хроніста Ейнгарда⁶. Кавхан командував лівим крилом болгарської армії. Під його керівництвом було двоє стратегів. Наступним серед шести великих боїлів був ічрігу (ічрегу)-боїл (зітко ічіргу буле) («ιτχιργον βουλας»), який був управителем «Внутрішньої» центральної частини Болгарської держави, командиром гарнізону столиці ханства – Пліски, де особисто командував 400 воїнами і був третьою людиною в державі після хана і кавхана. За часів хана Крума ічрігу-боїл

Тук очолював праве крило болгарського війська. В епоху хана Пресіана, в ієрархічному контексті ічрігу-боїл підкорявся кавханові, а за часів князювання Бориса він виконував дипломатичні функції. Болгарський історик В. Гюзелев вказував, що ічрігу-боїл був найголовнішим з усіх внутрішніх боїлів у «Внутрішній» центральній частині Болгарської держави⁷.

Нижче ічрігу-боїла стояв багатур боїла колобир (кана боїла колобир) («κοιλουβρος»). Дана посада відома з двох написів. Напис № 69, який відноситься до епохи хана Маламіра, а також напис Пресіана з місцевості Філіпи дозволяють стверджувати, що це посада язичницького жреця, який брав участь у військових походах болгарського війська, а також був першим особистим воїном-жрецем (ічрігу-колобир) хана. У візантійських джерелах згадується титул боїла чігат, який також означав найвищу посаду в Болгарському ханстві поряд з кавханом та ічрігу-боїлом⁸. Іншою високою посадою болгарської військово-адміністративної системи, очевидно, був великий жупан («ζουλτανος υερωντας»), який був найголовнішим серед нижчих по ієрархії жупанів на різних територіях проживання слов'янського та аварського населення в складі Болгарського ханства. Р. Рашев вважав, що титул «великого жупана» був широко поширений у західних слов'ян, а також в сербів і хорватів. До останнього з шести великих боїлів окремі дослідники відносять мініка (імніка) («ἡμνίκος»), який поряд з кніном (кавханом ?) та іч-боїлом очолювали військо болгарського царя Симеона у поході на сербів 924 р. Вважається, що мінік командував кіннотою болгарською армією в період правління царя Симеона. Чисельність одного з підрозділів, очевидно, сягала 1000 осіб⁹.

Шість великих боїлів на чолі з ханом складали вищий щабель ієрархічної структури військово-адміністративної системи Болгарського ханства. Нижчий щабель між боїлами і цивільним «простим» населенням держави займали люди, які виконували військово-адміністративні функції на регіональному рівні, як у «Внутрішній» центральній частині, так і в сарактах, чи пізніше в комітатах Болгарської держави. До них відносилися «внутрішні та зовнішні боїлади» чи «боїли» («εσω καί εξω βοιλάδες»), які згадуються в праці Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору». «Внутрішні боїлади» виконували військово-адміністративні функції в столиці ханства – Плісці і в Центральній області Болгарії, а «зовнішні боїлади» – в комітатах навколо центральної частини ханства, та в прикордонних територіях. Константин Багрянородний вказує, що при поході болгарських військ на сербів в роки правління князя Володимира (889-893) були взяті в полон 12 великих боїлів («βοιλάδων δάδεκα μεγάλων») ¹⁰.

Ієрархічна структура існувала також у військово-адміністративній системі як «внутрішніх боладів (боілів)», так і «зовнішніх». Свідченням цього є значна кількість титулів, які згадуються в джерелах. Як свідчать інвентарні написи, у «Внутрішній» центральній частині Болгарського ханства існували такі військово-адміністративні посади, як багаїн (богоїн) – нижчий військовий командир, багатур-багаїн, бірі-багаїн («ВНРН ВАГАННОУ»), юк-багаїн («УК ВАГАННОУ»), сетіт-багаїн («ΣΕΤΥΤ ВАГАННОУ»), ічіргу багаїн («НТЗННГОУ ВАГАННОУ»)¹¹. Болгарський дослідник Ж. Войков вважав, що багаїни, поруч з боілами були двома станами, які представляли болгарську аристократію. Багаїни були нижчими воєначальниками в болгарському суспільстві і знаходилися, очевидно, у «Внутрішній» області Болгарського ханства. Посада сетіт-багаїна («ΣΕΤΥΤ ВАГАННОУ»), назва якої збереглася в написі з м. Преслав, датується першою половиною IX ст. У джерелі вказано, що до гарнізону сетіт-багаїна було направлено 83 («різници», «küre») і 70 шолому («k'tulshi»). Вважається, що сетіт-багаїн командував підрозділом військ чисельністю 100 осіб¹².

Вищими начальниками вважалися багатури (бахадирі) («βαγατοур» чи «βογοτορ»). Свідченням наявності означеної посади у військово-адміністративній системі «Внутрішньої» області Болгарської держави є сфрагістичні та епіграфічні джерела. Так, слово «багатур» збереглося на свинцевій печатці Іоанна – воєначальника епохи хана Омуртага. Крім того, у військовому керівництві Болгарської держави була посада багатур-багаїна, яка відома з напису № 64 епохи хана Омуртага. В означеному джерелі згадується багатур-багаїн Ослан («Οσλαννας»), який був воєначальником епохи ханів Крума та Омуртага. В написі епохи хана Маламіра (831-836) згадується також посада багатур-боіла-колобир. Різниця між багаїном і багатуром полягала в більшій знатності останніх в тогочасному болгарському суспільстві, досвідченості, участі у значно більшій кількості війн тощо¹³. Дослідник Ж. Войніков вважає, що посада багатур-багаїна репрезентувала його як досвідченого воїна-ветерана, який, ймовірно, керував загоном багаїнів. Аналіз епіграфічних джерел дозволяє стверджувати, що багатур керував військовим загоном, який налічував близько 50 осіб.

Наступними в ієрархічній структурі військово-адміністративної системи «Внутрішньої» області Болгарської держави після багатурів і багаїнів йшли керівні посади, які відрізнялися між собою чисельністю підрозділів та кількістю озброєння, яке постачалося до різних фортець в межах центральної області навколо столиці ханства. Аналіз Мадарського інвентарного напису дозволяє стверджувати, що вищими з них були юк

(ук)-боіли («ук βοηλα») і юк (ук)-багаіни («ук βαγαίνος»). Перші стояли на чолі гарнізону фортеці, який володів 26-ма різницями (ламельярними обладунками), а юк (ук)-багаіни – 22-ма. Приставка «юк (ук)» в титулатурі болгарських військових посад позначає «старших», «вищих» боілів, які керували гарнізонами окремих фортець. Очевидно, юк (ук)-боіл керував ічіргу-багаінами, зітко-мірами, юк (ук)-багаінами, бірі-багаінами тощо. Існує припущення, що приставка «юк (ук)» посади юк (ук)-боіла позначала окремий військовий підрозділ на чолі якого стояв означений боіл. Ключовою в ієрархічній структурі військово-адміністративної системи Болгарської держави була посада колобира (калубара, килоубра) («κουλουβρος, колоβρος, колоβρον, колаβρα, βουκολοβρα») – язичницького жерця¹⁴. За даними епіграфічних джерел, відомі три різні посади колобирів. Перша з них – ічіргу-колобир, згадується в написі епохи хана Омуртага (814-831) й, очевидно, позначає особистого жерця хана. Наступною йшла посада кана-боіла-колобира, яка згадується в написі Пресіана з місцевості Філіпи й, очевидно, поряд з посадами кавхана та ічіргу-боіла позначала найвищу жрецьку посаду у війську болгар. В написі № 69 епохи хана Маламіра (831-836) згадується посада багатур-боіла-колобира, яка, ймовірно, позначала воіна-жерця. Крім того, в ієрархічній структурі військово-адміністративної системи «Внутрішньої» області Болгарської держави були посади зітко-мірів і кандидатів¹⁵.

Проведення адміністративної реформи в Болгарській державі в епоху ханів Крума та Омуртага в першій половині IX ст. і залучення значної кількості населення у військову політику держави передбачало створення чіткої військово-адміністративної ієрархічної структури в «Зовнішній» області Болгарського ханства. Населення, яке займало там керівні посади також виконувало військові та адміністративні функції, як і у «Внутрішній» області. Після проведення адміністративної реформи та створення 9 комітатів («civitates»), ханом Омуртагом була введена посада комітів («comites»), які призначалися з Пліски і стояли на чолі комітатів. Болгарський історик В. Златарський стверджував, що означена посада коміта була запозичена у Візантії, де, в свою чергу, були комеси («κόμης») – воєначальники, управителі різних адміністративно-територіальних одиниць, місцева аристократія. Крім того болгарський історик Ж. Войніков не відкидає тези про те, що посада «коміта» була запозичена з Франкської імперії¹⁶.

В епоху правління хана Омуртага розпочався чіткий та ще більш деталізований поділ на посади у військовому керівництві. В написі № 59 епохи хана Омуртага, який датується 824 р., згадується посада копана («κοπανος») – воєначаль-

ника, командира загону військ, які збиралися окремо з кожного комітату. В написі згадується копан Корсис (Окорис, Окорсис) («Κορσις ο κοπανος»), який втопився у р. Дніпро, перебуваючи у військовому поході в Причорномор'ї. Аналіз епіграфічних та писемних джерел дозволяє стверджувати, що більшість військово-адміністративних посад, які знаходилися нижче копана в ієрархічній структурі, мали приставку «таркан» («ταρχάν, таркάνος, τερκάνο»)¹⁷. У праці Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» згадується посада боіл таркана («βουλιὰς таркάνος»), котра, очевидно, позначала управителя, аристократа, який стояв на чолі малих адміністративних одиниць в державі й обирався з найближчого оточення хана. Болгарський історик С. Рансіман вважав, що титул «таркан» у державі позначав один з найвищих військових чинів, який був аналогічний стратегу у Візантійській імперії. Крім того існували посади внутрішньо-комітатських управителів, які стояли на чолі окремих регіональних гарнізонів фортець. До них відноситься посада борі-таркана («βορι тарκανος») – управителя фортеці. Константин Багрянородний вказував, що за часів правління князя Бориса I (852-889) один з борі-тарканів очолював військовий гарнізон м. Белград¹⁸. В епоху правління хана Омуртага існувала посада зера-таркана («ζερα тарκανος») – управителя, воєначальника. Дана посада згадується в написі № 60 епохи хана Омуртага (814-831). У джерелі зазначається, що дану посаду обіймав Невавон (Негюн, Негован), який походив з болгарського роду Кубіар, був наближеною особою до хана і загинув у поході в Потисся. Болгарський дослідник Ж. Войніков зазначає, що приставка «зера» має тюркське походження й позначає кількість осіб, яка дорівнює 1000. Можна припустити, що воєначальники й управителі, які мали посаду зера-таркана, командували загоном чисельністю 1000 осіб. В Болгарській державі існували військово-адміністративні посади жупан-таркана («ζουπάνουος тарκανος»), тортуна-піле-жупана (великого жупана) («πηλε») (ΤΟΥΡΤΟΥΝΑ ΠΗΛΕ ΖΟΠΑΝ) і боіл-жупана («ΖΟΥΠΑΝΟΣ ΜΕΓΑΣ»). Перша посада – жупан-таркана згадується в написі епохи хана Омуртага (814-831). В джерелі вказано, що означену посаду обіймав Охсун (Шун) («Οχσουνοος»), який походив з роду Кюрігір (Кірігір). В написі зазначено, що жупан-таркан Охсун загинув у битві, очевидно під час походу у Середнє Подунав'я та Потисся. Крім того, в писемних та епіграфічних джерелах згадуються посади управителів дрібних адміністративних областей, які стояли на чолі військових гарнізонів в окремих землях ханства, проводили комплектацію військ та стежили за постачанням зброї на власні контро-

льовані території¹⁹. До них відносяться посади калу-таркана («καλουτερκάνος»), яка згадується в Продовжувача Феофана і в Георгія Амартола, кана-таркана («χανας-ταρχαν») й олгу (олг)-таркана («ολγου тарκανος»). Остання з посад згадана в написі № 48 епохи царя Симеона під 904 р. в контексті розмежування кордонів між Болгарською державою і Візантією. В написі згадується олгу-таркан Теодор, який, очевидно, був одним з управителів та воєначальників епохи царя Симеона та очолював один з прикордонних комітатів.

Більшість військово-адміністративних посад, які побутували в Болгарському ханстві в IX – першій третині X ст., очевидно мали тюркське походження. В епоху правління царя Симеона (893-927) існувала посада алобагатура (алоботура) («ἀλοβογοτουρ», «αλογοβοτουρ»). Дана посада, очевидно, була вищим військовим званням. Константин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» вказував, що на війну проти хорватів у 926 р. цар Симеон відправив на чолі свого війська алобагатура (алоботура), не вказавши, в свою чергу, його імені. З походами на Сербську та Хорватську держави у першій третині X ст., очевидно, пов'язана згадка у вищезгаданого автора посади бана («βοεάνος») – управителя військового гарнізону фортеці. Дана посада побутувала на південно-західних територіях Болгарського царства. В означеній праці Константина Багрянородного згадується посада іч-боіла (іш-боіла) («ἰτζβοκλια»), який поряд з кніном («κνήνος») та мініком (імніком) («ἰμνίκος») очолювали військо болгарського царя Симеона у поході на сербів 924 р. В епоху царя Симеона (893-927) посада іч-боіла позначала одного з головних боілів «Внутрішньої» центральної частини Болгарської держави. В першій третині X ст. в Болгарському царстві існувала посада тагчі («ΜΕΤΩΝΩΨΑ ΤΑΓΧΙ»). Ця назва збереглася на персні, який походить з місцевості Пазарджик (Болгарія). С. Ваклінов вважав, що перстень датується епохою правління царя Симеона (893-927). Крім того на персні зберігся інший напис – меченосець. Дослідники вважають цю посаду слов'янською аналогією візантійської посади вищого воєначальника – спатарія («οπαθάριος»), яка набула поширення в Болгарському царстві за правління Симеона. «Спата» («οπαθί») в перекладі з грецької мови означає «меч». Очевидно, після прийняття християнства, в Болгарській державі з'явилися посади, які були запозичені з Візантії і співіснували безпосередньо з болгарськими²⁰.

Важливими в даному контексті є сфрагістичні джерела, в яких фігурує напис «βουλγάρων», тобто «болгарський». До першої групи печатей відносяться ті, на яких зазначена посада багатур-басилевс болгарів («(β)αγατουρ βασι(λευς) βουλγάρων»).

Три печаті з означеною посадою походять зі Сушина, Преслава й Софії (Болгарія). Болгарський історик І. Йорданов зазначає, що вищезгадана посада позначала вищого державного управителя, який призначався безпосередньо болгарським царем і котрий мав право укладати важливі договори, скріплюючи їх подібними печатами²¹. Означений дослідник датує їх 927 р. До другої групи печатей відносяться ті, на яких вказано посаду магістра («μαγίστρου βουλγάρων»). В усіх печатах, знайдених, в основному, поблизу Пліски та Преслав фігурує ім'я болгарського магістра Григорія («Γρηγόριου μαγίστρου βουλγάρων»). Вищезгаданий історик І. Йорданов вказує, що подібного типу печаті належали винятково наблизеним особам до царя чи басилевса, які виконували не лише адміністративні функції, а й військові. Третя група печатей представлена знахідкою з Пліски, на якій фігурує посада великого куратора, архонта болгарів (архонта Болгарії) («μεγάλω κουράτορι (τόν) ἀρχ (οντα) Βουλγα (ρον)»). Печатка датується останньою чвертю IX ст. Крім того на печатці фігурує ім'я Петро («Πέτρο»). І. Йорданов відзначає, що знахідка печаті на території Болгарської держави та згадка в ній візантійської посади не дає підстав відносити її до безпосередньо військово-адміністративної системи Першого Болгарського царства. Печатка могла бути принесена в царську резиденцію в Плісці одним з візантійських великих кураторів під час його перебування там. Четверта група печатей представлена знахідками, де згадуються посади протоспатарія і комеркіарія болгарів (Болгарії) («πρωτοπαθάριος του κομμερκη(άριος) Βουλγάρων»). На печатці згадується ім'я Антіса («Ανθη(ς)»). І. Йорданов датує печатку кінцем IX – першою третиною X ст. Важливо, що дана печатка дозволяє проаналізувати військову політику та торговельні відносини між Болгарським царством і Візантією у даний час. Посада протоспатарія у Візантії була однією з найвищих і присвоювалася видатним полководцям за успіхи у військових діях. Очевидно, посада протоспатарія була перейнята болгарами з Візантії. В Болгарському царстві існувала адміністративна посада комеркіарія, яка позначала збирача податків²².

Остання – п'ята група печатей представлена знахідками, на яких зазначені посади протоспатарія і хартуларія болгарів (Болгарії) («πρωτοπαθάριος και χη(α)ρ(το)ηλάρ(ιος) τόν Βουλγάρων»). На печатці вказано ім'я Симеона («Συμήρι(ών)»). Датується вона X ст. Посада хартуларія вважалася вищим візантійським титулом. Хартуларієм вважався офіцер, який контролював комплектацію війська з усіх фем Візантійської імперії. У фемній структурі візантійської армії посада хартуларія вважалася третьою після стратега й топотіріта. Хар-

туларій командував половиною військових підрозділів усього візантійського війська. Крім того хартуларіями називали управителів окремих областей, які виконували також і адміністративні функції. Ймовірно, на печатці вказано ім'я царя Симеона, котрий був головнокомандуючим болгарською армією. Очевидно, в армії Першого Болгарського царства були й інші військово-адміністративні посади та воєнна організація, запозичені з Візантійської імперії. За даними джерел, більшість з візантійських вищих військово-адміністративних посад, які існували в Болгарській державі, були поширені у «Внутрішній» центральній області. В свою чергу, в «Зовнішній» області, зокрема на завойованих сербських територіях, відомі лише посади нижчих військово-адміністративних управителів, які, очевидно, очолювали військові гарнізони фортець²³.

Відзначимо, що населення, котре займало посади, які існували в Болгарській державі після прийняття християнства і сформувалися під візантійським впливом, виконувало як військові, так і адміністративні функції, що було характерним для військово-адміністративної системи Болгарського ханства ще на початку – в середині IX ст. У військово-адміністративній системі Першої Болгарської держави IX – першої третини X ст., за свідченням писемних та епіграфічних джерел, населення займало також службові допоміжні посади, до яких відносяться оймін – воїн, чріга (ічрігія), витязь – воїн з особистою охороною хана, ватах – воїн-ополченець, кудерма – кат, тіжма тощо²⁴.

Концептуально важливими є питання, пов'язані з діяльністю у Болгарській державі вищих військово-керівних посад середини IX – першої третини X ст. Вважається, що після прийняття християнства, хан Борис I прийняв титул князя. Болгарський історик В. Златарський піддав сумніву питання автентичності цього титулу в той час, оскільки у візантійських джерелах щодо болгар він не згадується. Натомість в епіграфічних та писемних джерелах фігурує титул «архонт Болгарії» («*αρχων Βουλγαρίας*»). У цьому плані ключовим виступає епіграфічний напис з с. Балші (Албанія), а також «Список болгарських архієпископів» (XII ст.) архієпископа Охридського Іоанна Комніна, в якому Борис I згадується як «басилевс болгарів» («*Βασιλεὺς Βουλγαρῶν*»). Відзначимо той факт, що у візантійських писемних джерелах, зокрема в Йосифа Генезія та Продовжувача Феофана титул хана Омуртага, який правив раніше, також фігурує як «басилевс болгарів» («*Μορτάγων ὁ τῶν Βουλγαρῶν βασιλεὺς*»). У свою чергу епіграфічні джерела, які стосуються вищих військово-адміністративних посад початку IX ст. – 60-х рр. IX ст., вказують на поширення посад, які мали тюркське та слов'янське походження²⁵.

В період IX – першої третини X ст. у зв'язку з масовою експансією болгарських військ на території проживання слов'янських племен виникла потреба інтеграції та взаємозаписи слов'янських посад та військово-адміністративної системи слов'янських племінних утворень. Першопочатково слов'янська аристократія мала обмежений доступ до управління та командування військовими силами в Болгарському ханстві, що, очевидно, було пов'язано з їхньою тривалою інтеграцією та нерівномірною воєнізацією на різних територіях їхнього проживання в Карпато-Балканському регіоні. Очевидно, в період IX – першої третини X ст. у слов'ян, які знаходилися під впливом дунайських болгар, зберігалася місцева, чітко організована племінна структура, котрою було легко керувати. Очевидно, з цим і пов'язано створення великих за розмірами комітатів у 20-х рр. IX ст., які дозволяли об'єднати кілька слов'янських племен, а також окремі гнізда поселень. В середині племен були окремі роди. В деяких слов'янських племен існували також общини і жупи. Візантійські джерела вказують, що у вищезазначений період на чолі окремих слов'янських племен стояв архонт («Σχλαβηνίας αρχων»). Джерела вказують одного архонта, на ім'я Славун, який очолював слов'янське плем'я северів. Знаходилося воно на півночі та північному заході «Внутрішньої» центральної області Болгарської держави. Очевидно, слов'янином був Даргамер (Драгомир?), якого хан Крум у 812 р. відправив до візантійського імператора Михайла I Рангаве (811-813) вести переговори про мир²⁶. Болгарські дослідники Ж. Войніков і Т. Славова поставили під сумнів тезу про те, що Даргамер був реальною особою. Вони схиляються до думки, що «дарга-мир, дриг-мир, друг» («δάργαμῖρος») була посадою військового управителя окремої адміністративної області, так як приставка «друг, дерг, дриг, дрг» позначає вищого аристократа, управителя. Крім того, дослідниця Т. Славова вважає, що «друг» («δρουγος») в перекладі з грецької мови означає «військовий загін», а посада «δρουγγῆριος» – воєначальника гарнізону²⁷.

В епоху правління ханів Крума та Омуртага в Болгарській військово-адміністративній системі виділялася особлива частина людей, наближених до хана. Ця група людей отримала назву «хранена хора» («θρεπτοσ ανθρωποσ») або «відбірні люди» («τῶν Βουλυῆρων ἐπιλέκτων»). Їх імена та посади відомі з епіграфічних джерел цього часу. В написах вказано, що більшість воєначальників, які брали участь у війнах в Потиссі, Подніпров'ї, Подунав'ї в першій третині IX ст., загинули. До них відносилися зера-таркан Негавон (Онегавон), копан Корсис (Окорис, Окорсис) і жупан-таркан Охсун (Хсун, Шун).

Вважається, що до наближеної до хана частини людей входили безпосередньо перш за все ті воєначальники, які брали постійну участь в походах та військових діях хана на різних територіях, люди, яким хан довіряв найбільше. Їхні військові підрозділи підтримувалися та постачалися безпосередньо з ханської резиденції. Р. Рашев вважав, що до «храненої хори» могли відноситися не лише воєначальники, які відзначилися в успішних військових діях, а й управлінська аристократія, яка мали доступ до церемоніальної трапези з ханом у його столичній резиденції²⁸. Показовим у цьому контексті виступає перемога військ Крума у битві при Вирбиському проході 26 липня 811 р., після якої хан зі своїми слов'янськими воєначальниками святкував перемогу над візантійським імператором Никифором. Склад і кількість наближених до хана осіб залишається невідомою. Очевидно, до них належали вибрані люди з вищих аристократів, слов'янських архонтів та вищих воєначальників з усього Болгарського ханства – від р. Тиса до р. Дніпро, від середньої течії р. Дністер до нижньої течії р. Струма, тобто не лише з Внутрішньої центральної області Болгарської держави, а й з «Зовнішньої».

Р. Рашев вважав, що до «храненої хори» відносилися усі люди, які носили посаду багаїна у військово-адміністративній системі Болгарського ханства. Відзначимо, що «хранена хора» в державі болгар також була запозичена ними у Візантійської імперії, де існувала «царська хора» найбільш наближених до імператора людей. Очевидно, особи, які були наближеними до хана брали участь не лише в церемоніальних трапезах хана, а й мали інші привілеї. До них відноситься автономне управління окремими адміністративними територіями ханства, функції зі створення міцної та стратегічно вигідної обороноздатності території держави, будівництво військових укріплень, особливо в прикордонних землях, постачання населення різними типами зброї тощо. Очевидно, «хранена хора», як одна з найбільш важливих складових військово-адміністративної системи Болгарського ханства першої половини IX ст., була знищена після введення в державі християнства у 865 р.²⁹.

На початку IX ст., ще до проведення адміністративної реформи ханом Крумом, важливе значення у військово-адміністративній системі Болгарського ханства відігравали народні збори («conventus»). У них брали участь як болгарські, так і слов'янські впливові роди, аристократія, воєначальники з «Внутрішньої» центральної і «Зовнішньої» областей Болгарської держави. Р. Рашев відносив до них середні і нижчі посади «Внутрішніх» та «Зовнішніх» боїв. На Народних зборах вирішувалися питання, які стосувалися освоєння тери-

торій, ведення війни, господарські питання тощо. Після проведення адміністративної реформи Крумом було створено постійно діючий військово-адміністративний орган, який отримав назву – рада б болів.

Постійні війни, які вела Болгарська держава в IX – першій третині X ст. з Сербською державою, Франкською імперією, Хорватським королівством, Великою Моравією, Хазарським каганатом, угорськими племенами призводили до взаємозапозичень не лише в озброєнні, тактиці чи стратегії, а й в комплектуванні й запозиченні військових посад, які, очевидно, залежали від кількості людей у військовому підрозділі. Відзначимо, що участь військ «чорних болгар» у війнах в IX ст. передбачало залучення їх до військової системи Хазарського каганату. Очевидно, в них існували не лише внутрішньоплемінні болгарські військово-адміністративні посади, а й хазарські. До них відносяться посади болушчі («bolušču») – хазарського воєначальника IX-X ст., іші («iša») – хазарської посади, яка позначала внутрішнього управителя. Ж. Войніков вважає, що подібна назва була запозичена у болгар³⁰. Вона називалася іш (іч)-боіл і позначала управителя «Внутрішньої» центральної області Болгарської держави. Очевидно, в «чорних болгар», які були прикордонною частиною Хазарського каганату існувала посада тудуна (тутуна) («тудо́внос»), яка позначала намісника прикордонної області. Однією з найвищих у Хазарському каганаті була посада кендер-кагана, яка пізніше була запозичена угорськими племенами при переселенні їх в Карпатську улоговину в кінці IX ст. через території Болгарської держави. Константин Багрянородний в своїй праці «Про управління імперією» вказував, що в угорських племен та печенігів існували дві найвищі посади – каркхан (капкхан) («кар(п)хан») і гюла («γυλαζ»). Вони є повними аналогіями найвищих болгарських військово-адміністративних посад, які існували в ханстві у першій половині – середині IX ст. – кавхана та ічрігубоіла. У військовій системі Болгарської держави в кінці IX – першій третині X ст. у зв'язку з участю військових контингентів угрів та печенігів у війнах з Болгарським царством, а згодом і Візантією, очевидно, окремі з військових посад були запозичені болгарами. На нашу думку, військові підрозділи угрів та печенігів, беручи участь у війнах та будучи найманцями, зберігали власну комплектацію, а також титулатуру керівництва військами. Аналізуючи повідомлення Константина Багрянородного стосовно печенігів з його праці «Про управління імперією», необхідно зазначити, що, незважаючи на освоєння ними нових територій та взаємозапозичення у військовій культурі з угорськими племенами, котрі вже пересели-

лися в Карпатську улоговину, землі, які знаходилися на північ від р. Дунай («Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δανοβίου») перебували, очевидно, ще під владою болгарів³¹. Константин Багрянородний повідомляє про кілька печенізьких племен, які кочували на північно-східних і східних рубежах Болгарської держави, і розташовувалися на схід від р. Дністер. Очевидно, означені території в Дністро-Дніпровському межиріччі були надані болгарським царем Симеоном печенігам за допомогу у війні з Візантією. Крім того, у праці вказуються назви печенізьких племен, а також найвищі посади їхньої військової ієрархії.

Перше печенізьке плем'я Константин Багрянородний називає Джазі-каркхан (капкхан) (Jazi-Qarjan), яке проживало на схід від середньої та нижньої течій р. Дністер та нижньої частини Пруто-Дністровського межиріччя. Візантійський автор вказує, що це плем'я кочувало на територіях, які знаходилися найближче до «Внутрішньої» центральної області Болгарської держави. Наступні два племені – Кура (Кара)-бай (Kara-Baj) і Джавді (Джарді)-Ердем (Jardi-Erdem) кочували в межиріччі рр. Південний Буг і Дніпро. Останнє з племен, про яке повідомляє Константин Багрянородний і яке кочувало на північ від ареалу проживання угрів, мало назву Джавакшін-Гюла (Quavakšin-Jula). Розташовувалися вони на північ від р. Дністер. Таким чином, північно-східні й східні кордони Болгарської держави були прикриті військовими контингентами печенігів, які підтримували в першій половині – середині X ст. мирні відносини з болгарами. Очевидно, приставки «Qarjan», «Jula», «Erdem», «Baj», які закріплювалися до назви племен були посадами, які носили управителі печенізьких племен. Ймовірно, у власній посадовій ієрархії вони розташовувалися за територіальним принципом розміщення та кочування племен³².

Чітка ієрархічна військово-адміністративна система Першої Болгарської держави в IX-X ст. передбачала, очевидно, військові відзнаки. Писемні джерела свідчать про існування в Болгарському ханстві, а згодом царстві окремих «болгарських» нагород, які, згідно археологічних джерел, являли собою намиста з різноманітними медальйонами та іншими типами прикрас. Підтвердженням слугує прикраса, яка походить з Великого Преслава (Болгарія) зі стилізованим грифоном, а також ювелірні вироби з могильника Разделна в Болгарії. Усі означені вище ювелірні вироби датуються IX ст.

Таким чином, формування військово-адміністративної системи Болгарської держави пройшло кілька етапів розвитку, що було зумовлено завоюваннями нових територій, ознайомленням з місцевою управлінською системою окремих територій та адміністративними реформами, проведеними в

державі болгар в першій половині IX ст. Домінуючими в болгарському війську були безпосередньо посади тюркського походження. З першої половини IX ст., у зв'язку із завоюванням значної кількості слов'янського населення в Тисько-Дністровському межиріччі, важливе значення у військово-адміністративній системі Болгарської держави почали відігравати посади слов'янського походження. Чітке поєднання воєнної та адміністративної політики, яка проводилася болгарськими правителями в IX – першій половині X ст., дозволили останнім створити чітку, структуровану, дисципліновану ієрархічну структуру керівництвом збройних підрозділів та окремими територіями Болгарської держави.

Примітки:

1. Бартикян Р. О протоболгарских надписях ханов Крума (803-814) и Омуртага (814-831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства // Herald of the Social Sciences. 1981. № 4. P. 67-77.
2. Рашев Р. Българската езическа култура VII-IX век. София : Абагар, 2008. С. 272-274.
3. Ангелов Д. Образоване на българската народност. София : Наука и изкуство, 1971. 416 с.; Бакалов Г. Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). София : Анубис, 1995. 272 с.; Ваклинов С. Формиране на старобългарската култура (VI-IX вв.). София : Наука и изкуство, 1977. 293 с.; Жеков Ж. България и Византия. Военна администрация VII-IX вв. София : Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. 391 с.; Кънев Н. Отражението на българо-византийските отношения по време на Първото Българско царство върху случаите на удостоверяване на владетели от Западните Балкани с византийски почетни титли // България в световното културно наследство. Шумен : Университетско издателство «Епископ Константин Преславски», 2014. С. 293-302.
4. Аладжов Ж. Паметници на прабългарското язичество. София : Софийски университет «Св. Климент Охридски», 1999. 71 с.; Бешевлиев В.И. Прабългарски епиграфски паметници. София : Издателство на Отечествения фронт, 1981. 182 с.; Ваклинов С. Формиране на старобългарската култура (VI-IX вв.). София : Наука и изкуство, 1977. 293 с.; Васютин С.А., Пугачев А.Ю. Тюрко-болгары, Византия и славяне в конце VII-VIII веке: Модель военно-политической адаптации кочевников в полупериферийной зоне земледельческой цивилизации // Славяноведение. 2009. № 4. С. 3-16; Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_

- Praktika_Dr_BG.pdf; Овчаров Н. Омортаг Кана Сюбиги от Бога владетел на българите. София: «Тангра ТанНакРа», 2002. 116 с.; Степанов Ц. Болгарские государственные образования IV-IX вв.: От вождества к раннему государству // Древнейшие государства Восточной Европы. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. С. 193-212; Филипос К. Първата българска държава и византийската ойкуменическа империя (681-852). Византийско-български политически отношения. София : Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2012. 174 с.
5. Константин Багренородни. За церемониала във византийския двор = Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae Byzantinae // ГИБИ. София : Издание на Българската Академия на Науките, 1964. Т. V. С. 220-229.
  6. Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Войников Ж. Известни имена от прабългарски произход от епохата на Първата Българска държава. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/BG_IMENA_PBD.pdf
  7. Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Бешевлиев В.И. Прабългарски епиграфски паметници. София : Издателство на Отечествения фронт, 1981. 182 с.
  8. Славова Т. Титулите багаин и багатур в ранносредновековна България // *Eslavistica Complutense*. 2009. № 9. С. 115-133.
  9. Божилов И. Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на Средновековна България. София : Издателство на Отечествения фронт, 1983. 223 с.; Златарски В.Н. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018) София : Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. 892 с.
  10. Константин Багренородни. За церемониала във византийския двор = Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae Byzantinae // ГИБИ. София : Издание на Българската Академия на Науките, 1964. Т. V. С. 220-229.
  11. Славова Т. Титулите багаин и багатур в ранносредновековна България // *Eslavistica Complutense*. 2009. № 9. С. 115-133.
  12. Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Войников Ж. Известни имена от прабългарски произход от епохата на Първата

- Българска държава. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/BG_IMENA_PBD.pdf
13. Бартикян Р. О протоболгарских надписях ханов Крума (803-814) и Омуртага (814-831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства // Herald of the Social Sciences. 1981. № 4. Р. 67-77; Бешевлиев В.И. Прабългарски епиграфски паметници. София : Издателство на Отечествения фронт, 1981. 182 с.; Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава. Варна : Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1987. 304 с.; Златарски В.Н. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част I. Епоха на хунобългарското надмощие (679-852). София : Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. 485 с.; Калиніченко В.А. Військові кампанії хана Омуртага у 814-831 рр.: до постановки проблеми // Карпатика. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2014. Вип. 43. С. 174-192; Йорданов И. Средновековни български и византийски печати (IX-X вв.) с етнонима Βουλγάρων // Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново : Фабер, 2007. С. 167-178.
  14. Славова Т. Титулите багаин и багатур в ранносредновековна България // Eslavistica Complutense. 2009. № 9. С. 115-133.
  15. Бешевлиев В.И. Прабългарски епиграфски паметници. София : Издателство на Отечествения фронт, 1981. 182 с.; Бартикян Р. О протоболгарских надписях ханов Крума (803-814) и Омуртага (814-831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства // Herald of the Social Sciences. 1981. № 4. Р. 67-77; Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Войников Ж. Известни имена от прабългарски произход от епохата на Първата Българска държава. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/BG_IMENA_PBD.pdf
  16. Алимов Д.Е. От жупанов к архонтам: социальная эволюция или нарративная конструкция? // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2013. № 2. С. 14-55; Жеков Ж. България и Византия. Военна администрация VII-IX вв. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. 391 с.; Калиніченко В.А. Військові кампанії хана Омуртага у 814-831 рр.: до постановки проблеми // Карпатика. Ужгород :

- Ужгородський національний університет, 2014. Вип. 43. С. 174-192; Кънев Н. Отражението на българо-византийските отношения по време на Първото Българско царство върху случаите на удостояване на владетели от Западните Балкани с византийски почетни титли // България в световното културно наследство. Шумен : Университетско издателство «Епископ Константин Преславски», 2014. С. 293-302; Овчаров Н. Омуртаг Кана Сюбиги от Бога владетел на българите. София : Тангра ТанНакРа, 2002. 116 с.
17. Атанасов Г. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX век // Българи и хазари през ранното средновековие. София : Тангра, 2003. С. 92-113; Войников Ж. Известни имена от прабългарски произход от епохата на Първата Българска държава. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/BG_IMENA_PBD.pdf; Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава. Варна : Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1987. 304 с.; Калініченко В.А. Військові кампанії хана Омуртага у 814-831 рр.: до постановки проблеми // Карпатика. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2014. Вип. 43. С. 174-192; Рашев Р. Североизточната археологическа граница на Първото Българско царство // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Велико Търново : Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995. Т. IV. С. 89-96; Тортика А.А. «Черная Булгария» трактата Константина Багрянородного «Об управлении империей» и «черные болгары» «Повести временных лет»: проблемы локализации // Дриновски сборник. 2012. Т. 5. С. 23-31.
18. Константин Багренородни. За церемониала във византийския двор = Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae Byzantinae // ГИБИ. София : Издание на Българската Академия на Науките, 1964. Т. V. С. 220-229.
19. Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf
20. Константин Багренородни. За церемониала във византийския двор = Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae Byzantinae // ГИБИ. София : Издание на Българската Академия на Науките, 1964. Т. V. С. 220-229; Алимов Д.Е. От жупанов к архонтам: социальная эволюция или нарративная конструкция? // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2013. № 2. С. 14-55; Божилков И. Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на Средновековна България. София : Издателство на Отечествения фронт, 1983. 223 с.; Войников Ж. Известни наз-

- вания на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Златарски В.Н. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). София : Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. 892 с.; Кънев Н. Отражението на българо-византийските отношения по време на Първото Българско царство върху случаите на удостоверяване на владетели от Западните Балкани с византийски почетни титли // България в световното културно наследство. Шумен : Университетско издателство «Епископ Константин Преславски», 2014. С. 293-302; Мужич И. Sklavi (ni) – οκλαβηνοι и формирование хорватского народа на Балканах // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2008. № 2 (4). С. 73-93.
21. Йорданов И. Средновековни български и византийски печати (IX-X вв.) с етнонима Βουλύαρων // Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново : Фабер, 2007. С. 167-178.
22. Божилков И. Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на Средновековна България. София : Издателство на Отечествения фронт, 1983. 223 с.; Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Йорданов И. Средновековни български и византийски печати (IX-X вв.) с етнонима Βουλύαρων // Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново : Фабер, 2007. С. 167-178; Филипос К. Първата българска държава и византийската ойкуменическа империя (681-852). Византийско-български политически отношения. София : Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2012. 174 с.
23. Йорданов И. Средновековни български и византийски печати (IX-X вв.) с етнонима Βουλύαρων // Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново : Фабер, 2007. С. 167-178.
24. Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употребявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Войников Ж. Известни имена от прабългарски произход от епохата на Първата Българска държава. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/BG_IMENA_PBD.pdf
25. Алимов Д.Е. От жупанов к архонтам: социальная эволюция или нарративная конструкция? // *Studia Slavica et*

- Balkanica Petropolitana. 2013. № 2. С. 14-55; Васютин С.А., Пугачев А.Ю. Тюрко-болгары, Византия и славяне в конце VII-VIII веке: Модель военно-политической адаптации кочевников в полупериферийной зоне земледельческой цивилизации // Славяноведение. 2009. № 4. С. 3-16; Врионис С. Славянското общество на Балканите (VI-VII вв.). София : Парадигма, 1999. 159 с.; Кънев Н. Отражението на българо-византийските отношения по време на Първото Българско царство върху случаите на удостояване на владетели от Западните Балкани с византийски почетни титли // България в световното културно наследство. Шумен : Университетско издателство «Епископ Константин Преславски», 2014. С. 293-302; Степанов Ц. Болгарские государственные образования IV-IX вв.: От вождества к раннему государству // Древнейшие государства Восточной Европы. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. С. 193-212; Степанов Ц. Власт и авторитет в ранносредновековна България VII – ср. IX в. София : Агато, 1999. 206 с.; Филипос К. Първата българска държава и византийската ойкуменическа империя (681-852). Византийско-български политически отношения. София : Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2012. 174 с.
26. Алимов Д.Е. От жупанов к архонтам: социальная эволюция или нарративная конструкция? // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2013. № 2. С. 14-55; Васютин С.А., Пугачев А.Ю. Тюрко-болгары, Византия и славяне в конце VII-VIII веке: Модель военно-политической адаптации кочевников в полупериферийной зоне земледельческой цивилизации // Славяноведение. 2009. № 4. С. 3-16; Врионис С. Славянското общество на Балканите (VI-VII вв.). София : Парадигма, 1999. 159 с.; Головко О.Б. Държава і державність у слов'янського населення України доби раннього і класичного середньовіччя (окремі спостереження) // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. 2012. Т. 264. С. 7-33; Мужич И. Sklavi (ni) – оклаβηνοι и формирование хорватского народа на Балканах // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2008. № 2 (4). С. 73-93.
27. Славова Т. Титулите багаин и багатур в ранносредновековна България // Slavistica Complutense. 2009. № 9. С. 115-133; Хрисимов Н. За значението на титлата «дрюгъ» в Първото Българско царство // Балканите – език, история, култура. Велико Търново : ИВИС, 2013. Т. III. С. 426-435.
28. Калініченко В.А. Військові кампанії хана Омуртага у 814-831 рр.: до постановки проблеми // Карпатика. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2014. Вип. 43. С. 174-192; Рашев Р. Българската езическа култура VII-IX век. София : Абагар, 2008. 594 с.
29. Рашев Р. Българската езическа култура VII-IX век. София : Абагар, 2008. С. 474.

30. Атанасов Г. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX век // Българи и хазари през ранното средновековие. София : Тангра, 2003. С. 92-113; Бартикян Р. О протоболгарских надписях ханов Крума (803-814) и Омуртага (814-831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства // Herald of the Social Sciences. 1981. № 4. P. 67-77; Бубенок О.Б., Бушаков В.А. Походження мадярських етнонімів, топонімів та титулів, згаданих у трактаті Костянтина Багрянородного «De administrando imperio» // 'Ρωμαϊος: сборник статей к 60-летию проф. С. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ucrainensis. Т. 2. Харьков : Майдан, 2013. С. 59-70; Войников Ж. Известни названия на титли и занятия употреблявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и производ. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf; Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава. Варна : Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1987. 304 с.; Рашев Р. Североизточната археологическа граница на Първото Българско царство // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Велико Търново : Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995. Т. IV. С. 89-96; Тортика А.А. «Черная Булгария» трактата Константина Багрянородного «Об управлении империй» и «черные болгары» «Повести временных лет»: проблемы локализации // Дриновски сборник. 2012. Т. 5. С. 23-31.
31. Атанасов Г. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX век // Българи и хазари през ранното средновековие. София : Тангра, 2003. С. 92-113; Бубенок О.Б., Бушаков В.А. Походження мадярських етнонімів, топонімів та титулів, згаданих у трактаті Костянтина Багрянородного «De administrando imperio» // 'Ρωμαϊος: сборник статей к 60-летию проф. С. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ucrainensis. Т. 2. Харьков : Майдан, 2013. С. 59-70.
32. Атанасов Г. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX век // Българи и хазари през ранното средновековие. София : Тангра, 2003. С. 92-113; Бубенок О.Б., Бушаков В.А. Походження мадярських етнонімів, топонімів та титулів, згаданих у трактаті Костянтина Багрянородного «De administrando imperio» // 'Ρωμαϊος: сборник статей к 60-летию проф. С. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ucrainensis. Т. 2. Харьков : Майдан, 2013. С. 59-70; Рашев Р. Североизточната археологическа граница на Първото Българско царство // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Велико Търново : Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995.

Т. IV. С. 89-96; Тортика А.А. «Черная Булгария» трактата Константина Багрянородного «Об управлении империей» и «черные болгары» «Повести временных лет»: проблемы локализации // Дриновски сборник. 2012. Т. 5. С. 23-31.

Vitaliy Kalinichenko

STRUCTURE AND COMMANDING STAFF OF THE MILITARY TROOPS OF BULGARIAN ARMY IN THE IX – FIRST THIRD Xth CENTURIES

In the article, the author, on the basis of various types of sources, analyses the structure and commanders of the military units of the Bulgarian army in the 9-th – the first half of the 10-th century. It was established that the formation of the military-administrative system of the Bulgarian state went through several stages of development, which was due to the conquest of new territories, familiarization with the local management system of individual territories and administrative reforms carried out in the country of the Bulgarians in the first half of the 9-th century. Dominant in the Bulgarian army were directly positions of Turkic origin. From the first half of the 9-th century, with the conquest of a significant number of the Slavic population in the Tisa-Dniester interfluve, posts of Slavic origin began to play an important role in the military-administrative system of the Bulgarian state. The author proved that a clear combination of military and administrative policies was carried out by Bulgarian rulers in the 9th – the first half of the 10-th century. allowed the latter to create a clear, structured, disciplined hierarchical structure by the leadership of armed units and individual territories of the Bulgarian state.

Key words: *First Bulgarian Empire, military-administrative system, military posts, Slavic tribes.*

Отримано: 22.01.2019

УДК 94+3399

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.138-144

Андрій Пастушенко
(Харків)

ПРО ВНЕСОК ЄЛИЗАВЕТІНСЬКИХ ПІРАТІВ У РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ КОМУНІКАЦІЙ

У статті проаналізовані піратські експедиції англійських мореплавців другої половини XVI ст., які заклали основу навігаційних знань про можливість морських комунікацій у різних частинах світового океану.

Ключові слова: *експедиція, пірати, работоргівля, навігація, океан, Іспанія, Англія.*

Наразі вивчення всесвітньої історії концентрується на виникненні цивілізаційних центрів та комунікаціях між ними. Так, виділяють кілька світових зон, осередків аграрних цивілізацій, які формувалися незалежно одна від одної, але з плином

часу почали об'єднуватися через мережу комунікацій в одну глобальну світову зону. При цьому дослідники і популяризатори звертають увагу на купців, мандрівників та завойовників як на головних агентів створення таких міжцивілізаційних зв'язків, а ось про піратів зовсім не згадують, попри істотний внесок останніх у розвиток зазначених процесів¹.

Метою роботи є часткове заповнення цієї прогалини в студіях всесвітньої історії висвітленням ролі елизаветинських піратів у формуванні стійких зв'язків між афроевразійською та іншими світовими зонами.

Слизаветинські пірати – це англійські морські розбійники, які діяли за часів правління Єлизавети I Тюдор (1558 – 1603 рр.). Період її правління в Англії було обрано для дослідження як початковий і ключовий у становленні Британської колоніальної імперії, що, зрештою, пов'язала всі світові цивілізаційні зони.

Постановка проблеми є новою, але синтезовані у пропонуваній статті окремі аспекти щодо ролі піратства у розвитку Британської колоніальної імперії було висвітлено у працях багатьох дослідників, зокрема К.Р. Ендрюса, Н. Вільямса, Дж. Епплбі, Д.Б. Куїнна, П. Герхарда, О.Б. Дьоміна, В.К. Губарева, І.П. Магідовича та інших².

Наприкінці XV ст. Іспанія й Португалія, за допомогою папи римського, розділили всі нові землі й ті, що будуть відкриті, разом із океанами, між собою. Тордесільяський договір 1494 р. і Сарагоський договір 1529 р. закріпили цей розподіл світу по демаркаційній лінії, яка проходила 370 ліг (1770 км) на захід від островів Зеленого Мису, – усі землі на захід від неї дісталися Іспанії, а землі на схід – Португалії. Іберійські держави заборонили всім іншим країнам заходити у їхні заморські володіння без спеціального дозволу. Звісно, інші європейські держави виступили проти такої політики Іспанії та Португалії. За тих обставин єдиним шляхом налагодження глобальних комунікацій видавалися незаконні, з точки зору Іспанії та Португалії, плавання.

У 1562, 1564 та 1568 рр. англійський мореплавець Джон Хокінз здійснив три морські експедиції до іспанської Америки. Він продавав іспанським колоністам африканських рабів. Іноді продаж здійснювався добровільно, іноді колоністів примушували купувати рабів силою. У 1568 р. третя експедиція Джона Хокінза зазнала поразки біля порту Сан-Хуан-де-Улоа, неподалік від міста Вера-Круз, що на березі Мексиканської затоки³. Хоча після цього англійці надовго відмовилися від работоргівлі, експедиції Хокінза певним чином збагатили їхні знання щодо навігації в Атлантичному океані.

Наступним мореплавцем, який, фактично, встановив нові міжнародні комунікації, став Мартін Фробішер. Він починав свою морську кар'єру як типовий пірат. У 1550 – 1560-ті він разом із братом Джоном нападав на французькі та іспанські судна в європейських водах Атлантики, а у жовтні 1566 р. навіть був заарештований за підозрою у пограбуванні купців з Антверпену⁴.

У 1576 р. Мартін Фробішер та його люди стали першими в історії європейцями, які зустріли ескімосів. Зустріч відбулася на березі Баффінової Землі, найбільшого острова сучасної Канади. Одразу були налагоджені перші торговельні контакти з цим народом⁵. Європейці давали ескімосам дзвоники, дзеркала та іграшки в обмін на шкіри тюленів та ведмедів⁶.

Першими британцями, які потрапили до Тихого океану, стали пірати на чолі з Джоном Оксенхамом. Як висловився П. Герхард, йому «належить слава першого в історії іноземного ворога іспанської корони у водах Тихого океану»⁷. У 1577 р. цим піратам вдалося захопити два іспанських барка та пограбувати поселення ловців перлин, але потім їх схопили іспанці. Джон Оксенхам був страчений у місті Ліма, у Перу, в 1580 р.⁸

Під час своєї навколосвітньої подорожі (1577 – 1580 рр.) експедиція Френсіса Дрейка, соратника Д. Хокінза та Д. Оксенхама, дослідила узбережжя Чилі та Перу⁹. Англійці намагалися встановлювати контакти з індіанцями, апогеєм чого стало проголошення Нового Альбіону під час стоянки в бухті Дрейкс-Бей (узбережжя сучасної Каліфорнії) перед натовпом тубільців¹⁰. Одним із головних результатів подорожі Френсіса Дрейка були відкриті «для англійських та голландських кораблів морські шляхи, відомі раніше тільки іспанцям та португальцям»¹¹.

Прибуток від плавання Френсіса Дрейка (королева отримала 160 000 фунтів, 4700% від суми внеску), на думку економіста Дж. М. Кейнса, став «основою для перших іноземних інвестицій Британії», оскільки Єлизавета I почала фінансувати Левантійську компанію, а кошти з прибутків від останньої були вкладені у розвиток Ост-Індської компанії, яка стала двигуном британської колоніальної експансії XVII – XVIII ст.¹². Взагалі, як відзначає В.К. Губарев, експедиція Френсіса Дрейка принесла 500 тисяч фунтів стерлінгів (тоді як на спорядження пішло тільки 3 600 фунтів стерлінгів) при тому, що річний прибуток англійської скарбниці дорівнював 300 тисячам фунтів стерлінгів¹³.

Ще один елизаветинець Гемфрі Гілберт вперше виявив себе як пірат у 1578 р., коли його флотилія пограбувала французькі та іспанські судна у східній Атлантиці¹⁴. 5 серпня 1583 р. Гемфрі Гілберт заснував першу колонію на острові Ньюфаундленд. Пізніше на її основі виникло місто Сент-Джонс – сучасна столи-

ця острова¹⁵. Під час цього плавання один із кораблів Гілберта атакував французьке риболовецьке судно¹⁶.

Іншим піратом, який зробив внесок у подолання міжцивілізаційних бар'єрів, став Волтер Релі, фаворит королеви Єлизавети I. За словами К.Р. Ендрюса, «як промоутера каперів (приватних осіб з офіційним дозволом на грабування ворогів), організатора авантюр окремих кораблів, маленьких ескадр або великих флотів, і як каперського капітана, адмірала та морського конкістадора Релі можна легко кваліфікувати як вовка в овечій шкірі»¹⁷.

У 1585 р. експедиція, споряджена Волтером Релі і очолена Річардом Гренвілем, заснувала першу англійську колонію на острові Роанок, поряд із південним входом у затоку Албемарл у Північній Америці¹⁸. Відкрита провінція була названа Віргінія, на честь англійської королеви Єлизавети I. Після того, як Річард Гренвіл залишив поселенців у Віргінії, він, на своєму шляху до Англії, встиг захопити іспанське судно.

Волтер Релі та його компаньйони розглядали поселення на острові Роанок як майбутню базу для піратських нападів на іспанські судна та порти у карибському регіоні та на іспанські флоти, які йшли з Гавани до Севільї¹⁹.

Цікаво, що в тій експедиції 1585 р. брав участь пірат, який пізніше здійснив третю в історії навколосвітню подорож, Томас Кавендіш. Тоді він командував невеликим барком «Елізабет» з осадкою 50 тон, який сам і спорядив²⁰.

Спроба колонізації Віргінії 1585 р. зазнала невдачі через брак продовольства у колонії. Навесні 1586 р. флотилія Френсіса Дрейка забрала колоністів, що вижили, назад до Англії. Проте Волтер Релі не здавався і в наступному 1587 р. здійснив ще одну спробу колонізації Віргінії, але й ця спроба, у підсумку, зазнала невдачі через відсутність постійних джерел їжі для її забезпечення²¹.

Хоча й перші колонізаторські експедиції до Північної Америки провалилися, розвідку для наступних європейських колоністів у цьому регіоні було зроблено.

У 1586 – 1588 рр. вже згадуваний раніше Томас Кавендіш здійснив свою навколосвітню подорож. Під час експедиції, восени 1587 р., маленька флотилія Томаса Кавендіша, яка нараховувала три кораблі («Дезаір» (120–140 тон), «Контент» (60 тон) та невеликий барк «Джордж», відібраний раніше в іспанців), взяла на абордаж величезний манільський галеон «Санта Ана» (600 тон осадки) неподалік від каліфорнійського мису Сан Лукас²². На цьому галеоні, окрім величезних багатств, люди Томаса Кавендіша захопили двох японців (на ім'я Крістофер та Космус), трьох хлопчиків-філіппінців та

португальця Ніколаса Родріго. Отримана від них інформація про Китай, Японію та Філіппінські острови стала пізніше корисною для налагодження торгових контактів у тих землях. Також Томас Кавендіш знайшов на захопленому галеоні велику мапу Китаю, яку він і привіз на батьківщину²³.

Безсумнівно, навколосвітні плавання Френсиса Дрейка та Томаса Кавендіша істотно розширили уявлення неіберійських народів і, насамперед, англійців про географію та торговельні комунікації Далекого Сходу²⁴.

Як зазначає Невіл Вільямс, «окрім впливу на суднобудування, підготовку вдосконалених мап та відкриття морських шляхів, морські пси (єлизаветинські пірати) збагатили науку про течії та вітри, практичне використання астрономії, про проблему магнетизму, варіації компасу і розвиток навігаційних інструментів»²⁵. Вочевидь, що глибшими ставали знання, пов'язані з мореплаванням, то тіснішою і щільнішою була мережа глобальних комунікацій.

Як бачимо, заокеанські експедиції єлизаветинських піратів відіграли істотну роль в об'єднанні окремих світових зон аграрних цивілізацій в один простір. У XVI ст. англійські пірати, попри свою, здавалося б, деструктивну для торгівлі та перевезень активність, долали штучні перепони, створені Іспанією та Португалією на шляху до Нового Світу, збагачували наукові знання щодо географії та навігації і встановлювали зв'язки із неєвропейськими народами, як-от індіанцями та ескімосами.

Примітки:

1. Christian D. Maps of time: an introduction to Big History. Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 2011. P. 355-363; Brown C.S. Big history: from the Big Bang to the present. New York, London : The New Press, 2007. P. 188-209.
2. Герхард П. Пірати Новой Испании. 1575 – 1742. Пер. с англ. Б. Кекелишвили. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2004. 239 с.; Губарев В.К. Фрэнсис Дрейк. Москва : Молодая гвардия, 2013. 374 с.; Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст.: монографія. Одеса : Астропринт, 2001. 360 с.; Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. В 5-ти т. Т. 2: Великие географические открытия (конец XV – середина XVII ст.). Москва : Просвещение, 1983. 399 с.; Andrews K.R. Elizabethan privateering. The Harte lecture 1985 // Raleigh in Exeter 1985: privateering and colonisation in the reign of Elizabeth I / Ed. by Joyce Youings. Exeter : The University of Exeter, 1985. P. 1-20; Appleby J.C. Under the bloody flag: pirates of the Tudor Age. Stroud : The History Press, 2009. 288 p.; Quinn D.B. The last voyage of Thomas Cavendish, 1591 – 1592.

- Chicago, London : The University of Chicago Press, 1975. 165 p.; Williams N. The seadogs: privateers, plunder and piracy in the Elizabethan Age. London : Wiedenfeld and Nicolson, 1975. 278 p.
3. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст.: монографія. Одеса : Астропринт, 2001. С. 170-173.
  4. Appleby J.C. Under the bloody flag: pirates of the Tudor Age. Stroud : The History Press, 2009. P. 100-101.
  5. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. В 5-ти т. Т. 2: Великие географические открытия (конец XV – середина XVII ст.). Москва : Просвещение, 1983. С. 321.
  6. Williams N. The seadogs: privateers, plunder and piracy in the Elizabethan Age. London : Wiedenfeld and Nicolson, 1975. P. 68.
  7. Герхард П. Пираты Новой Испании. 1575 – 1742. Пер. с англ. Б. Кекелишвили. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2004. С. 55.
  8. Там же. С. 56-58.
  9. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий... С. 217-318.
  10. Там же. С. 319.
  11. Там же. С. 320.
  12. Williams N. The seadogs: privateers, plunder and piracy in the Elizabethan Age... P. 261.
  13. Губарев В.К. Фрэнсис Дрейк. Москва : Молодая гвардия, 2013. С. 182.
  14. Andrews K.R. Elizabethan privateering. The Harte lecture 1985 // Raleigh in Exeter 1985: privateering and colonisation in the reign of Elizabeth I / Ed. by Joyce Youngs. Exeter : The University of Exeter, 1985. P. 8.
  15. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий... С. 334.
  16. Andrews K.R. Elizabethan privateering. The Harte lecture 1985... P. 8.
  17. Ibid. P. 9.
  18. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий... С. 335.
  19. Andrews K.R. Elizabethan privateering. The Harte lecture 1985... P. 10.
  20. Quinn D.B. The last voyage of Thomas Cavendish, 1591 – 1592. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1975. P. 8.
  21. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий... С. 335-336.
  22. Quinn D.B. The last voyage of Thomas Cavendish, 1591 – 1592... P. 9-12.
  23. Ibid. P. 14.
  24. Ibid. P. 15.
  25. Williams N. The seadogs: privateers, plunder and piracy in the Elizabethan Age... P. 264.

THE CONTRIBUTION OF YELIZAVETIN PIRATES TO DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COMMUNICATIONS

The author of the article analyses pirate expeditions of English sailors in the second half of the XVI century, which laid the foundation for international knowledge about the possibilities of maritime communications in different parts of the world ocean.

Key words: *expedition, pirates, slave trade, navigation, ocean, Spain, England.*

Отримано: 28.01.2019

УДК 94:323(438:477)«16»

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.144-154

Олександр Юга

(Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИКА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В СЕРЕДИНІ XVII СТ.: ПЕРІОДИЗАЦІЯ, СУТНІСТЬ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

В статті висвітлено сутність «української політики» річпосполитської правлячої еліти в середині XVII ст., з'ясовано її наслідки як для Речі Посполитої, так і Української держави, а також запропоновано періодизацію.

Ключові слова: *політична еліта, Річ Посполита, українська політика, періодизація.*

Значною проблемою для польсько-литовської політичної еліти в середині XVII ст., від результатів розв'язання якої значною мірою залежала майбутня доля Речі Посполитої, була українська проблема. Річ у тім, що в результаті розгортання Української національної революції відбулося утворення держави, яка виникла на частині підвладних Варшаві українських земель. На її теренах розгорнулися важливі суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення, які повністю суперечили річпосполитській моделі, більше того – ліквідували її. Кардинальні зміни стали викликом для владної верхівки Польсько-Литовської держави у контексті спроможності визнання / невизнання права українського народу на самостійний розвиток. Тому відбувся складний процес пошуку елітою оптимальних шляхів врегулювання надзвичайно кровопролитного конфлікту між Річчю Посполитою та козацькою Україною.

Зазначимо, що політика правлячої верхівки Речі Посполитої на українських землях призвела до невдоволення серед козацтва, спричиненого ігноруванням їх прав і привілеїв, отриманих за військову службу. Вперше в історії Речі Посполитої «козацька проблема» гостро постала наприкін-

ці XVI ст., коли відбулися козацькі повстання 1591-1596 рр. Саме тоді Військо Запорозьке обґрунтовує перед королем ідею непідлеглості владі прикордонних старост і воєвод та стає на шлях формування «альтернативних владних структур»¹. Водночас йшлося про відстоювання козацтвом своїх прав і привілеїв як стану «рицарського (військового) люду»². З початку XVII ст. Військо Запорозьке почало домагатися зрівняння у правах зі шляхтою, а також поставало в ролі виразника й захисника православної віри, а з 1620-х рр. утверджувало репутацію захисника загальноєтнічних інтересів³. Власне складність «козацької проблеми» для владної верхівки насамперед Корони Польської і полягала в тому, що Військо Запорозьке поступово переходило від відстоювання власних станових інтересів до захисту прав усього українського народу.

Зростання політичної свідомості Війська Запорозького викликало занепокоєння у Варшаві та змушувало правлячу верхівку Корони Польської шукати різних способів встановлення контролю за ним – «убгати (втиснути) цю новопосталу силу у шори»⁴. Водночас, «козацька політика» Варшави залежала від конкретно-історичних умов. Виходячи з цього, вона не була послідовною: стати на шлях його знищення або включити до соціальної структури суспільства польська еліта в першому випадку не могла (козацтво сприймалося як необхідна військова сила), а в другому – не хотіла (спротив шляхти і магнатів). За таких суперечливих обставин серед владних кіл почали визначатися як прихильники порозуміння – «краще хворі члени (*повстале козацтво* – О.Ю.) лікувати, аніж відтинати»⁵, так і застосування сили – «з кореня виривати»⁶. Результатом переваги в середовищі владних кіл останніх стало прийняття в 1638 р. «Ординації Війська Запорозького» та ліквідація козацтва як стану. Проте, замість розв'язання «козацької проблеми», це призвело до її загострення.

З початком у лютому 1648 р. на Запорожжі козацького повстання більшість польської та литовської політичної еліти не надали йому особливого значення, традиційно сприймаючи події через призму «козацької проблеми»⁷. Натомість остання влітку 1648 р. набула загальнонаціонального масштабу, переростаючи таким чином в «українську». Якісно новою складовою вже «української проблеми» стало формування на звільнених з-під влади польської адміністрації територія органів влади Війська Запорозького. Така трансформація кардинально змінювала ситуацію та вимагала від еліти Речі Посполитої переосмислення станової сутності конфлікту, що виявилось вкрай складним випробуванням. Погоджуємося з висловленою в сучасній польській історіографії думкою,

що якби політична еліта Речі Посполитої через А. Киселя в липні 1648 р. запропонувала Б. Хмельницькому «піднесення України-Русі до рівня Литви і Корони в якості третього члена Речі Посполитої», то така програма могла бути сприйнята українською стороною⁸. Проте, піти на такі поступки річпосполитська еліта не спромоглася.

Власне сутність «української проблеми» полягала у витворенні Української держави та боротьбі за її незалежність і визнання. Аналіз «української політики» політичної еліти Речі Посполитої впродовж 1648 р. чітко засвідчує, що до кінця року в її середовищі остаточно викристалізувалося два підходи до врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким – радикальний (відстоювання необхідності силової розправи з повстанцями) та поміркований (врегулювання конфлікту шляхом переговорів і мінімальних поступок).

Аналіз пошуку політичною елітою варіантів розв'язання «української проблеми» впродовж 1648 – 1650 рр. засвідчує, що жодному з існуючих угруповань не вдалося виробити оптимального варіанту порозуміння з Військом Запорозьким. Усе ж, більш ефективною виявилася політика пошуку компромісу шляхом переговорів, якої дотримувалося помірковане угруповання, очолюване Є. Оссолінським і А. Киселем. Її результатом стало укладення Замостянського й Переяславського перемир'я та Зборівського договору. Останній засвідчив еволюцію політичної концепції поміркованої частини еліти від мінімальних поступок козацькій Україні до визнання її автономного статусу⁹. Проте, смерть в серпні 1650 р. канцлера Є. Оссолінського – «головного поборника мирного вирішення конфлікту на Україні»¹⁰ та активна діяльність радикалів¹¹ стали вагомою перешкодою для втілення умов досягнутої угоди в життя.

Починаючи з кінця 1650 р. у середовищі політичної еліти почала переважати концепція застосування жорстких заходів проти Війська Запорозького. Будучи впевненими в правильності обраного курсу та своїх силах король та уряд пропонували українській стороні прийняти умови примирення, які передбачали відновлення на теренах козацької України становища, яке існувало ще до 1648 р.¹² Проте, результати воєнної кампанії 1651 р. не виправдали сподівань правлячої еліти – повністю знищити Українську державу не вдалося. Про невдачу свідчив сам факт укладення Білоцерківського договору, що сприймався в якості перемир'я¹³, яке вкотре дозволило б зайнятися підготовкою до чергової спроби силою знищити козацьку Україну. До такого висновку підштовхують і політичні дискусії навколо питання ратифікації домовленостей під Білою Церквою, які так і не були затверджені сеймом¹⁴. У

тогочасних історичних реаліях це лише ускладнювало становище Речі Посполитої.

Повністю суперечило інтересам річпосполитської еліти і розширення теренів козацької України після Батозької битви 1652 р. Річ у тім, що вже до кінця червня до складу козацької України ввійшли Чернігівське, Київське і Брацлавське воєводства, східні терени Волинського і Подільського воєводств, а на півночі Стародубський повіт та Лоевське і Любецьке староства. Тобто, її територія в такому складі навіть виходила за межі, визначені Зборівським договором, не говорячи вже про Білоцерківський, що, безумовно, суперечило політиці уряду Речі Посполитої в напрямі ліквідації козацької України як державного організму. Водночас, занепокоєння викликали спроби Б. Хмельницького заручитися підтримкою Московської держави чи Порти. Здавалося б, потрапивши в скрутне становище, річпосполитська еліта мала б задуматися над розробкою оптимального варіанту порозуміння з козацькою Україною (наприклад, відновлення чинності Зборівського договору, чого власне і бажала українська сторона¹⁵). Проте, цього не сталося. Навпаки, всі зусилля правлячої верхівки та більшості урядовців були спрямовані на знищення козацької України. Іншу позицію займала литовська еліта. Зокрема, Я. Радзивілл пропонував включити козацьку верхівку до складу річпосполитської правлячої верстви і в такий спосіб домогтися її відмови від ідеї розбудови окремої держави¹⁶.

Проте, перешкодою на шляху реалізації плану ліквідації козацької України став невдалий розвиток подій восени 1653 р. під Жванцем¹⁷. У такій ситуації правляча еліта вдалася до перевіреного практикою засобу переговорів та укладення договору з кримським ханом¹⁸. Але це дало зворотній ефект, адже змусило Військо Запорозьке прийняти протекцію російського царя. Тому замість повернення козацької України під владу Речі Посполитої, польсько-литовська еліта призвела до її втрати.

Знову ж таки, замість готовності піти на значні поступки, правляча верхівка в питанні повернення козацької України обмежилася декларативними заявами щодо згоди на підтвердження «давніх прав, привілеїв та вольностей»¹⁹. Випробовувалися і збройні заходи, які лише ускладнювали ситуацію²⁰. Водночас, серед частини політичної еліти поступово утверджувалося переконання в необхідності досягнення порозуміння з Б. Хмельницьким. Така тенденція з'явилася в другій половині 1654 р. і утвердилася впродовж першої половини 1655 р.

Значним поштовхом для Варшави до пошуку порозуміння з козацькою Україною став напад у липні 1655 р. Швеції.

З цього часу коронна еліта активізувала зусилля в напрямі досягнення розриву відносин козацької України з Московією та спрямування Війська Запорозького на боротьбу проти Швеції. За таких умов король і значна частина еліти були готові піти на поступки Б. Хмельницькому (тим більше, що частина польських і литовських магнатів та шляхти перейшли на бік Карла X). Проте, якщо Я. Казимир у листуванні з гетьманом погоджувався навіть визнати існування Гетьманщини в межах усіх етнічних українських земель – «хоч би і до Вісли»²¹, то в офіційних документах йшлося лише про амністію та гарантування прав православної Церкви. З початку 1656 р. порозуміння з козацькою Україною ставало необхідним також і для того, щоб схилити Москву до укладення перемир'я. Тому помітним успіхом стало підписання Віленського договору, за умовами якого цар зобов'язувався стримувати Б. Хмельницького від походів на Річ Посполиту²².

Формування наприкінці 1656 р. Раднотської коаліції, спрямованої проти Речі Посполитої, утвердило курс королівського двору на порозуміння з Військом Запорозьким²³. Водночас, її політична еліта не спромоглася піти на визнання за козацькою Україною території «по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль», чого вимагав Б. Хмельницький. Лише з 1657 р. почали формуватися контури ідеї надання їй статусу складової федеративної Речі Посполитої в якості Руського князівства.

З початком гетьманування І. Виговського наміри Варшави порозумітися з Чигирином значною мірою зумовлювалися відновленням при королівському дворі задумів проведення реформи державного устрою, спрямованої на зміцнення королівської влади й обмеження прерогатив сейму. Щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки, король та його прихильники прагнули скористатися підтримкою Війська Запорозького²⁴.

Серед владних кіл утвердилися два погляди щодо шляху досягнення поставленої мети: одна частина політиків вважала за необхідне шляхом переговорів досягти порозуміння з Військом Запорозьким, інша – пропонувала скористатися з внутрішніх проблем у козацькій Україні (виникнення опозиції новому гетьману І. Виговському) та повернути останню силою.

Перевагу отримали прихильники дипломатичних заходів. Важливим кроком стала домовленість у жовтні 1657 р. про продовження перемир'я до Великодня й визначення лінії розмежування для української сторони по р. Случ, а для польської – по р. Горинь²⁵. У липні 1658 р. у Межириччі були розроблені умови майбутньої угоди. Вони передбачали амністію для всіх учасників конфліктів, починаючи з 1648 р., повер-

нення всіх давніх прав і привілеїв православної Церкви, зайняття місць у сенаті київським митрополитом разом з луцьким і львівським владиками. Задля вирішення питання повернення православної Церкви майна, захопленого уніатами у всіх воєводствах Корони та Литви на сеймі мала бути сформована спеціальна комісія. Крім того, Військо Запорозьке повинно було підлягати лише юрисдикції свого гетьмана, а всі посади на теренах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств могла займати лише православна шляхта. Король мав підтвердити владу гетьмана та надати йому Чигиринське староство. Передбачалося, що укладена на таких умовах угода буде затверджена на сеймі²⁶.

Результатом вересневих перемовин стало підписання 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору, що передбачав утворення у державній структурі Речі Посполитої Руського князівства, за яким визнавалися права та привілеї «на зразок Князівства Литовського»²⁷. Він став компромісом для обох сторін. Річпосполитська еліта добре усвідомлювала, що повернення втрачених 1654 р. українських земель є обов'язковою умовою відновлення Річчю Посполитою статусу впливової європейської держави. Реалізація умов договору залежала значною мірою від специфіки політичної свідомості польської й литовської шляхти. Річ у тому, що вона ототожнювала власні станові інтереси з державними, а тому не хотіла йти на істотні поступки.

Після отримання інформації про сутність Гадяцького договору в середовищі річпосполитської еліти розгорнулися дискусії навколо його змісту. Її невдоволення викликали статті, що стосувалися ліквідації унії, чисельності реєстру та зайняття посад на території Руського князівства винятково православною шляхтою. Поступки в названих питаннях активізували діяльність противників примирення з козацькою Україною. Значну роль відігравав також вплив папського престолу, який реалізовувався через нунція²⁸. Враховуючи масштаби спротиву, королівський двір став на шлях перегляду гадяцьких домовленостей²⁹.

Відтак, затвердження та реалізація гадяцьких постанов виявилася вкрай непростою справою. У процесі тривалих дискусій на сеймі в травні 1659 р. вимоги української сторони були проігноровані, а автономія Руського князівства була максимально обмежена. Значною мірою це стало можливим внаслідок погіршення внутрішньо- та зовнішньополітичного становища козацької України та зацікавленості І. Виговського в якнайшвидшому затвердженні порозуміння з Річчю Посполитою.

У результаті на сеймі Гадяцький договір усе ж був ратифікований, але його зміст значно різнився від первинного ва-

ріанту. Політична еліта домоглася поступок від української сторони, внаслідок чого Руське князівство позбавлялося своїх найважливіших прав³⁰.

На перший погляд, ратифікований сеймом договір був надзвичайно вигідний для Речі Посполитої. Проте, виходячи з того, що він ігнорував найвагоміші інтереси козацької України, реалізація його умов не могла стати гарантією розв'язання «української проблеми». Категоричне небажання річ-посполитської еліти визнавати Руське князівство рівноправним третім суб'єктом Польсько-Литовської держави приховувало загрозу поновлення українсько-польського конфлікту.

Таким чином, провал обох курсів правлячих кіл Речі Посполитої у розв'язанні «української проблеми» в середині XVII ст. зумовлювався повним ігноруванням ними істотних політичних змін, що сталися внаслідок трансформації «козацької проблеми» в «українську». Залишаючись у полоні традиційних поглядів на козацтво, вони не допускали навіть думки про виокремлення українських земель зі складу Речі Посполитої й функціонування на них самостійного державного утворення.

Отже, аналіз «української політики» Варшави в середині XVII ст. засвідчує, що вона не була одноманітною і однозначною, а відтак існують підстави для виокремлення декількох її періодів:

перший – комбінований (1648 – осінь 1650 рр.) – подення мілітарних і дипломатичних заходів і засобів – характеризувався поперемінною перевагою в середовищі політичної еліти Речі Посполитої то радикального, то поміркованого угруповань. Упродовж лютого – вересня 1648 р. та травня – серпня 1649 р. реалізовувався курс на придушення національно-визвольної боротьби й поновлення «Ординації» 1638 р. У періоди жовтня 1648 – квітня 1649 рр. та вересня 1649 – грудня 1650 рр. провідну роль відіграло угруповання поміркованих, очолюване Є. Оссолінським та А. Киселем. З літа 1648 до лютого 1649 рр. воно пройшло політичну еволюцію від мінімальних поступок козацтву до фактичного визнання існування Української держави, кордон якої проходив по умовній лінії – р. Горинь і Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський. Уклавши Зборівський договір, уже де-юре визначено автономний статус козацької України. Причинами послаблення його впливу наприкінці 1650 р. виявилися смерть канцлера Є. Оссолінського, активна діяльність радикалів (Я. Вишневецького, М. Калиновського, А. Лещинського, М. Потоцького) та схильність Я. Казимира до жорстких заходів проти козацької України;

другий – військовий (грудень 1650 – травень 1655 рр.) – вирізнявся посиленням впливу радикального угруповання М. Потоцького – М. Калиновського – Я. Вишневецького. В основі їх концепції була ідея ліквідації Гетьманщини. Тому проводилася політика проведення воєнних кампаній та відмови від поновлення чинності Зборівського договору, на чому наполягала українська сторона. Наслідком цього курсу стало прийняття козацькою Україною царської протекції;

третій – мирний (червень 1655 – травень 1659 рр.) – період поновлення серед еліти переваги прихильників концепції політичного врегулювання конфлікту з козацькою Україною. Мотивацією цієї зміни стали невдачі у війні зі Швецією та Московією. З метою заучення до боротьби з ними Війська Запорозького, значна частина еліти почала схилитися до варіанту надання йому істотних поступок. Унаслідок цього з 1657 р. викристалізовується задум про надання козацькій Україні статусу складової Польсько-Литовської держави в якості Руського князівства. Вона реалізовується у первісному варіанті Гадяцького договору. Проте, після отримання інформації про його зміст і невдоволення основними положеннями, польсько-литовська еліта відходить від цієї ідеї і спрямовує зусилля на перегляд договору. Результатом цього курсу стало затвердження сеймом у травні 1659 р. значно відмінної від первинної редакції угоди.

Як наслідок, «українська проблема» не отримала позитивного розв'язання, що обернулося трагедією для обох народів – спочатку українського (друга половина XVII ст.), а пізніше (через сотню років) і польського.

Примітки:

1. Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Київ; Нью-Йорк, 2004. Випуск 8/9. Т. 11/12. С. 440; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. С. 71-72, 79; Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення козацького політичного автономізму // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 228-229.
2. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ : Арістей, 2005. С. 34.
3. Брехуненко В. Козацько-польські домовленості XVI – першої половини XVII ст. // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 62-63; Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст.

- Київ : Темпора, 2014. С. 33; Степанков В.С. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 6. С. 251; Щербак В.О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). Київ, Черкаси, 1995. Вип. 5. С. 96.
4. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т. II. Кн. 1 (XVI ст.). С. 61.
  5. Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584-1620). Kraków, 1868. S. 74.
  6. Archiwum domu Radziwillow (Listyks. M.K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy / [wyd. A. Sokoowski] // Scriptores Rerum Polonicarum. Krakow : Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1885. T. 8. S. 115.
  7. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukrainnych w XVI – XVII wieku. Toruń : Adam Marszałek, 2006. S. 263; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. S. 46.
  8. Romański R. Wojny kozackie. Warszawa : Bellona, 2012. S. 193-194.
  9. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // УІЖ. 2011. Вип. 3. С. 54; Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень, 1920. С. 19.
  10. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. С. 181.
  11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1996. Т. IX. Ч. 1: 1650-1654. С. 139; Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Том 12. Матеріали до історії української козащини. Том 5. Акти до Хмельниччини (1648-1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. С. 146; Rudawski J. Historia Polska od od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. Petersburg; Mohylew, 1855. T. 1. S. 119-120.
  12. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. Київ : Наукова думка, 1965. С. 561-562.
  13. Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651 / Wyd. W. Czermak // Scriptores rerum Polonicarum. Kraków : Akad. Umiejętności, 1907. T. XIX. S. 374-376.
  14. Dąbrowski J.S. Po ugodzie białocerkiewskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku // Poprzez Stulecia. Księga pamiątkowa, ofiarowana prof. Antoniemu Podrazie w 80-tą rocznicę jego urodzin / Pod red. D. Czernskiej. Krakow, 2000. S. 79; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. S. 100, 102.

15. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1924. Том 16. Випуск 1. Ватиканські матеріали до історії України. Том 1: Донесення римських нунційів про Україну 1648 – 1657 р. / Зібрав і видав С. Томашівський. С. 151-153; Rudawski J. *Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego*. Petersburg; Mohylew, 1855. Т. 1. S. 217.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1996. Т. IX. Ч. 1: 1650-1654. С. 466; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва : Наука, 1981. С. 26-27.
17. Степанков В.С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень – грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 5-20; Ciesielski T. Kampania żwaniowska 1653 r. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Białystok, 2004. Т. 41. S. 27-60.
18. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., доп., перероб. Київ : Либідь, 1995. С. 426-427.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. Т. 10: 1653-1654. С. 549-552.
20. Dąbrowski J.S. Przed «potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 92.
21. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 148. Teka Naruszewicza. 1655, mf. 6680. Ark. 484.
22. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011. С. 492.
23. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1997. Т. IX. Ч. 2: 1654-1657. С. 1333.
24. Czaplinski W. Proby reform państwa wczasienaj azdus zwedzkiego // *Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655-1660*. Warszawa, 1957. Т. 1. S. 303-329.
25. Газін В.В. Станіслав Казімеж Беневській в польсько-українському політичному діалозі другої половини 50-х рр. XVII ст. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. Випуск 3. С. 106; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów – mityczy rzeczywistość. Kraków : Księgarnia akademicka, 2007. S. 79-80; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. S. 40.

26. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880 – 1944). Львів, 1994. С. 85-87; Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 136.
27. Гадяцька угода 1658 року. Документи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 11; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Матеріали до українського дипломатарію. Київ-Львів, 2004. С. 33-51; Rudawski J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do roku Oliwskiego. Petersburg; Mohylew, 1855. T. 1. S. 362-364.
28. Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648 – 1659 рр. / Переклад з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. С. 253.
29. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. 2-е изд. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. С. 348; Kubala L. Wojny duńskie i rokojoliwskie 1657 – 1660. Lwów, 1922. S. 122; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok : Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1996. S. 158-159.
30. Гадяцька угода 1658 року. Документи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 15-16, 18-20; Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 123-124; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 45; Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 40; Шербак В. Гадяцький трактат в контексті українського державотворення // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2008. С. 40; Tazbir J. Ugoda Hadziacka jako utopia szlachecka // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2008. S. 28-30.

Oleksandr Yuga

**UKRAINIAN POLITICS OF THE POLAND IN THE MIDDLE
OF THE XVII CENTURY: PERIODIZATION,
ESSENCE AND RESULTS**

The article highlights the essence of the «Ukrainian policy» of the Polish-Lithuanian ruling elite in the middle of the XVII century, its consequences for both Poland and Ukraine, as well as periodization were proposed.

Key words: *political elite, Rzeczpospolita, Ukrainian politics, periodization.*

Отримано: 20.12.2018

Олександр Мацьков
(Кам'янець-Подільський)

«ГЕТЬМАНСЬКА РЕЛЯЦІЯ 1661 РОКУ» – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ

У статті здійснено спробу з'ясувати інформаційну цінність «Гетьманської реляції», написаної польськими гетьманами після завершення Чуднівської кампанії. Її дані істотно доповнюють свідчення інших джерел про перебіг воєнних дій, плани воюючих сторін, польсько-українські переговори восени 1660 р. Автор подав загальну структуру реляції, її характерні особливості тощо.

Ключові слова: джерело, реляція, рукопис, гетьман, Є. Любомірський, С. Потоцький, Ю. Хмельницький, В. Шереметев, сейм.

В царині вивчення подій Чуднівської кампанії 1660 р. уже нагромаджено значний масив як опублікованих, так і неопублікованих джерел. В силу обставин, майже поза увагою вітчизняних й зарубіжних істориків залишилася звітна реляція, підготовлена коронним гетьманом С. Потоцьким й польним гетьманом Є. Любомірським на травневий сейм 1661 р., після завершення експедиції до козацької України восени 1660 р. Актуальність обраної теми визначається в необхідності з'ясування інформаційної цінності джерела, звернення уваги на оригінальність його даних, які відкривають можливість для переосмислення окремих аспектів Чуднівської кампанії 1660 року.

Єдиним в історіографії, хто звертався до даного джерела є сучасний польський дослідник П. Кроль. У монографії «Od ugody Nadziackiej do Sudnowa» вміщена інформація з «Реляції», яка дозволила автору підтвердити факт намагань польського командування налагодити переговорний процес з українським гетьманом та його оточенням на початку жовтня. Важливим стало з'ясування двосторонніх контактів між Ю. Хмельницьким та московським головнокомандувачем В. Шереметевим після битви під Слободищем¹. Проте джерело не було предметом спеціального дослідження. Науковець лише торкнувся окремих аспектів й вміщеної у ньому інформації.

Зберігається рукопис у Державному архіві міста Гданськ (Польща) під сигнатурою 300 R/Ee/19 за назвою «Instrukcje, lauda, uniwersaly, listy, mowy etc. i inne materiały dotyczące sejmów walnych i sejmików (1658-1664 rr.)»². «Гетьманська реляція» розміщена на аркушах 391-467, а її повна назва звучить так: «Relacja j.k.m. Panów Hetmanów koronnych o ukrainnej z Szeremetom i Kozakami transactiej na sejmie walnym warszawskim, die secunada maj A. 1661 złożonym czyniona» [«Реляція й.к.м. панів гетьманів

про Україну і війну з Шереметом і угоду з Козаками, складена на варшавський генеральний сейм в травні 1661 р.» – переклад авт.]³. Відноситься до категорії офіційної документації, оскільки готувалася для звітності на сейм за участю короля, сенаторів й шляхти. Безперечно, це підвищує її джерелознавчу цінність, навіть незважаючи на те, що написана постфактум. Швидше за все, вона є канцелярською копією пізніших часів.

Судячи з назви «Реляція» була підготовлена обома гетьманами. В той же час її аналіз дозволяє висловити міркування, що більшість тексту належить Є. Любомірському. Чому? Історикам добре відоме джерело «Bellum Polono-Moschicum ad Czudnow», видане у 1895 р. В. Чермаком⁴, на основі рукопису № 235/II з фонду ім. Оссолінських Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника⁵. Завдяки зусиллям дослідника А. Хнілко воно було перекладене польською мовою й отримало назву «Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem»⁶. Т. Корзон першим припустив, що його автором був польний гетьман⁷. Згодом, згаданий А. Хнілко аргументував висунуту версію авторства «Війни польсько-московської» Є. Любомірського⁸. У Бібліотеці Ординації ім. Замоїських він віднайшов ще одну, більш ранню редакцію цього рукопису під майже аналогічною назвою «Bellum Polono-Moschoviticum ad Cudnoviam»⁹. При її аналізі вдалося виокремити ту ж саму помилку¹⁰, якої коронний маршалок припустився у листі до волинського каштеляна Я. Любовецького від 14 вересня 1660 р.¹¹. Порівнюючи «Гетьманську реляцію» з «Війною польсько-московською» впадає у вічі їхня подібність. Ведеться аналогічна хронологія подій, в окремих випадках тексти дублюються, позиція авторів стосовно більшості подій особливо не різниться. Тому можемо констатувати факт введення до наукового обігу тільки частини її матеріалів.

У вступі «Реляції» відзначається успіх щодо досягнення в Гданську польсько-шведського мирного договору, який дозволив сконцентрувати усі сили проти агресії Москви¹². На аркушах 392-398 увага зосереджується на описі ухвали військової ради у Варшаві про початок воєнної кампанії проти козацької України і Московії, проведення якої довірили С. Потоцькому та Є. Любомірському. Доволі детально подано етапи переходу війська коронного маршалка з Пруссії до козацької України, натомість перипетії походу армії коронного гетьмана згадуються кількома реченнями¹³. 7 вересня у Старокостянтиніві відбулося об'єднання обох польських дивізій та орди нурадин-султана Мурат-Гірея. Того ж дня до їх табору передові польські роз'їзди привели декількох полонених українців, взятих під час сутички раніше. Від них вдалося отримати відомості стосовно дислокації московсько-українських сил під Котельнею

та наміри рухатися до Чуднова¹⁴. За даними «Реляції» стає відомо, що через кілька днів, в районі урочища Гончарихи, підрозділ Стапковського спільно з татарами схопив кількох московитів з табору В. Шереметева. Упродовж наступних двох днів «без відпочинку» велася їх допити з метою дізнатися про наміри московського командування¹⁵.

Наступний важливий епізод джерела пов'язаний із характеристикою подій під Любаром. На аркушах 400-408 подано опис сутичок протиборчих сторін й головну битву 16 вересня. Автори доволі обережно оцінюють її результати, зауважуючи, що вона мала запеклий характер. Володіючи ініціативою, полякам і татарам не вдалося зламати опір противника. Упродовж наступних днів велася облога обозу В. Шереметева, що завершилася вимушеним відходом 26 вересня московсько-українських сил до Чуднова¹⁶. Намагаючись прорвати оборону рухомого табору, жовніри постійно потрапляли під прицільний артилерійський вогонь противника. Як наслідок, «... не мало офіцерів застрелено і вбито у піших полках... і усьому війську польському, в якому застреленого, пораненого товариства немало»¹⁷.

Чисельність армій, які взяли участь в осінній кампанії тривалий час продовжує залишатися предметом дискусій серед дослідників, оскільки документи по-різному їх обчислюють. Винятком не стала і звітна реляція. Відтак, чисельність правобережних полків Ю. Хмельницького її автори обраховують у 40 тис. осіб¹⁸. Більш детально описується московська армія. За даними джерела, до її складу входили 4600 дворян і «боярських дітей»¹⁹, 9000 кавалерії та 1200 піхотинців й стрільців. Таким чином, сумарна кількість вояків сягала 15 тис. осіб, що засвідчувала порівняно невелике військо у співвідношенні з польсько-татарською армією. Щоправда, певні сумніви викликає кількість піхоти, оскільки подане число суперечить більшості джерел. Можливо має місце помилка в тексті. Крім того, в розпорядженні київського воєводи було 40 гармат різного калібру, 3 тис. возів з продовольством та 15 «царських кузень»²⁰.

Надзвичайно цінні відомості стосуються оцінки лівобережних полків наказного гетьмана Т. Цицюри. Переважна більшість дослідників дотримується думки про перебування під Чудновим 6 полків²¹. Текст «Гетьманської реляції» ставить під сумнів подане міркування й виокремлює лише 5 полків: «... київський, переяславський, полтавський, прилуцький, миргородський і дейнеки»^{22,23}. Солідаризується з цим інший офіційний документ, а саме – додаткові пункти Чуднівської угоди, укладені 18 жовтня між польськими і українським гетьманами. У них йдеться про наступне: «Цицюра також, полковник переяславський, з п'ятьма полками задніпровськими [курсив –

авт.] незважаючи на свої багаторічні злочини..., пробачений і одночасно з Військом Запорозьким вольності усі одержує»²⁴.

На аркушах 413-416 вміщено інформацію про обставини приходу московсько-українських сил до Чуднова, вибір місця його дислокації тощо. «Реляція» доповнює дані інших джерел про спробу польського командування налагодити переговори з Ю. Хмельницьким. На початку жовтня полякам стало відомо про перебування правобережних полків під Бердичевом. Маючи листи короля, гетьмани довірили цю важливу місію Петру Стомпчинському [на жаль, не вдалося встановити, що це за особа – авт.]. Прибувши в український табір він, від імені польського керівництва, запропонував гетьману та козацькій старшині умови примирення, які передбачали припинення кровопролиття й повернення під протекцію Речі Посполитої в обмін на амністію та збереження для Війська Запорозького усіх прав і привілеїв. Однак українці відхилили їх²⁵.

Битву під Слободищем розглянуто на аркушах 419-424. Зі змісту випливає, що Є. Любомірський мав у розпорядженні 6000 кіннотників, 1000 піхотинців та 600 драгун²⁶. Автори відзначають надзвичайно важкі умови проведення двобою, а також вдале розташування українського табору. Битва виявилася надзвичайно кровопролитною і важкою. Незважаючи на успішні дії жовнірів у першій її фазі, завершальний етап залишився за українцями, яким вдалося відвоювати втрачені позиції і уникнути поразки²⁷. Автори визнають великі втрати серед коронної армії. Найбільшої шкоди завдавав прицільний вогонь з табору козаків, оскільки «одна куля по кілька товаришів била»²⁸. Винятково важливе значення має інформація про події після бою. З неї довідуємося, що український гетьман упродовж 9-14 жовтня контактував з В. Шереметевим стосовно реалізації плану щодо об'єднання військ. Обидва головнокомандувачі зійшлися на думці, що найбільш практичним варіантом буде одночасний марш обох таборів до поселення П'ятки, яке знаходилося на півдорозі до Слободища. Визначено дату виходу на 14 жовтня²⁹. Підтверджують існування подібних планів документи російського походження³⁰.

Паралельно з листуванням з київським воєводою, українське командування здійснило спробу налагодити переговорний процес з поляками. 9 жовтня вночі до польського обозу прибули посланці в особі білоцерківського полковника І. Кравченка та сотника Максима. Ці відомості дозволяють висловити міркування, що поширена й популяризована в історіографії сучасником подій В. Коховським³¹ інформація про прибуття до поляків чигиринського полковника П. Дорошенка не відповідає дійсності. У переговори він всту-

пив пізніше. Вони привезли листи від Ю. Хмельницького, в яких той демонстрував готовність до переговорів й водночас звертав увагу Корони Польської, що не пішов на з'єднання з московсько-українським військом, хоча мав таку можливість. Приїзд українських посланців розцінювався польськими гетьманами як бажання української сторони виграти час й убезпечити себе від можливих воєнних дій³².

На аркушах 436-444 подається копія статей Чуднівської угоди, присяга гетьмана, Війська Запорозького, Є. Любомірського й С. Потоцького. Їх порівняльний аналіз із іншими відомими копіями³³ дозволяє говорити про майже повну ідентичність. Щоправда, у тексті «Реляції» відсутній перелік уповноважених осіб від Війська Запорозького³⁴. Після переходу частини лівобережних полків на бік поляків, своїми підписами присягу королю скріпили полковники Т. Цицюра та П. Апостол³⁵. Нарешті, завершальна частина рукопису (арк. 450-467) переповідає [майже ідентично як і у «Війні польсько-московській» – авт.] перипетії московсько-польських переговорів і, як наслідок, капітуляцію деморалізованої армії В. Шереметева³⁶.

Отож, «Гетьманська реляція» на сучасному етапі вивчення Чуднівської кампанії займає чільне місце поряд з «Війною польсько-московською» Є. Любомірського, «Битвою з Шереметом» С. Лещинського, «Діаріушом війни з Шереметом» невідомого автора, «Щоденника» П. Гордона та іншими важливими джерелами. Незважаючи на те, що частина її матеріалів уже знайома дослідникам, вона несе в собі значну наукову й інформаційну цінність. В окремих випадках проливається світло на малоз'ясовані епізоди збройного й політичного протистояння восени 1660 р., доповнюються уже відомі факти тощо. Безперечно, подане джерело потребує подальшого фахового вивчення, більш глибокого аналізу й опрацювання. Ми лише спробували привернути увагу науковців до цієї рідкісної історичної пам'ятки.

Примітки:

1. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658-1660. Warszawa, 2008. S. 377, 382.
2. Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku / oprac. Cz. Biernat, Warszawa-Lódź 1992. S. 267-269.
3. Archiwum Państwowe w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 391.
4. Bellum Pollono-Moschicum ad Czudnow Ioanne Casimiro Rege, Stanislao Potocki, Palatino Cracovienci, et Giorgio Lubomirski, Regni Marschalco, ducibus anno D-ni 1660 expeditum / Widał dr. W. Czermak // Arhiwum Komisji Hist. Kraków, 1895. T. VII. 54 s.
5. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, Інститут Рукопису (ЛНБ, ІР). Ф. V. Спр. № 235/ІІ. Арк. 172-281.

6. Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M.A. Hnilko. Warszawa, 1922. T. III. 125 s.
7. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Krakow. T. 1. 1898. S. 55-56.
8. Hnilko A. Wyprawa cudnowska. Warszawa, 1931. S. 9-14.
9. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskich. Rpis № 934. «Varia historico-politica et poetica». 675 s.
10. У листі повідомляється, що наче 13 вересня відбулася сутичка польсько-татарської корогви з передовим московсько-українським підрозділом. Насправді ж бій відбувся 14 вересня.
11. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. Teka Naruszewicza. T. 154. S. 637-638; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego // Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. Kraków, 1880. T. I. Cz. I. S. 171-172.
12. Archiwum Państwowe w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 391.
13. Там само... S. 392-398.
14. Там само... S. 398-399.
15. Там само... S. 400.
16. Там само... S. 401-410.
17. Там само... S. 411.
18. Там само... S. 416, 421.
19. Діти боярські – розряд дрібних феодалів, що з'явився у XV ст., несли обов'язкову службу, отримуючи за це від князів, бояр, церкви – маєтки.
20. Archiwum Państwowe w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 401-402.
21. Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 37; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa, 1995. S. 14; Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року [Текст] // Зап. наук. тов. ім. Т.Г. Шевченка. Львів, 1912. № 110. С. 39, 44; Барсуков А. Род Шереметьевых. Санкт-Петербург, 1888. Т. V. С. 304.
22. Дейнеки – покозачені селяни та міщани в українському війську у XVII ст., озброєні підручними засобами.
23. Archiwum Państwowe w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 402.
24. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е, с дополнениями. Киев, 1898. Т. 3. С. 437-438.
25. Archiwum Państwowe w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 417.
26. Там само... S. 419.
27. Там само... S. 420-424.
28. Там само... S. 422.
29. Там само... S. 427-428.
30. Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукописів. Ф. II. Спр. № 15401. Арк. 4.

31. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1840. Т. II. S. 96.
32. Archiwum Państwowe w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 427-428.; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 381.
33. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Metryka Koronna: Księgi Poselstw (Libri Legationum). Rpis. № 33. S. 12-16; Biblioteka im. kż. Czartoryskich w Krakowie. Rpis № 402 «Oryginały za Jana Kazimierza 1648-1670». S. 351-354.
34. Archiwum Państwowe w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 442.
35. Там само... S. 445.
36. Там само... S. 456-462.

Olexandr Matskov

**«HETMAN'S REPORT OF 1661» – IMPORTANT SOURCE
TO THE HISTORY OF THE RESEARCH OF THE CHUDNIVSKIA
CAMPAIGN IN 1660**

An attempt to find out an informative value is carried out in the article «Hetmans of report», written with the polish hetmans on completion campaign of Cudnov. Her information complement the certificate of other sources substantially, about motion of military operations, plans of warring parties, Polish-Ukrainian negotiations in autumn 1660. An author gave the general structure of report, her characteristic features and others.

Key words: source, report, manuscript, hetman, J. Lubomirsky, S. Potocky, J. Khmelnytsky, V. Sheremetev, Sejm.

Отримано: 20.12.2018

УДК 327(438:470)«1670/1671»

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.161-183

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

**ЦУГЦВАНГ ПОЛІТИКИ ВАРШАВИ ЩОДО УКРАЇНИ
(вересень 1670 – серпень 1671 рр.)**

У статті розглядається комплекс питань, пов'язаний зі з'ясуванням української політики польського уряду після укладення 2 вересня 1670 р. Острозького договору. Вияснено, що вона спрямовувалася на, по-перше, усунення від влади П. Дорошенка, по-друге, зведення нанівець політичної автономії Правобережної Гетьманщини у випадку її повернення до складу Польської Корони, по-третє, запобігання утвердженню над нею Османської протекції. Нав'язлива ідея будь-що відвернути отримання Україною державно-політичного статусу суб'єкта федеративної Речі Посполитої, не кажучи вже про досягнення самостійності, врешті-решт штовхнула її політичну еліту розпочати у серпні 1671 р. наступ проти Гетьманщини, який обернувся наступного року війною з Портою.

Ключові слова: Польща, король, сейм, зовнішня політика, Правобережна Гетьманщина, П. Дорошенко, переговори, Порта, султан.

Актуальність теми дослідження обумовлюється відсутністю в історіографії робіт, спеціально присвячених її висвітленню. Сказане не означає, що окремих її аспектів (прямо чи опосередковано) не заторкували у своїх працях З. Вуйцик, Д. Дорошенко, Т. Корзон, М. Костомаров, Я. Перденя, В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб й інші науковці. Проте цілісної картини української політики польського уряду, згубної як для Гетьманщини, так і Речі Посполитої, не реконструйовано, в силу чого існують у ній прогалини, що потребують свого заповнення.

Укладаючи Острозьку угоду (2 вересня 1670 р.) з М. Ханенком, котрий був гетьманом тільки запорозького козацтва, а не всього Війська Запорозького, Варшава намагалася легітимізувати його владу як владу повноправного володаря булави України (осінній сейм мав надіслати йому гетьманські клейноди). У такий спосіб вона не тільки вбивала клин між запорозькими й городовими козаками, але свідомо провокувала нове загострення внутрішньополітичної боротьби за владу (адже король і сановники добре усвідомлювали, що П. Дорошенко, за спиною котрого стояла Порта, добровільно не віддасть булави). Проте власне і зробила цей крок лише для того, щоб усунути від влади непоступливого очільника Правобережної Гетьманщини. Не може не дивувати політична сліпота польської державної еліти, котра у масі своїй так і нічому не навчилася у кровопролитних подіях української революції кінця 40–60-х рр. і не винесла з них жодних уроків. Намагаючись будь-якою ціною знищити український державний організм, явно недооцінювала загрози існуванню Речі Посполитої з боку Порти, володар якої взяв під протекцію Правобережну Гетьманщину. Посли П. Дорошенка, котрі з'явилися у червні 1670 р. до її столиці, були прийняті каймакамом «зі всілякими можливими почестями». Він пообіцяв їм «повну свободу і татарську допомогу у кожному військовому поході», якщо залишатимуться під опікою султана. 26 липня великий візир Ахмед Кьопрюлю прийняв польського посла Ф. Висоцького, котрого проінформував, що поскільки козаки «піддалися» під володарювання Порти й прийняли санджак (штандарт), то у зв'язку з цим, відповідно, має зазнати змін й польсько-турецький кордон. При цьому застеріг: Туреччина не відступиться від протекції над козаками, «котрі прийняли санджак чи Магометанську корогву»¹.

Не можна сказати, що урядові кола Речі Посполитої не мали відомостей про небезпеку з боку Порти чи ігнорували її. Зовсім ні! Упродовж зими-літа вони надходили постійно й ця проблема неодноразово ставала темою обговорень на самому високому рівні. Враховуючи потенційну можливість поя-

ви ворога, король М. Вишневецький видав 11 вересня 3-те віці для посполитого рушення шляхти, що мало зібратися на 3 жовтня під Варшавою. Воно було скасоване 2 листопада, бо наяву противника не виявилось². Йдеться про інше: політична еліта, по-перше, знаючи про неї, явно недооцінювала її можливих катастрофічних наслідків для країни; по-друге, зациклившись на силовому розв'язанні української проблеми, вона не допускала можливості її врегулювання політичними засобами, зокрема пошуком компромісів шляхом поступок; по-третє, обравши силовий варіант, не готувалася до нього, проявляючи незрозумілі самозакоханість і безпечність. Тому перестороги деяких тверезомислячих сановників відверто ігнорувалися, як, наприклад, Я. Собеського. Останній у листі до комісарів (вони одержали його у переддень підписання Острозької угоди) висловлював побажання, аби комісія завершилася досягненням домовленості з П. Дорошенком³. Проте до думки великого гетьмана й маршалка коронного не прислухалися, бо вона не співпадала з баченням перспектив відносин з Україною всевладного підканцлера А. Ольшовського⁴. На відміну від переважної більшості еліти, Я. Собеський не вірив у позитивні наслідки укладеної угоди з М. Ханенком (за образним висловленням польського історика З. Вуйціка, «Все це було за дуже гарним, аби могло бути правдивим»⁵) і вважав, що за «злою і безглуздою порадою віддали Ханенку булаву»⁶.

Якою була реакція українського гетьмана на звістки про Острозьку угоду через брак джерел з'ясувати не можемо. Хоча, враховуючи характер стосунків з М. Ханенком та ігнорування Варшавою його гетьманських повноважень, маємо підстави припустити, що, звісно, даний крок Польщі не міг знайти у нього ні розуміння, ні тим паче схвалення. І все ж він утримався від кроків, які б могли спровокувати агресію з боку Речі Посполитої. Десь 11 жовтня збирає старшинську раду для обговорення подальших кроків у відносинах з Річчю Посполитою. Вона вирішила направити посольство на сейм, ігнорувачи укладення Острозької угоди⁷. 12 жовтня радою затверджується «Інструкція» послам, положення якої не тільки майже дослівно підтверджували усі прохання, клопотання й вимоги, сформульовані в «Інструкції» комісаром на переговори в Острозі, але і в окремих пунктах лунали навіть радикальніше. Зокрема, повторювалися вимоги стосовно свобод, прав і «вільного вживання» «руської віри» у всіх краях, поки «мова народу Руського сягає»; заборони унії, а також дідичам, державцям і урядникам «релігії римської» мати юрисдикцію над православними духовенством і ченцями; дозволу київському митрополиту й 5 єпископам засідати у сенаті; обійняття сена-

торських й інших посад у Київському воєводстві лише православними шляхтичами, а у Чернігівському й Брацлавському воєводствах поперемінно; урівняння у правах православних міщан з католицькими; відкриття академії й гімназій, аби «вільно науки відправляти й книги великі (wielkie) друкувати», заборону польським і литовським військам «вступати в Україну за кордон (виділено нами – Авт.)» та інші.

Повторюючи усі клопотання попередньої «Інструкції» про підтвердження власницьких, господарських й підприємницьких прав козаків на теренах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, нова «Інструкція» вимагала від послів уважно пильнувати за відстоюванням пункту про встановлення кордону (відмежування) козацької України. Вперше саме у ній було окреслено лінію її проходження: «... нас Військо Запорозьке тобто воєводства Подільського по Меджибіж, повністю Київське і Брацлавське по Горинь з повітами Пінським, Мозирським, Річицьким (виділено нами – Авт.); вони, як і перед цим, під залогою нашими перебуваючи, у місцепроживанні і праві нашому виділившись, аби зволили відмежувати...». Наголошуючи на необхідності «відмежування України (виділено нами – Авт.)»(як бачимо в офіційній документалістиці гетьманського уряду вільно, без застережень, вживається назва «Україна» для означення витвореної Української держави у складі не тільки Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, але східної і південно-східної Волині (межиріччя Горині й Случі) та східної частини Подільського воєводства (по лінії Меджибіж – й, вочевидь, р. Калюс чи р. Жван)), автори «Інструкції» помітно ґрунтовніше, у порівнянні з попередньою, аргументували неможливість прибуття до маєтків магнатів, шляхтичів та їхніх слуг. По-перше, «вже років з двадцять і кілька козаки без дідичних панів, старост і урядників навчилися жити і жодним чином у послушенстві й підданстві панам перебувати не зможуть (виділено нами – Авт.)». По-друге, на їх переконання, поява останніх неминуче приведе до повстання, яке спалахне «за найменшого (без якого бути не може) обтяження» козаків й приведе до вбивства панів чи урядників. Не передбачала вона й дозволу слугам панів й урядникам приїжджати раз на рік до маєтків, аби зібрати з підданих податки⁸. Отже, гетьман, як і до укладання Острозької угоди, вважав можливим порозумітися з Річчю Посполитою, але тільки за умови визнання нею окремішнього існування Української держави, яка б знаходилася під номінальною протекцією короля.

Ймовірно, 24 листопада до Чигирина з'явилось турецьке посольство, що, ймовірно, мало підтвердити факт прийняття Правобережної Гетьманщини під протекцію султана й домогти-

ся від П. Дорошенка й старшини принесення присяги на вірність володарю Порти. Для остаточного розв'язання цієї проблеми гетьман зібрав наприкінці листопада – на початку грудня старшинську раду, на яку було запрошено лише генеральних старшин і полковників. Головним питанням стало обговорення принесення присяги султану. П. Дорошенко підкреслив необхідність опертись на допомогу Порти, присягнувши Мегмеду IV. Цю ідею підтримали присутні й всі вони принесли присягу, затвердивши її власними підписами на відповідному документі⁹.

Тим часом сейм, розпочавши роботу 9 вересня, як це не дивно, не приділив належної уваги розв'язанню української проблеми. Спромігся тільки похапцем ухвалити Острозьку угоду й проголосити П. Дорошенка зрадником Речі Посполитої¹⁰. 18 листопада король послав універсал на Запорозжжя, повідомляючи М. Ханенка, запорозьких і городових козаків про підтвердження вольностей Війська Запорозького й відправлення до них комісара А. Завальського. Останній віз кошовому гетьману клейноди й мав прийняти у них присягу на вірність монарху¹¹. Оскільки засідання сейму завершилися 31 жовтня, то посли П. Дорошенка, з'явившись до Варшави пізніше, зрозуміло, не спромоглися передати на його розгляд прохання й вимоги Війська Запорозького. Тільки 2 грудня вручили королю листа П. Дорошенка, котрий утворив комісію, очолювану підканцлером, аби вона уважно вивчила клопотання української сторони. На її засіданнях посли зауважили, що не мають повноважень для укладення угоди. Скориставшись цим, комісари відмовилися від продовження трактатів. 23 грудня М. Вишневецький видав «Декларацію» на пункти «Інструкції» П. Дорошенка. Для нас важлива його аргументація причин неможливості задоволення переважної більшості з них. Засвідчуючи готовність гарантувати усі давні права, привілеї і свободи «релігії грецько-руської», безпеку «набоженства й обрядів» та «вольності стану духовному», як це «було перед війною», відхилив клопотання скасування унії, бо, мовляв, ця справа не належить до прерогативи світських осіб¹².

Основна увага, звісно, приділялася комплексу питань, пов'язаних зі становищем козацтва, статусом козацької України тощо. Так, гарантувалося збереження усіх козацьких привілеїв, прав і свобод; вони ж залишалися за козацькими вдовами. Цікаво, що козаки трактувалися не як «рицарі», а як «люди військові», готові до послуг всіляких Речі Посполитій. Передбачалося скасування «кадуків», проголошувалася амністія, але лише за умови, що вони «відмовляться від усіх протекцій й кореспонденцій іноземних монархів й від них навіки відречуться...», з чим погодилися посли М. Ханенка. Оскільки, мовляв, Військо

Запорозьке у Чуднівській угоді саме добровільно відмовилося від місць у сенаті митрополиту і єпископам, урядів сенаторських, двірських і земських, як і «від князівства Руського», то «жодного приводу на відокремлення України від Корони Польської надавати і дозволяти не годиться (виділено нами – Авт.)». Не може король дати згоду й на пункт про «відокремлення воеводств і цілих провінцій до Війська Запорозького», як на вимогу «неслушну і немислиму». І давалося вичерпне пояснення цієї відмови: «*Бо у такий спосіб Князівство або Господарство Руське (яке дехто має на думці і до цієї мети спрямовує всі свої поради і дії) мало б постати (виділено нами – Авт.)*». Все це, на думку короля, призвело б «*до нових і недобрих змін в устрої Речі Посполитої (виділено нами – Авт.)*»¹³.

Отже, правлячі кола Речі Посполитої, проголосивши П. Дорошенка зрадником, намагалися знайти підтримку хоча б у частини городового козацтва, йдучи на поступки у релігійній сфері й сфері соціального статусу козацтва. При цьому засвідчували власну затяту непоступливість у питанні визнання існуючої держави та збереження за нею автономного статусу в складі Речі Посполитої. Основним завданням її уряду стає усунення від влади П. Дорошенка, в якому вбачали головного ворога реалізації своєї української політики, бо гетьман, по-перше послідовно й наполегливо відстоював державні інтереси козацької України, а по-друге, прийняв протекцію потужної Порти. Тому вирішили організувати проведення в Україні чорної ради з метою переобрання П. Дорошенка. Керівництво операцією по усуненню від влади П. Дорошенка доручалося покойовому дворянину короля М. Рачковському, призначеного сенатом комісаром до України. 24 січня 1671 р. йому вручили інструкцію, що передбачала наступні кроки у її реалізації:

- співпрацювати з А. Руданіним (сотником, котрий перейшов на польську сторону – Авт.) і зичливими козаками у справі місця й часу проведення чорної ради, «найпильніше дбаючи про те, аби козаків і чернь відвести від турецької протекції»;
- переконувати козаків і поспільство у нещирості П. Дорошенка, котрий, правдоподібно, намовив татар повбивати послів, які поверталися з коронації короля «з доброю відправою»;
- проінформувати козакам і поспільству пропозицію київського митрополита Й. Тукальського, котрий присяги королю не дотримався. Не маючи королівського привілею на митрополію, все ж випрохав її у константинопольського патріарха й тепер «ніяк не хоче панування й.к.м-ті в Україні,

але на тому стоїть, аби *Дорошенка вчинити господарем, а себе – патріархом* (виділено нами – Авт.)¹⁴.

24 січня король надіслав універсал «до всієї України, аби собі генеральну чернецьку раду козаки скликали». Звертаючись до «всієї старшини й черні», монарх засвідчував радість з того приводу, що «багато є старшин і козаків й всієї майже черні Війська нашого Запорозького», котрі залишаються «вірними боязні Божій і християнській вірі», а також королю й Речі Посполитій. Тому пропонував скликати чорну раду «за прикладом славних стародавніх предків своїх», аби на ній «відмовитися від поганих вчинків і протекцію посторонню й тиранію скинули зі своєї шії. *Господарство Українське ліквідуйте, безпеку і мир утвердіть і понад усе вшануйте маєстат наш, як власного володаря (Пана) свого вірним підданством і цілісність спільної Вітчизни Корони Польської зміцнюйте* (виділено нами – Авт.). Універсал подібного змісту направлявся і «до всієї України»¹⁵.

Звернувся М. Вишневецький з універсалом й до «гетьмана низового запорозького» М. Ханенка, котрому повідомляв про надсилання йому «військових знаків». Нагадував, що П. Дорошенко «нічого доброго нашому маєстату не зичить і волів турчинові піддатися, а ніж у звичлому послушенстві залишатися», а відтак застерігав не «вдаватися до тих злих рад» й зберігати зичливість «до нас». Щоб не допустити реалізації планів правобережного гетьмана, спрямованих «на згубу всього Руського народу», радив наступне: вступити у стосунки з городовими козаками й, «згідно давніх звичаїв», провести спільну чорну раду на Росаві чи в іншому місці «для заспокоєння України», обіцяючи підтвердити її ухвали. Повідомляв про відправлення до Білої Церкви М. Рачковського, як комісара, «для всілякого порядку, щоб вірних підданих, котрі горнутимуться до нас, утверджував ласкою нашою, з яким йому слід підтримувати зв'язок»¹⁶.

Воднораз варшавський двір вирішив дискредитувати українського гетьмана перед султаном. 26 січня було відправлено королівську інструкцію послу Ф. Висоцькому в Стамбулі, аби той у своїх дискусіях з турецькими сановниками акцентував увагу на віроломстві П. Дорошенка, котрого «Порта бере під свою протекцію»¹⁷. На початку лютого послу вислав рекомендації торнацький канонік, котрий радив повідомити великому візирю про амбітність Й. Тукальського, який хоче, «аби удільний Руський патріархат був утворений і сам ним (себе-то патріархом – Авт.) хоче стати»¹⁸. У листі від 3 лютого король порадив Ф. Висоцькому, аби той у розмовах з візиром підкреслював, що не всі в Україні погоджуються з підданством Туреччині, а сам П. Дорошенко «радий би до нас пригорнути-

ся, надсилаючи нам покірні прохання, однак ми хитроців й нестатечності його більше терпіти не можемо»¹⁹.

Даний курс королівського двору на повний розрив з українським гетьманом, як і раніше, не знаходив підтримки з боку частини політичної еліти, виразником позиції якої був Я. Собеський. У листі від 23 січня до підканцлера він підкреслював необхідність проведення виваженої політики стосовно козацької України. «Дорошенка і козаків, не тільки запорозьких, але й городових, – зазначав він, – до часу ще потрібно гладити, комісію знову дати, чинячи надію ласки, а не доводити їх до відчаю. Бо хто ж є божевільним у цей час з Україною розпочинати війну, коли цезар турецький, котрий їх узяв під свою протекцію, до цього часу ще не прояснив своїх планів. Адже перед ним тремтить увесь світ... І коли ми впродовж тривалого часу не змогли завоювати самих лише козаків з татарами і то з такими силами, які мала тоді Річ Посполита, то як ми завоюємо їх тепер, коли у них за спиною стоять турки? Отже, на милість Божу, треба гладити усіх і чекати, куди повернуться їхні задуми»²⁰. Примас Польщі М. Пражмовський також схилився до думки щодо недоречності вчинення кроків, спрямованих на доведення «до відчаю» українського гетьмана, який і штовхнув його до турецької протекції²¹.

Для обговорення наслідків посольства до Варшави й оцінки Острозького договору П. Дорошенко розпорядився скликати раду в Корсуні. На початку березня представники полків зібралися у місті, але він відмовився від участі у ній до прийняття нею відповідних ухвал. Рада відбулася, вочевидь, 4 березня. Про її перебіг інформації майже не маємо, бо «...швидка була і дуже таємна»²². Відомо, що зачитаний лист від короля викликав у присутніх обурення: «поспільство почало гукати, що всі будуть стояти проти поляків своїми головами й умирати, а держатимуться сторони турецького султана...»²³. Підтверджуючи вірність турецькій протекції, вона відхилила умови Острозької угоди, як неправдивої й незаконної. Одностайно визнала й підтримала легітимність й чинність влади П. Дорошенка, засудила розкол серед козацтва й політику М. Ханенка та Запорозької Січі, відкинула ідею скликання чорної ради тощо. Прийнята ухвала звернутися генеральним старшинам і полковникам з листами до короля, виклавши у них свою позицію з порушених ним в універсалах до Війська Запорозького питань. Приймається також рішення відправити листа до запорозького козацтва, висвітливши у ньому причини несприйняття ними умов Острозької угоди. Після чого на раду з'явився П. Дорошенко, котрий підтримав ці ухвали і вирішив надіслати листа королю. Всі вони датовані 4 березня²⁴.

У листі до М. Вишневецького гетьман повідомляв про скликання військової ради «всієї старшини і військової черні», на якій кожен полковник зачитав полчанам вручені їм королівські листи. Сам же він (гетьман) у її роботі участі не брав (приїхав до Корсуня, коли вона вже майже завершилася), тому не впливав на її ухвали й на зміст відповідей «старшин і товариства полків й.кор.м-ті». Зазначив, що комісари обмовили його, обвинувативши у зриві Острозької комісії, наражаючи «на неласку в.к.м-ті». Вони ж, приписуючи йому «вперту зятягість й амбіції», намовили короля, обійшовши Військо Городове Запорозьке, клейноди передати Низовому Війську. І все ж гетьман прохає у короля ласки, задоволення потреб Війська Запорозького, хоча б на умовах Зборівської чи Чуднівської угоди²⁵. Смирений тон листа, поміркованість клопотань промовляли про намагання уникнути остаточного розриву українсько-польських відносин. За образним висловлюванням одного із сановників, хотів залишити для себе «ворота відчиненими»²⁶.

Генеральні суддя Прокіп Бережицький та Семен Половець у листі до короля наголошували на неправдивості інформації, що начебто П. Дорошенко «сам з кількома особами відправляє посольства, приймає, а нам, всьому Війську, не повідомляє». Засвідчували, «що п. гетьман наш, як усе за порадою всього Війська чинить, так перед нами не лише листів в.к.м-ті, але й менших осіб не приховав». У друкованому листі вичитали, «що нас в.к.м-ть, тих, котрі жінок, дітей й осілости свої мають, і вірно з вождем і всією нашою старшиною з підданством горнулися... ласкою своєю Панською (про яку багато разів прохали) упослідивши, Низових, утікачів наших, злочинних щодо Війська, зволив ушанувати...». Прохали, аби не віддаляв їх від своєї ласки, бо «на такій обіцянці як перед війною було (себто напередодні 1648 р. – Авт.) даремно будувати надії, «коли не тільки гетьман і полковник, але і найменший староста і ревізор, перед війною, був поляк. Через це великих утисків знавало Військо і мусило з такого ярма визволятися. Вже понад двадцять років не може загаситися ця пожежа»²⁷.

Через кілька днів після ради П. Дорошенку вдалося перехопити посланців М. Рачковського й Л. Руданіна, котрі осіли у Білій Церкві, з листами до певних осіб, що закликали їх до організації проведення чорної ради, спрямованої на його усунення від влади. Ця провокаційна діяльність уповноваженого королем резидента, викликала порив образи й гніву. 29 березня гетьман звернувся з листом до Я. Собеського, докоряючи тому й королю за їхнє ставлення до нього й Війська Запорозького. Мало того, зауважував він, що його послів відправили з Варшави з друкованими, образливими для нього

го, примірниками угоди, але, повіривши тому «лисому звіди-нику» (Л. Руданіну – Авт.), котрий бавився «чортячими гусями», понаписувано листи «на роздмухування вогню заколотів в Україні». Пану М. Рачковському, комісару, прислано «пекельного ремісника (Л. Руданіна – Авт.)», аби їх організувати. Саме за порадою «цієї лисої, не маючої у нас жодної поваги, голови (хоч із довгою бородою)» хоче скликати чорну раду. Але ж вона у нас «за ласкою Божою давно, як шкідлива й згубна, з Війська виведена; час уже її викинути з нашої Вітчизни, яка уже понад двадцять років ополіскується кров'ю, до інших країв, а самим тішитися зі святого миру». Прохав Я. Собеського, як «першого громадянина й оборонця Вітчизни», переконати короля, аби він не вірив «фальшивим псевдопророкам» і заспокоїв «статечне Військо й увесь народ український (виділено нами – Авт.)» не якимись викрутасами, як це мало місце на Острозькій комісії, а відповідними привілеями, клейнодами та ін. Знову на-тяжав на доречності виведення залог з Білої Церкви й Димера. Засвідчував готовність Війська «кров проливати й накладати головами проти любого неприятеля Вітчизни»²⁸.

Тим часом провокаційні дії, з одного боку, білгородських татар, які вторглися у терени Подільського воєводства, а з дру-гого – польських підрозділів, що постійно нападали на жителів Подільського козацького полку, обумовили активізацію у квіт-ні 1671 р. воєнних дій на теренах Кам'янецького повіту. Воєнні дії на Поділлі, поява татар на Волині й Галичині не могли не стурбувати польської еліти. На різних рівнях почастішали роз-мови про загрозу війни з Портою. Одні вважали, що вона ось-ось розпочнеться, на думку інших, – пізніше, але перші й дру-гі сходилися на її неминучості. Я. Собеський, наприклад, до-тримувався погляду, що дана акція проводилася Туреччиною для того, аби перевірити готовність козацької України вико-нувати взяті перед нею зобов'язання, зокрема чи насправді вона «зреклася підданства королю й.м-ті й Р-чі П-тої». Ось до якого «відчаю, – підкреслював він 25 березня у листі до кра-ківського біскупа, – привела відправа Петрановського й за-биття послів. Це досить добре видно по селам п. Кавецького, вбивці одного з тих послів». Не приховував, що не схвалю-вав «експедиції Петрановського з видрукowanими універсала-ми», бо не потрібно у такі часи шукати собі війни «за такої як у нас неготовності, незначній чисельності грошового війська». Ознайомившись зі змістом листів від П. Дорошенка до нього і від старшини до короля, дійшов думки щодо можливості за-лагодження конфлікту (що особисто його втішало), бо коли Річ Посполита, будучи ще не такою виснаженою, у минулі роки погодилася на Чуднівську угоду, то чому нині вона не повин-

на шукати мирного виходу із ситуації, коли так спустошена. Разом з тим радив готуватися і до війни²⁹. Подібну позицію зайняв і примас Польщі. Стривожений відомостями про підготовку Османської імперії до війни, він 10 і 12 квітня звернувся з листами до М. Вишневецького, в яких, з погано прихованим невдоволенням, нарікав на розіслані по Україні універсали, «про які а ні мені, а ні багатьом їх м.пш. сенаторам» не було відомо. Адже, саме вони, а також надання клейнодів М. Ханенку й убивство українських послів кинули у відчай П. Дорошенка й Україну, які прийняли не «тільки турецького цезаря протекцію, а й панування...»³⁰.

Зрозуміло, що ці й інші докори опосередковано адресувалися провіднику політики королівського двору – А. Ольшовському. Тому останній в листі до любельського воєводи (14 квітня) намагався відхреститися від допущених прорахунків в українському питанні. Зокрема, наголошував на тому, що гетьман й полковники присягнули султану до появи злочасних універсалів, а клейноди М. Ханенку відіслали відповідно до ухвал сенаторів і сейму. Наголошував, що, як видно з надісланих листів «від усіх полковників», вони не хочуть «старост, ревізорів, поляків, приписують собі, що звільнилися від цього ярма...», а прагнуть ні до чого іншого, як лише «вчинити народ Руський удільною й незалежною Руською провінцією (виділено нами – Авт.)». Вважав за можливе лише тоді довіряти П. Дорошенку, коли той передасть королю вручені йому турецькі інсигнії, відкаличе з Порти резидента, й виконає передбачені Чуднівським договором кондиції³¹.

Тим часом тривожні відомості про зростання загрози з боку Порти надходили до Варшави, Кракова, Львова, Кам'янець-Подільського й інших міст. Не виключаємо, що відповідними розпорядженнями й заходами турецького уряду, спрямованими на підготовку до наступу на Польщу, великий візир радше хотів «залякати» Річ Посполиту, зробити її більш поступливою в обговоренні українського питання, ніж насправді готувати військо до наступу. 27 квітня польському послу Ф. Висоцькому в Стамбулі запропонували прийняти ідею «нейтральності України». Її смисл полягав у тому, аби Гетьманщина «мала стати самостійною державою, незалежною ні від Польщі, ні від Туреччини». Проте ця пропозиція була рішуче відхилена³².

За таких обставин Варшава вживала заходів (однак досить-таки квола) для оборони. Рада сановників дійшла висновку доцільності скликання посполитого рушення шляхти. Й перше віці («за два») королем було проголошене у середині квітня (з терміном готовності на 13 липня). Зібрання військової

ради для обговорення питань, пов'язаних з підготовкою до війни, він призначив на 10-14 травня. Відбувався пошук досвідченого офіцера на посаду коменданта Кам'янця-Подільського³³.

Десь на початку травня до Чигирина за запрошенням гетьмана з'явився комісар М. Рачковський³⁴. Відсутність джегел не дозволяє нам вияснити ні змісту, ні перебігу перемовин. Припускаємо, що розмови точилися навколо двох основних проблем: на яких умовах можливе повернення гетьмана й старшин у підданство короля та характеру їх відносин з Портою. 26 травня П. Дорошенко звернувся з листом до короля й запропонував пункти можливого замирення з Річчю Посполитою. Так, сповіщав про прийом ним М. Рачковського «під титулом комісара», проте подану ним інструкцію з королівської канцелярії вважає й вважатиме «за найпевніший документ неласки в.к.м-ті й всієї Р П-тої...» Повідомляв, що все ж з Військом Запорозьким сподіваються на таку ласку володаря, яка зможе або «врятувати» Річ Посполиту, або в разі відмови погубити її. «Нехай загони татарські, – писав він, – впадуть на душі тих, котрі потурали звірствам Пива, стинати, випалювати міста й містечка українні, бичем Божем посланим на Русь дозволяли титулуватися, хвалитися наказами в.к.м-ті і їх м-тей пп. гетьманів на знищення наших церков і монастирів (зокрема повністю зруйнувати Печерський монастир, а самі Печери завалити). Чого шукали, чого хотіли й хочуть тепер, те заробили й зароблять. Будьте ласкаві в.к.м. не мати нам за зле, що, вочевидь, за досить довгу нашу терпеливість, невинну кров і пролиті сльози замучених людей того безбожника, котрого в.к.м. і їх м. пп. гетьмани, всупереч моїм слізливим клопотанням, не хотіли вгамувати, сам Пан Бог вирішив відомстити»³⁵.

Під рятівною для спільної «Вітчизни» королівською ласкою вважав задоволення висланих разом з листом «Пунктів» – своєрідної програми вимог Війська Запорозького. Вони зводилися до наступного:

- повернення усіх захоплених уніатами православних церков і, відповідно Гадяцьких умов, збережена мала бути релігія грецька старожитна, а не уніатська;
- відмежування Брацлавського й Київського воєводств та Подільського полку. У дані терени заборонялося вступати польським військам, розташовуватися на зимовий постій, вибирати у населення хліб. Тільки на запрошення гетьмана могли прибути для надання допомоги в боротьбі з ворогами;
- надіслання гетьманських клейнодів П. Дорошенку;
- виведення залог з Білої Церкви й Димера;

- Київ, коли повернеться до складу Польщі, не повинен мати залоги, а цілком повинен поклатися на Військо Запорозьке, яке боронитиме Україну;
- повернення військових сум, які дав у заставу панам П. Тереня, до військової скарбниці, а також давніх прав і привілеїв Війську Запорозькому;
- проголошення амністії у конституції, «аби у забуття пішло все, що сталося під час війни»³⁶.

Отже, передбачали визнання обширної політичної автономії «України» у складі Корони Польської.

Чи зазнавала змін позиція її правлячої еліти щодо «України» під впливом розмаїтої інформації про наростання загрози війни з Портою? Помітною віхою у розробці підвалин внутрішньої і зовнішньої політики уряду стали ухвали зібраної 13 травня королем військової наради сенаторів, на порядку денному якої налічувалося 21 питання. Серед них були такі принципи як: трактувати чи ні з П. Дорошенком, кому надіслати булаву, зібрання посполитого рушення, введення армії у терени «України», доцільність виплати упоминків Кримському ханству, відносини з Портою й ін.³⁷ Під час обговорення проблеми взаємин з П. Дорошенком були зачитані його листи з клопотаннями про затвердження умов Гадяцького договору, бо лише їх ухвалення «зумовить заспокоєння України». Прохав надіслати йому гетьманські клейноди. Сенатори схилилися до думки щодо доцільності відновлення з ним переговорів, однак міркували над тим, яким чином їх проводити, аби не відштовхнути М. Ханенка. Врешті-решт вирішили скликати нову комісію, дату якої король призначив на 3 липня³⁸. А розв'язання «української справи» у цілому чи то шляхом війни, чи шляхом перемовин передали на розсуд Я. Собеського³⁹.

Жваве обговорення викликали подані Я. Собеським пропозиції щодо підготовки Речі Посполитої до можливої війни з Османською імперією. Великий гетьман вважав, що армію слід зосереджувати під стінами Кам'янець-Подільського, бо його фортеця є «щитом воеводству Подільському, Волинському і всьому Руському». Всі дефекти в її обороні можна тоді буде «меншим коштом і за коротший термін» залагодити, а також забезпечити потреби війська у продовольстві. Коли ж військо стане під Львовом, де мало збиратися посполите рушення, то «ворог» вірогідніше всього візьме в облогу Кам'янець. Поява ж тут польського війська, на його переконання, позитивно вплине на козаків, котрі підтримують П. Дорошенка. Рада ухвалила цей план і вирішила збирати посполите рушення (16 травня видається 3 віці до шляхти, аби збиралася на 13 липня під Львовом)⁴⁰.

Через кілька днів М. Вишневецький звернувся з універсалом до П. Дорошенка, Війська Запорозького городового й «всіх обивателів в Україні», зазначаючи, що ухвалив Острозьку комісію й видав було «Декларацію ласки нашої» на «пункти супліки», розіслану по полкам. Однак, гетьман від імені всього Війська прохає задоволення інших клопотань («недосконалих претензій»). Оскільки з часу сходження на трон він завжди дбав про «заспокоєння України» й збереження вольностей козацьких, то і тепер, аби «Військо наше Запорозьке могло мати остаточну сатифіскацію і якнайшвидше ґрунтовно заспокоєне», призначає проведення нової комісії на 3 липня у місці близькому до польського табору. Тому пропонував гетьману прислати для участі в її роботі послів, давши їм повноваження «тракувати з нашими комісарами»⁴¹. Розробляється також «Інструкція» для В. Тележинського – посланця до П. Дорошенка та Війська Запорозького. Відповідно її змісту, мав якомога швидше дібратися до гетьмана й віддати йому королівського листа. При цьому уповноважувався повідомити про прагнення М. Вишневецького до «ґрунтовного миротворення» України і Військ Запорозьких. Оскільки, мовляв, комісія в Острозі не дійшла до свого завершення, то нині король «хоче назначити нову комісію, аби претензії й прагнення Війська Запорозького за її допомогою задовольнити»⁴². Проте з невідомої причини даний посланець не виїхав до П. Дорошенка.

У 20-х числах червня гетьман одержав листа від Я. Собеського й королівський універсал, з яких дізнався про призначення королем нової комісії. 27 червня відписав великому гетьману, висловлюючи вдячність за цю ініціативу Варшави. Однак, не приховував обурення тим фактом, що коли подільський полковник (а кореспонденція велася через нього) дізнався з цих універсалів про майбутню комісію й оголосив у Могилеві й навколишніх селах про безпеку, чернігівський каштелян Г. Сільницький з кількома тисячами вояків напав на Могилів-Подільський і «досить щедро (як мені повідомляють) наситився кров'ю християнською і ледь не до щенту випалив вогнем передмістя і начебто ворог пограбував усе майно...» Чи дана акція, запитував гетьман, «сталася за розпорядженням й.к.м-ті чи ні?» Тому прохав Я. Собеського внести ясність «чи маємо очікувати на комісію і за нею жаданого миру, на правду не знаю». Якщо ж «забезпечувати комісією і в такому випадку дозволяти у кров занурюватися Белонні*, то це притаманно не Панській ласкавості, а нелюдській жорстокості»⁴³.

Вторгнення поляків занепокоїло населення не лише Подільського, але й північно-західних районів Брацлавського пол-

* Белонна – у римській міфології богиня війни, матір Марса.

ку, частина якого, побоюючись війни, почало поспішно переселятися вглиб козацької України. Запахло «порохом і кров'ю». За таких непростих обставин зібрана старшинська рада прийняла ухвалу зосередити основні сили під Білою Церквою, аби оволодіти нею до початку можливих воєнних дій з польською армією. Тому гетьман розпорядився частині полковників з'явитися туди на 9 липня (св. Петра і Павла), куди мав прибути й сам⁴⁴. Трактати з польською стороною відсувалися на пізніше (до часу виконання нею виставлених Варшаві вимог). Вочевидь, прагнучи помститися за згадані вище воєнні операції ворожих підрозділів, наказав брату Григорію з частиною полків і татар завдати ударів по прикордонних районах Поділля. Нам не вдалося через відсутність джерел вияснити причин зближення М. Рачковського з П. Дорошенком, але він явно засвідчував прихильність до гетьмана. Не лише підтримував його позицію щодо умов перемовин з Польщею, але й, нечувана річ, викрив «усіх зичливих й.к.м. козаків», котрих завербував на свою сторону «тарасівський сотник». Вони були схоплені, а одного з них, Улановського, П. Дорошенко наказав розстріляти⁴⁵.

У такій напруженій ситуації Варшава не поспішала вносити коректив до своєї української політики аби завчасно порозумітися з П. Дорошенком. Навпаки, незважаючи на згоду короля провести комісію, як і раніше, послідовно проводився курс на позбавлення його булави та її передачі М. Ханенку. Як зізнався підканцлер у листі від 26 червня до коронного великого гетьмана, комісія з Дорошенком «справа сумнівна»⁴⁶. Водночас всіляко підтримувалася діяльність М. Ханенка. Польські урядники були не на жарт стурбовані заявами кошового, що він не зможе протриматися упродовж літа. Побоювалися, аби той з відчаю, не бачачи «з Польщі швидкого порятунку», «не відступив від короля» й не порозумівся з П. Дорошенком, а такий перебіг подій, на переконання одного із високоповажних достойників, виявився б «непоправною втратою для Р. Посполитої», бо кожен розсудливий може збагнути, що власне ця незгода між ними є порятунком Республіки»⁴⁷. Коли до Я. Собеського надійшла чутка «начебто Запоріжжя мало з Дорошенком порозумітися», то він у листі до підканцлера (17 липня) відзначив, що, коли б «до цього, бережи Боже, дійшло, то була б то тяжка для Р(ечі) П(осполитої) компанія»⁴⁸. Подібну думку висловив і шляхтич Ярмолінський у листі з Кам'янця-Подільського: говорять, що Дорошенко з Ханенком вдалися до переговорів, обіцяє Ханенку «наказне гетьманство» й «хоче в цілому з ним порозумітися, а це все на велику Вітчизні руїну й бодай цього не трапилося»⁴⁹.

20 липня А. Ольшовський звернувся з листом до М. Ханенка. Бажаючи всього найкращого Війську Запорозькому,

а особисто йому «доброго здоров'я й вдачі», наказував у випадку вторгнення Орди у «межі Речі Посполитої» вчинити «за прикладом Підгаєцької кампанії»: «своєю відвагою» розривати ворожі сили. Роз'яснював позицію короля й уряду щодо П. Дорошенка, зокрема наголошував, що М. Вишневецький, враховуючи часті листи П. Дорошенка до нього, у яких засвідчував покірливість, погодився на проведення комісії, аби той перед поспільством не вдавав, що «король не зичить йому ласки і не хоче показати милосердя». Але ж «не бачимо жодної кривди», «з-за якої мав би скаржитися (П. Дорошенко – Авт.), бо вже кілька років є володарем (паном) України». Водночас заспокоював М. Ханенка, що П. Дорошенку не нададуть військових клейнодів і булави, бо вони надіслані королем йому. І нехай не сумнівається в тому, що, якщо ж все-таки справа дійде до укладення угоди з цим «злим і несамовитим чоловіком», то при цьому польська сторона «не відступиться того, що в Острогу є ухвалено з п. Богаченком і товаришами, надісланими від в.м. і Війська Низового»⁵⁰.

Приблизно у цей же час до М. Ханенка відправив листа і М. Вишневецький, переконуючи того у необхідності в разі наступу хана «на державу нашу» вчинити напад на Крим разом з калмиками. Повідомляв про благословення гетьманів коронних на боротьбу з ворогом «Хреста святого і Корони Польської». У разі, коли б «Україна захотіла схаменутися і, залишивши безбожну протекцію турецьку, щиро забажала миру», то не бажаючи пролиття крові, «пробачили б козакам і поспільству». Саме тому дав наказ гетьманам, «аби татар зносили, а поспільству показували всіляку ласкавість». Адже, як підкреслював король, він хоче, щоб «об'єднані польські і козацькі сили повернулися проти ворога Хреста Святого, аби люд убогий невинний не забирався до поганської неволі і такі прекрасні краї не перетворювалися у дикі пустелі...». Наголошував на незрозумілій знятості Дорошенка й Тукальського, котрі до трактатів, призначених на 3 липня, до цього часу не приступають. Як і підканцлер, запевняв М. Ханенка у тому, що коли до них дійде, то у жодному разі від нього і Війська Запорозького Низового «не відступимо, але всі постанови, вольності, пожитки й інтереси вельм. тв. і низових козаків накажемо дотримуватися»⁵¹.

Аналіз змісту цих листів дає підстави зробити два важливих висновки. Перший полягає в тому, що, зініціювавши скликання комісії на 3 липня, король та його оточення й гадки не мали йти на якійсь поступки П. Дорошенку. Вони хотіли лише домогтися визнання з його боку умов Острозького договору. Другий – у тому, що король раніше 20 липня, тобто до часу операції українського гетьмана по захопленню Білої

Церкви й одержання відомостей про вторгнення Білгородської орди 17 липня у Подільське воєводство, розпорядився коронним гетьманом вести боротьбу з татарами (а відтак і з П. Дорошенком) й на теренах Правобережної Гетьманщини. Це означало по-суті початок воєнних дій не лише проти неї, але й Криму та Порти.

Яскравим доказом бездіяльності Варшави в царині підготовки комісії 3 липня слугує лист керівника польської делегації, яка мала її проводити, Я. Собеського від 8 липня до хелмського єпископа. У ньому він прохав надіслати йому інформацію про волю короля, «як мені накаже далі собі поступати, чи трактувати з Військом Запорозьким?»⁵². Тільки 10 липня М. Вишневецький скликав раду senatorів, майже повністю присвячену «справам України»⁵³. Вона розглядала такі питання як віддання наказу війську вирушати в «Україну», чого домагався М. Ханенко; відправлення під командування полковника Я. Пива 2-х тис. жовнірів, аби той з'єднався зі запорозьким гетьманом; надіслання останньому таємно булави й грошей; яку дати відповідь П. Дорошенку: розробити інструкцію комісарам для трактатів з Дорошенком та ін.⁵⁴

Її ухвали виявилися різними. Так, рада погодилася на ведення переговорів з українським гетьманом й «призначила комісію», хоча А. Ольшовський висловлював сумніви в її успішному завершенні⁵⁵. Переклала на Я. Собеського розв'язання «української справи» чи то шляхом переговорів, чи за допомогою війни. Пропонувала великому гетьману ухилитися від відповіді на жадання П. Дорошенка вивести залоги тощо⁵⁶. Отже, навмисне чи ні, але Я. Собеський робився цапом-відбувайлом у разі майбутніх невдач. З одного боку, йому йшли накази воювати з татарами й П. Дорошенком, з другого – начебто підштовхували до пошуку порозуміння. Ця явна невизначеність позиції двору збивала Я. Собеського з пантелику. В листі від 22 липня до А. Ольшовського відверто висловлював обурення подібною політикою. «Є то справа однак і для мене *незбагненна: наказувати розпочинати війну, вступати в Україну, з Дорошенком сваритися і не вірити, що це є війна* (виділено нами – Авт.) і не лише не збільшувати війська, а зменшувати його». Різко критикував настрої шляхти, яка б хотіла «в дома сидіти, податків не виплачувати, жовніра не годувати, а п. Бог аби за нас воював, а ми б дискутували і чужу почтивість критикували»⁵⁷.

Тим часом Я. Собеський готував військо до воєнних дій. 10 липня відповів на обидва листи до нього П. Дорошенка, слушно відзначаючи надзвичайну складність українсько-польських відносин, пройнятих взаємними чварами, підозрами й кривавими акціями. Зрозуміло, що хотів спростувати висунуті

українським гетьманом обвинувачення польської сторони у порушенні нею Підгаєцьких пактів. Зі свого боку, звертав увагу гетьмана на спільні татарські і козацькі походи, «у наші краї», взимку і влітку⁵⁸. Водночас, попри гострий характер висловлюваних претензій, Я. Собеський щиро засвідчував прихильність до курсу врегулювання українського питання шляхом поновлення переговорів й укладення угоди. Чесно попереджав, що сумнівається у можливості виведення білоцерківської та димерської залог до початку роботи комісії. Гарантував (під честь свого слова) безпеку проїзду українських комісарів до місця її проведення. Пропонував зустрітися комісарам у Гусятині, бо до Меджибожа не зміг би з'явитися без війська. Твердо обіцяв, що «з військами до України наближатися не буду (виділено нами – Авт.), лише май бажання в.м. мій мил(остивий) пане якомога хутчіше приступити уже до цієї комісії, яка поки не розпочнеться, завжди нові й нові для неприязні знаходимуться оказії...». Підкреслював: «то для того пишу, що зичу щирого, вічного й ніколи не порушуваного миру»⁵⁹.

Отримавши 21 липня відомості про просування татар вглиб теренів, великий гетьман зібрав через день військову раду в Тернополі. Вона схвалила запропонований план дій, розроблений на основі досвіду Підгаєцької кампанії, а саме: для позбавлення ворога маневреності армія поділялася на три частини. З 6-7 тис. жовнірів сам великий гетьман вирушав до Кам'янця-Подільського, аби посприяти зміцненню «власним коштом» його фортифікацій, друга частина, очолювана Д. Вишневецьким, залишалася при Збаражі й Тернополі, а третя під проводом К. Острозького відправлялася на Волинь. Менші підрозділи (очолювані Я. Пивом, Г. Сільницьким та Я. Поляновським) мали контролювати найважливіші шляхи можливого проникнення татар. 29 липня великий гетьман зупинився табором під стінами Кам'янця й відразу ж розпочав енергійні дії по збору розвідувальної інформації⁶⁰.

Тим часом М. Ханенко продовжував переконувати польський уряд у необхідності розпочати воєнні дії супроти П. Дорошенка. Відправив до короля посланця Щербину з листом, в якому лунало застереження, подібне до легкого шантажу: якщо Польща не надасть йому допомоги, то «змушений буде вчинити домовленість з Дорошенком і ханом»⁶¹. 1 серпня у листі до Я. Собеського прохав розпочати наступ в Україну, обіцяючи вдарити разом з калмиками «на Крим». Запевняв: «ми Військо Запорозьке, як вірні піддані, не лише не жаліємо пролити кров свою, але і самих себе за й.к.м-ть і Р(іч) П(осполиту...)»⁶². Зрозуміло, за умов, коли королівський двір обрав шлях розв'язання української справи збройним шля-

хом, втрачати союзника було не з руки. І на початку серпня М. Вишневецький звернувся з листом до запорозького козацтва, в якому намагався спрямувати сили запорожців до проведеної диверсії в тилу у П. Дорошенка, коли той вирушить у похід. Запевняв, що у найближчий час надішле клейноди, а також у непорушності збереження усіх прав і вольностей «старої віри Руської»⁶³. Король повідомляв запорожцям про розпорядження скликати нову комісію, в якій мали взяти участь великий гетьман і сенатори, котрі перебуватимуть в обозі польського війська. Проте у визначений термін П. Дорошенко, мовляв, не надіслав свого посольства для ведення трактатів, а вже промайнуло 4 тижні від 3 липня. А, навпаки, з ворожими намірами спровадив на землі орду, яка вбиває людей і захоплює їх до неволі. А це чинить тому, що явно не хоче, аби *«пани польські свої власні, дідичні маєтки мали в Україні і володіли ними, але сам хоче бути єдиним удільним володарем (паном) і господарем всієї України, котрому засмакувало кількарічне панування, й обернення всіх прибутків на свій пожиток (виділено нами – Авт.), з-за яких самих піддався і присягнув турецькому султану»*. Проте, підкреслював король, ми не дозволимо, якщо розпочнуться переговори, на такі кондиції, *«щоб Україна мала бути від'єднана від Корони Польської (виділено нами – Авт.)»*⁶⁴. Припускаємо, що польському уряду вдалося схилити на свою сторону І. Сірка⁶⁵.

Тим часом П. Дорошенко продовжував переконувати польських сановників мирним шляхом розв'язати конфліктну ситуацію, пішовши на визнання державності козацької України. 5 серпня, відповідаючи на лист Я. Собеського, переконував того у корисності для Речі Посполитої визнання удільності України. У такому випадку вона «мала би нас зичливих і готових до допомоги собі проти кожного спільного неприятеля». Тоді б, *«відв'язавши шаблю від боку»*, радилися з інших *«претензій заспокоєння»*. Чи не з кращою на майбутнє *«володарю (пану) і Р(ечі) П(осполи)тій коронній було б славою, – запитував гетьман, – мати удільну Україну по відношенню Церкви і вольностей народу грекоруського у відправленні набоженств і всього Війська Запорозького заспокоєння у клопотаннях і мати теж собі їх як учтивих слуг і вірних підданих (виділено нами – Авт.)...»*. Допускав можливість виплати Україною трибуту до польської скарбниці. Засвідчував готовність розпочати переговори⁶⁶. Отже, основна його ідея полягала в тому, аби Річ Посполита погодилася на окремішність Української держави, яка, у свою чергу, визнавала протекцію короля на умовах виконання на його користь військового обов'язку та виплати певної суми данини (щось на зразок прийнятої турецької протекції).

Проте й цього разу переговорний процес навіть не розпочався. Я. Собеський, маючи відповідний наказ з Варшави, зібравши розвідувальні дані про сили противників (з цією метою відправив навіть 8 серпня посла до гетьмана), вирішив розгромити його до приходу кримської орди. Можливо певним спонукальним чинником для цього вкрай небезпечного кроку стали відомості, одержані 16 серпня від посла М. Ханенка (подав чисельність козаків запорозького гетьмана у 16 тис. осіб і наявність при ньому 5 тис. калмиків) та полонених татар, про відступ з України основних сил Білгородської орди⁶⁷. 18 серпня Я. Собеський розпорядився Д. Вишневецькому на 22 серпня прибути до Бара. Сам же вранці 20 серпня, залишивши під стінами Кам'янка обоз й піхоту, з 4 тис. кінноти (разом зі слугами – 6-7 тис. осіб) стрімко подався до Бара⁶⁸, розпочавши таким чином військову кампанію, що, як згодом це виявилось, переросла у польсько-турецьку війну 1672-1676 рр.

Отже, уклавши Острозьку угоду із запорозьким гетьманом М. Ханенком, Варшава взяла курс на усунення від влади П. Дорошенка й ліквідацію Української держави. Його послідовна реалізація створила ситуацію політичного цугцвангу, коли кожен наступний крок замість того, щоб поліпшувати її, погіршував й призвів до військово-політичної катастрофи 1672 р.

Примітки:

1. Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. Спр. 168. Арк. 754-758; Czamańska I. Czy wojna z Turcją w 1672 roku była nieunikniona? Poselstwo Franciszka Kazimier za Wysockiego do Turcji w latach 1670-1672 // *Kwartalnik Historyczny* (далі – КН). 1995. Р. ХСІІ. № 4. S. 777-778.
2. Архів головний актів давніх (далі – АГАД). Ф. 4. Спр. 25. Арк. 77 зв.-79 зв.; Przyboś K. Posłowie nasejm zwyczajnyw Warszawie 9.IX-1.XI. 1670 roku (КН. 2001. Р. XLIV. Z. 4. S. 655.
3. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629-1674) / *Wydanie drugie*. Kraków, 1898. Т. II. S. 397.
4. Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648-1672 przezpolskie elity polityczne // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 154; Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669-1670 // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Зб. наук. пр. Київ, 2003. С. 264-265; Wójcik Z. Jan Sobieski 1629-1696. Warszawa, 1983. S. 175-176.
5. Wojcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. Warszawa, 1968. S. 250.
6. Korzon T. Dola i niedola... Т. II. S. 398.

7. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000. S. 241.
8. Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). Ф. 4. Спр. 25. Арк. 60-60 зв.
9. Там само. Арк. 193 зв., 198 зв.
10. Jaworski M. Kampania ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1965. T. XI. Cz. 1. S. 75; Przyboś K. Posłowie nasejm zwyczajny w Warszawie 9.IX–1.XI 1670 roku // *KH*. 2001. R. XLIV. Z. 4. S. 654-655.
11. АГАД. Ф. 4. Спр. № 25. Арк. 57-58.
12. Там само. Арк. 72-72 зв.
13. Там само. Арк. 73 зв. – 74.
14. Там само. Арк. 197-198.
15. Там само. Арк. 192 зв.
16. Там само. Арк. 192 зв. – 194.
17. Perdenia J. *Op. cit.* S. 261-262.
18. АГАД. Ф. 4. Спр. № 25. Арк. 198 зв. – 199.
19. Perdenia J. *Op. cit.* S. 262.
20. Kluczyski F. *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*. Kraków, 1880. T. 1. Cz. 1. S. 618-619.
21. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С. 318.
22. Kluczyski F. *Pisma...* T. 1. Cz. 1. S. 627.
23. Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 329.
24. Бібліотека Баворовських (далі – ББ) ВР. Спр. № 255. Арк. 12-12 зв.: Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. № 2227; ВМЧ. ВР. Спр. № 844. Арк. 27-36; БН. ВМФ. № 21029; Дорошенко Д. Гетьман... С. 328-337; Perdenia J. *Op. cit.* S. 263-266.
25. Kluczyski F. *Pisma...* T. 1. Cz. 1. S. 622-623; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 328-329.
26. ББ. ВР. Спр. № 255. Арк. 20.
27. Kluczyski F. *Pisma...* T. 1. Cz. 1. S. 623-624; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 334-335.
28. ББ. ВР. Спр. 255. Арк. 13-13 зв; Grabowski A. *Ojczystespominki*. Kraków, 1845. T. II. S. 306; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 331-332.
29. Kluczyski F. *Pisma...* T. 1. Cz. 1. S. 634-635.
30. Бібліотека Варшавського університету (далі – БВУ). ВР. Спр. № 1957. Арк. 53-54 зв.
31. Там само. Арк. 51-52.
32. Czamańska I. *Czywojnaz Turcja...* S. 782; Wagner M. *Wojna polsko-turecka wlatach 1672-1676*. Zabrze, 2009. T. 1. S. 74.
33. Державний архів у Кракові (далі – ДАК). Ф. 452. Спр. 372. Арк. 34.
34. Там само. Арк. 61.
35. ВМЧ. ВР. Спр. 844. Арк. 89; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 349-350.

- 36.ББ. ВР. Спр. 255. Арк. 24.
- 37.ДАК. Ф. 452. Спр. 372. Арк. 53-54; Korzon T. Dola i niedola... Т. III. S. 13-14.
- 38.ДАК. Ф. 452. Спр. 372. Арк. 53-54; Kluczycki F. Pisma... Т. I. Cz. 1. S. 637, 665; Perdenia J. Hetman... S. 278.
- 39.Kluczycki F. Pisma... Т. I. Cz. 1. S. 665.
- 40.ДАК. Ф. 452. Спр. 372. Арк. 53-54; Kluczycki F. Pisma... S. 651-652; Korzon T. Dola i niedola... Т. III. S. 14-18.
- 41.АГАД. Ф. 4. Спр. 25. Арк. 204 зв.
- 42.Там само. Арк. 206-206 зв.
- 43.Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко ... С. 351.
- 44.Там само. С. 351; Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. Спр. 1070. Арк. 367.
- 45.Kluczycki F. Pisma... Т. I. Cz. 1. S. 655.
- 46.Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника (далі – ЛННБ). ВР. Спр. 272/II. Арк. 258.
- 47.ДАК. Ф. 452. Спр. 372. Арк. 86.
- 48.Там само. Арк. 92.
- 49.АГАД. Ф. 4. Спр. 25. Арк. 220 зв.-221.
- 50.ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 1411/II. Арк. 155-157.
- 51.ББ. ВР. Спр. 255. Арк. 23.
- 52.Perdenia J. Hetman... S. 288.
- 53.ДАК. Ф. 452. Спр. 373/Б. Арк. 233.
- 54.Kluczycki F. Pisma... Т. I. Cz. 1. S. 655.
- 55.Ibidem. S. 655-656; Perdenia J. Hetman... S. 289.
- 56.Kluczycki F. Pisma... Т. I. Cz. 1. S. 658.
- 57.ББ. ВР. Спр. 255. Арк. 30-30 зв.
- 58.Там само. Арк. 30 зв.
- 59.БВУ. ВР. Спр. 1957. Арк. 60 зв.; ДАК. Ф. 452. Спр. 372. Арк. 88-92.
- 60.ДАК. Ф. 452. Спр. 372. Арк. 108.
- 61.Grabowski A. Ojczyste... Т. II. S. 143.
- 62.ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. Оссолінських 1411/II. Арк. 135-136.
- 63.Там само. Арк. 136-137; БМЧ. ВР. Спр. 168. Арк. 677: БН. ВМФ. № 7600.
- 64.Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1877. Т. IX. С. 415.
- 65.ББ. ВР. Спр. 255. Арк. 33 зв.-34.
- 66.Korzon T. Dola i niedola... Т. III. S. 27-29; Perdenia J. Hetman... S. 292-293.
- 67.Jaworski M. Kampania ukraińska Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1965. Т. XI. Cz. 1. S. 90-91, 96-97; Korzon T. Dola i niedola ... Т. III. S. 27-29; Perdenia J. Hetman... S. 292-293.
- 68.Grabowski A. Ojczyste.... Т. 1. S. 174; Jaworski M. Kampania ukraińska Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1965. Т. XI. Cz. 1. S. 89-90.

**TSUHTSVANG WARSAW POLICY ON UKRAINE
(SEPTEMBER 1670 – AUGUST 1671)**

The article discusses the complex of questions associated with the explanation of the Ukrainian policies of the Polish government after the arrangement of Ostrog contract on September 2, 1670. It was found out that it was going to, firstly, the removal from power of P. Doroshenko, secondly, the nullification of the political autonomy of the Right-Bank Hetmanate returning to the Polish crown, and thirdly, to prevent the approval of the Ottoman protection over it. The obsession to prevent Ukraine from receiving the state-political status of the subject of the Federal Commonwealth, pushed its political elite to start offensive against the Hetmanate in August 1671, which turned into the next year's war with Port.

Keywords: Poland, king, Sejm, foreign policy, Right-Bank Hetmanate, P. Doroshenko, negotiations, Port, sultan.

Отримано: 21.02.2019

УДК 94:355.253(477.4)

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.183-192

Любим Орловський
(Кам'янець-Подільський)

**ВИКОНАННЯ ЄВРЕЯМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ РЕКРУТСЬКОЇ
ПОВИННОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті висвітлюється процес рекрутського набору та відбування військового обов'язку євреями Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Поділля, Подільська губернія, євреї, рекрут, кантоністи, «смуга осілості».

До проблеми відбування рекрутської повинності євреями у Російській імперії виявили інтерес різні дослідники. Даній темі присвячене дослідження М.А. Усової¹. Питання рекрутчини євреїв висвітлюють у своїх працях сучасні дослідники Й. Петровський-Штерн², С.А. Сидорук³, Н.С. Мацко⁴, Т.М. Трофімук⁵. Зокрема, у своїй монографії «Євреї в руской армії: 1827-1914» Й. Петровський-Штерн, на основі використання значного масиву архівних матеріалів, простежує непросту історію взаємовідносин царського військового відомства з євреями Російської імперії, змальовує важкий побут єврейських рекрутів, ставлення до них з боку військового командування.

Російська державна машина не могла обійтися без євреїв при формуванні її збройних сил. Так, згідно наказу Миколи I від 26 серпня 1827 р. «Об обращении евреев к отправлению рекрутской повинности в натуре...» на єврейське населення був покладений обов'язок відбувати військову службу в російській армії⁶. Цей указ діяв до 1874 р. Згідно «Уставу рекрутської повинності за № 1330» у військо брали євреїв віком від 12 до 25 ро-

ків⁷. Функція відбору рекрутів покладалася на кагал. З кожної єврейської общини призначалися повірені, які займалися процесом відбору новобранців. Повірені у кількості від 3 до 6 осіб зазвичай супроводжували військовозобов'язаних євреїв до відділень рекрутських дільниць, стежили за проходженням ними медичного огляду, жеребкуванням, придбанням рекрутських квитанцій. Євреїв, які не з'являлись на жеребкування, не звільняли від військової служби і автоматично зараховували рекрутами. В рекрутських дільницях усіх новобранців суворо поділяли за національною ознакою. Наприклад, у Подільській губернії Кам'янецьким повітовим рекрутським присутством для проходження військової служби було відібрано у 1871 р. 400 осіб, 4 з яких за походженням були євреями, решта – українці, а в окремій графі – «русские» стояв прочерк⁸. Кожна єврейська громада сплачувала рекрутський податок за тих рекрутів, яких не вистачало до необхідної кількості цього призову.

Євреї відбували рекрутчину нарівні з іншими підданими імперії. Для них була встановлена норма: щорічно до війська забирали по 10 осіб з кожної тисячі осіб єврейського населення. Для християн ця норма була на третину меншою⁹. Згідно закону від військової повинності звільнялися євреї купці, рабини (не стосувалося членів їх сімей), євреї, які навчалися в початкових, середніх і вищих школах, загальних училищах, і які надали відповідні документи про успішне навчання і дисципліну, а також євреї, які мали звання майстрів, зайняті у сільському господарстві в землеробських колоніях¹⁰. Рекрутчина для євреїв, на думку єврейських громад, була суцільним лихом. Тому для її уникнення євреї добровільно записувались у землеробський стан і поселялись у державних землеробських колоніях. Згідно закону, такі євреї звільнялися на 25 років від рекрутського обов'язку¹¹.

З 1841 р. набір євреїв в рекрути був збільшений у п'ять разів¹². Підлітки-євреї направлялись в школу кантоністів. Навчання в них не зараховувалося до терміну військової служби. Кантоністи розміщувались на тривалій постійі тільки в будинки християн. Офіцери заохочували відмову євреїв від іудейства різними пільгами, а також цькуванням і знущанням солдатського оточення, а іноді голодом та побиттям. Євреїв, які приймали християнство, краще одягали і годували, звільняли від непосильної виснажливої муштри. Багатьом дітям, які перебували в кантоністах, заборонялося навіть листування з рідними, спілкуватись зі своїми одновірцями, дотримуватись звичаїв та обрядів, до яких їх привчали ще з дитячих років¹³. Євреї-кантоністи вчилися у спеціальних школах, звідки виходили писарями, фельдшерами, топографами, зброярами, вете-

ринарами, спеціалістами порохової справи, майстрами різних спеціальностей для військових заводів. А євреї, які приймали християнство, навіть отримували офіцерські звання¹⁴. На 19-му році життя євреї-кантоністи присягали служити.

В архівних документах зберігаються списки подільських євреїв, які зникли невідомо куди від рекрутської повинності. Для виявлення дезертирів місцева поліція посилила контроль за переміщенням євреїв, коли надходили строки їх призову до війська, особливо у прикордонній смузі. За словами начальника місцевої поліції, зросла кількість порушень паспортного режиму з боку євреїв. Так, в своєму рапорті на ім'я мирового посередника другої дільниці Вінницького повіту волосний старшина с. Коханівки І. Кривенко подав список євреїв новобранців, які проживали в селищі без паспортів: М. Чернись, міщанин м. Миньківці Ушицького повіту, М. Саметерман, міщанин м. Немирів, Ф. Гершенфельд, міщанин м. Куни Гайсинського повіту, Х. Рудиш зі с. Пиборівка, А. Рудник з м-ка Дзиганівка, та ін.¹⁵. Щоб уникнути рекрутчини, за свідченнями поліції, подільські євреї часто виїжджали за кордон до Австрії та Бессарабії¹⁶. За повідомленням чиновників євреї охоче купували іноземні паспорти¹⁷. Так, пристав 3-го стану Кам'янецького повіту Дорошевич виявив у підпорядкованій йому дільниці євреїв, які мали російське громадянство, але мешкали під чужими прізвищами з австрійськими, турецькими та іншими паспортами. З-поміж них, наприклад, були: єврей м. Літина М. Воскобойник з австрійським паспортом на ім'я Ш. Шехтера, затриманий у м. Городку; міщанин Ш. Зальник, він же Мельник – з австрійським паспортом¹⁸.

Царський маніфест від 27 червня 1863 р. приніс деякі полегшення для євреїв у виконанні їх військового обов'язку. Зокрема, згідно його 20-го пункту євреям дозволялось купувати квітанції і наймати за себе у рекрути громадян іншої національності¹⁹. Законом скасовувались діючі статті рекрутського статуту, які забороняли євреям вище згадані дії. Євреям заборонялося купувати рекрутські квітанції у християн. До 1863 р. євреї мали право знайти добровольців на заміну по відбуванню рекрутчини лише серед своїх одновірців. Маніфест 1863 р. дозволив єврейським громадам купувати рекрутські квітанції та наймати «добровольців» з інших етнічних груп²⁰. Подільські євреї досить часто домовлялися з християнами, щоб ті відбували військову службу замість них. Практика укладання таких договорів була досить поширеною на Поділлі, про що свідчать архівні матеріали. Зокрема, жителі м. Хмільника Літинського повіту П. Чарніс і єврей М. Миколаївський уклали угоду, за якою українець добровільно наймався в рекрути замість єврея. Наймач

зобов'язувався за це заплатити 200 руб. і, крім того, оплатити обмундирування, провіант, жалування в казну та інші необхідні податки²¹. У деяких випадках євреями практикувалась заміна служби у війську доставкою фуражу, продуктів харчування і грошей на утримання нижчих чинів війська²².

В ході рекрутського набору, який здійснювався в Подільській губернії навесні 1871 р., були помітні труднощі. На думку чиновників відчутною була нестача 21-річних призовників. З цього приводу яскравим свідченням про ставлення царських чиновників до єврейських новобранців буде рапорт на ім'я мирового посередника другої дільниці Вінницького повіту волосного старшини К. Гончаренка. У ньому чиновник висловив свої рекомендації щодо призову євреїв на військову службу: «Треба, щоб і євреї справно виконували військову повинність. Серед них легко можна знайти придатних до військової служби, навіть і до стройових частин. Для того, щоб євреї своєчасно виконували рекрутський обов'язок, слід а) встановити суворий нагляд, щоб вони мешкали за місцем прописки, б) членошкідників віддавати до війська без черги, щоб багаті з євреїв відчували випробування і не могли ухилитись від рекрутського обов'язку»²³.

З метою кращого забезпечення контролю рекрутських наборів з числа євреїв Міністерство внутрішніх справ у листопаді 1872 р. здійснило перерозподіл єврейських громад Правобережжя на нові рекрутські дільниці з припискою призовників за їх місцем проживання. У Подільській губернії було створено сім нових рекрутських дільниць²⁴.

Новий статут про загальний військовий обов'язок 1874 р. приніс значне полегшення для євреїв. По-перше, був зменшений термін служби до 6 років, а з 1878 р. – до 4 років. У самому тексті статуту не містилось статей, які б дискримінували євреїв. За новими правилами євреї підягали призову у 21-річному віці. Якщо раніше рекрутчина лягала в основному на плечі бідних міщан, то тепер була рівномірно розподілена між усіма соціальними групами євреїв. Крім того, колишня відповідальність єврейської громади за постачання солдат, яка створила, за словами С. Дубнова, інститут «ловців» та інші страхи, була замінена особистою відповідальністю кожного призовника²⁵. Але низка пунктів військового статуту обмежувала права євреїв. Так, закон вимагав, щоб євреї вступали на службу за місцем їх прописки, а не за місцем проживання і роботи, що становило для них неабиякі труднощі. При складанні рекрутських списків, євреїв виділяли в окремі групи, для всіх інших конфесій метричні записи покладались на духовних осіб, для євреїв же вони повинні були вестись чиновниками громадського відом-

ства²⁶. Все це, в свою чергу, призводило до різного роду помилок у документації і досить часто євреї, які відбували військову службу, за документами значились як ті, що ухиляються від неї. Так, у 1875 р. за свідченням МВС православне населення направило до війська біля чотирьох тисяч рекрутів замість відсутніх єврейських рекрутів. Найбільший недобір євреїв-рекрутів припав на губернії: Подільську – 64 чол., Волинську – 247 осіб, Київську – 178 та ін.²⁷. Головними причинами недобору на думку чиновників були незадовільний фізичний стан призовників, а також ухилення від служби.

Згодом низкою законів царського уряду у 1876-1878 рр. було встановлено для євреїв чимало обмежень: непридатні до військової служби повинні були замінюватись іншими євреями, а не християнами; єврей міг бути прийнятий на службу при меншому проти норми зрості і об'єму грудей; через брак осіб, які не користувалися пільгами за сімейним станом, дозволили брати до війська навіть пільговиків першого розряду, тобто забирати єдиного сина у батьків, тощо²⁸. В різні роки євреїв заборонялося призначати денщиками, в караульну службу, в деякі інвалідні і майстрові роти, нестройові роти і відділення та ін.²⁹. Євреї-новобранці не призначались на прикордонну службу, у морське відомство і в жандармські команди. З 1889 р. євреїв не допускали на службу при військових частинах як капельмейстерів. Починаючи з 1887 р., вільнонаймані євреї не допускалися до складання іспитів на офіцерський чин, їм не дозволяли навчання в юнкерських училищах³⁰.

Урядовим наказом від 3 лютого 1876 р. євреї у смузі їх постійної осілості повинні були обов'язково прописатись до міст і волостей за місцем їх постійного мешкання або занять, а ті, які не мають таких, – до того міста або тієї волості, в яких виявляться на проживанні³¹. Подільський губернатор наказав повітовим справникам простежити виконання закону. Євреї у віці від 16 до 25 років, які були приписані до товариств інших губерній, а також ті, які числяться за ревізією в Подільській губернії, але проживають не в місцях приписки – повинні не пізніше 1 травня 1876 р. подати про себе заяву для реєстрації у рекрутських дільницях. Євреї, які проживали у містах, подавали заяви в місцеву міську Думу, проживаючи в містечках – у волосне правління тієї волості, в межу якої входить це містечко³².

Перевірка у губернії виявила, що значна кількість євреїв-призовників не мала прописки в повітах, зокрема, у Проскурівському – 137 осіб, Могилівському – 241 і Ушицькому – 147. Чиновники нарікали, що тільки незначна частина євреїв призовного віку подають заяви на перевірку паспортів з іншими документами про вік³³.

Дані про кількість осіб єврейського і православного віросповідання, які підлягали військовому призову у Подільській губернії в 70-80-х рр. XIX ст. наведені в таблиці:

Роки призову	Кількість євреїв, які підлягали призову	Кількість християн, які підлягали призову	Євреї, які не явилися на призов	Християни, які не явилися на призов	Залишилось недоїмок у євреїв
1876	3434	19595	1363	263	524
1877	2950	18415	1594	306	885
1878	3119	18982	1810	394	622
1879	3531	20123	1689	185	509
1880	3137	19487	1179	167	310
1881	2285	16613	369	129	44
1882	2505	19995	397	147	63
1883	2818	19872	583	180	83
Всього	23779	153082	8984	1771	3040

Як свідчать таблиці, за 8 років призову в Подільській губернії до рекрутських списків було внесено 23779 євреїв, з яких 8984 осіб, або 37% взагалі не з'явилося на призов. У недоборі за цей період залишилося 3040 євреїв, а християн лише 48 осіб³⁴. Отже, число всіх прийнятих на військову службу на Поділлі упродовж 10 років становило 55586 осіб. З цієї кількості на долю євреїв прийшлося 5397 осіб, або менше 10%, майже норма. Як зауважують царські чиновники, «євреїв можна було прийняти на військову службу більше 19 відсотків»³⁵.

Упродовж 1880-1881 рр. ускладнилась процедура оформлення приписних свідоцтв, в які тепер необхідно було вносити основні прикмети призовників, крім того МВС наказувало видавати євреям гільдійські свідоцтва тільки при наявності приписного документа³⁶.

12 квітня 1886 р. вийшов закон «Про деякі заходи, щодо забезпечення правильного виконання євреями військової повинності», згідно з яким євреї, який уникав рекрутчини, підлягав штрафу у розмірі 300 руб.³⁷. Пізніше ця сума зросла до 500 руб.³⁸. Якщо у єврея не було грошей заплатити штраф, тоді приймалося рішення про продаж його будинку, або іншого нерухомого майна. І таких випадків в губернії було чимало. Зокрема, 26 травня 1893 р. у м. Брацлаві було проведено продаж нерухомого майна єврея Бенюжина Котлера на погашення штрафу у сумі 300 руб. за ухилення від військового обов'язку його сина М. Котлера; будинок жителя м-ка Верхівка Брацлавського повіту С. Дембовіцера оцінили у 25 руб. на погашення штрафу у сумі 250 руб.³⁹. 10 серпня 1898 р. Вінницьке повітове поліційне управління виставило на публічний продаж одноповерховий дерев'яний будинок мі-

щанина м-ка Янів Вінницького повіту Д. Дільмана для погашення штрафу у розмірі 300 руб. за ухилення від військової служби призову 1893 року його сина І. Дільмана⁴⁰. Так само виставлявся на продаж і будинок єврея В. Вексера, оцінений на суму 48 руб. для погашення штрафу у сумі 600 руб. за ухилення від призову 1893-1894 рр. його синів Шмуля і Мошка Вексерів, а також будинок жителів м-ка Тульчин І. Глушмана і С. Сафро, оцінений на суму 180 руб., за ухилення від рекрутчини їх брата Д. Шмуля⁴¹.

9 липня 1898 р. Вінницьке повітове поліцейне управління виставило на публічний продаж одноповерховий дерев'яний будинок міщанина м-ка Янів М. Блеха, оцінений на суму 90 руб. для погашення штрафу у розмірі 300 руб. за ухилення від військового обов'язку його сина Н. Блеха⁴²; 26 червня 1898 р. одноповерховий дерев'яний будинок міщанина М. Колтуна того ж містечка, оцінений на суму 60 руб. для погашення штрафу у розмірі 300 руб. за ухилення від військової служби його сина Я. Колтуна⁴³.

Як свідчить статистика у 1904 р. у Подільській губернії в загальні призовні списки було внесено 4454 осіб євреїв, з яких 1345 було прийнято на військову службу, на 814 осіб, які не з'явилися на призов, накладено штраф у розмірі 300 руб, у 1905 р., відповідно – 4704; 1489; 1470, 1906 р. – 5024; 1810; 1522; 1907 р. – 5110; 1736; 1611, 1908 р. – 5109; 1584; 1751, 1909 р. – 4838; 1415; 1724, 1910 р. – 5470; 1495; 2139; 1911 р. – 5346; 1508; 1845⁴⁴.

У 1912 р. на військову службу в Подільській губернії у призовні списки було внесено 33817 осіб, з них – 5331 євреїв. З цієї кількості 2229 (41,81%) євреїв не з'явились на призов без поважних причин, а на 2250 накладено штрафи у розмірі 300 руб.⁴⁵

Аналіз даних військової статистики, за свідченням сучасного дослідника Петровського-Штерна, демонструє, що висновки Військового міністерства і МВС склалися на основі недбалого, навіть безграмотного підходу до зібраних відомостей. І навпаки, статистика свідчить про те, що євреї давали російській армії більше новобранців, ніж інші соціальні групи міського населення. Крім того, стосовно чоловічого населення призовного віку євреї давали більше рекрутів, ніж інші етноси і так звані недобори з лишком покривалися «надлишком» рекрутів-євреїв взятих на заміну або пільговиками⁴⁶.

Отже, обмежувальні закони, непрофесіоналізм чиновників у складанні призовних списків призводило до нагнітання істерії, що євреї нібито ухиляються від військової повинності.

Від рекрутських наборів звільнялися «корисні» на думку влади євреї, які належали до купецтва, ремісників, що навчалися у адвокатури, російських школах, працювали в землеробських колоніях. Вся інша маса євреїв шукала різних шляхів, щоб уникнути рекрутчини.

Примітки:

1. Усов М.А. Євреї в армії. Санкт-Петербург, 1911. 179 с.
2. Петровский-Штерн И. Евреи в русской армии: 1827-1914 гг. Москва, 2003. 556 с., ил.
3. Сидорук С.А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794 – 1874 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.
4. Мацко Н.С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792-1874 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». Тернопіль, 20 с.
5. Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827-1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2012. 20 с.
6. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев. 1827. Августа 26 // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). С-Пб., 1830. Собрание II. Т. 2. № 1330. С. 727.
7. Там само. С. 728.
8. Сидорук С.А. Етнонаціональні та правові аспекти політики самодержавства в регулюванні рекрутської повинності населення Правобережжя // Збірник наукових праць “Політологічні студії”. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2010. Випуск 1. С. 147.
9. Орловський Л.О. Єврейська меншина на Поділлі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 85-й річниці від дня створення університету, 2-4 квітня 2003 року: в 2-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2003. Випуск 2. Т. 1. С. 108.
10. ПСЗРИ. С-Пб., 1830. Собрание II. Т. 2. № 1330. С. 731.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 442. Оп. 50. Спр. 369. Арк. 21.
12. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Киев, 1992. С. 119.
13. Орловський Л.О. Вказана праця. С. 108.
14. Там само. С. 109.
15. Державний архів Вінницької області у м. Вінниця (далі – ДАВіО). Ф. 206. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 72-73.
16. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1670. Арк. 82.

17. ДАХмО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 5702. Арк. 6.
18. Там само. Арк. 17-19.
19. ПСЗРИ. I. Т. XXVIII. № 39799. С. 709.
20. Трофімук-Кирилова Т.М. Найм «добровольців» як спосіб ухилення єврейських громад від виконання рекрутської повинності (за матеріалами Волинської губернії) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2014. Вип. 25. С. 137.
21. ДАВіО. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 12-13.
22. Климишина З. Краткое описание сведений о евреях Юго-Западного Подолия и привлечении их к исполнению воинской повинности (XIX – нач. XX вв.) // Ткума. 2005. № 9. Сентябрь. С. 5.
23. ДАВіО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 7-8.
24. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 9523. Арк. 3-6.
25. Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа. Эпоха первой реакции (1815-1848) и второй эмансипации (1848-1880). Москва, 2002. С. 236.
26. Петровский-Штерн Й. С. Вказана праця. С. 180.
27. Там само. С. 186.
28. Дубнов С.М. Вказана праця. С. 327.
29. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Вказана праця. С. 119.
30. Погребінська І. Смуга осілості. Євреї в Україні: Історія, культура, традиції // Збірник науково-публіцистичних статей, в яких йдеться про історичні, культурологічні, релігійні аспекти життя українського єврейства. Київ : Національна академія наук України. Інститут національних відносин і політології. Київ, 1997. С. 65.
31. ДАВіО. Ф.Д.-205. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 5.
32. Там само.
33. Там само.
34. Сборник сведений Подольской губернии. Выпуск III. Издание Подольского статистического комитета. Каменец-Подольск, 1884. С. 66.-68.
35. Там само. С. 80-81.
36. Петровский-Штерн Й.С. Вказана праця. С. 189.
37. ДАХмО. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 1739. Арк. 5.
38. Климишина З. Вказана праця. С. 5.
39. Подольские губернские ведомости. 1893. № 41. 26 травня.
40. ДАВіО. Ф. 509. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 23.
41. Там само. Арк. 23.
42. Подольские губернские ведомости. 1898. № 98. 12 травня.
43. Там само.
44. Складено на основі: Обзоры Подольской губернии за 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911 годы.
45. Обзор Подольской губернии за 1912 год.
46. Петровский-Штерн Й.С. Вказана праця. С. 195-196.

**PERFORMANCE BY THE JEWS OF THE PODILSKA HUBERNIA
OF RECRUITMENT IN THE SECOND HALF OF THE XIX –
AT THE BEGINNING OF XXTH CENTURIES**

The article covers the process of recruiting and serving the military duty of the Jews of Podillia in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

Key words: Podillia, Podilia province, the Jews, recruit, cantonists, «the zone of settlement».

Отримано: 18.03.2019

УДК 94:070(436)

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.192-197

Антон Ковальчук

(м. Кам'янець-Подільський)

ГЕНЕЗА ГАЗЕТИ «ПРАВДА» (ВІДЕНСЬКОЇ)

Стаття присвячена вивченню діяльності газети «Правда» (віденська). З'ясовано мету створення та завдання, які вирішував часопис, склад редакційної колегії та причини закриття друкованого органу. Відзначено головні оцінки газети в працях дослідників щодо видавництва «Правди» під керівництвом Л.Д. Троцького.

Ключові слова: газета «Правда», Л. Троцький, А. Іоффе, М. Меленевський, Відень, соціал-демократи.

Актуальність. Періодичні видання є важливим джерелом діяльності політичних партій, які впливають на історію держави. Газета «Правда» – це одне з найвпливовіших видань РСДРП, яке висвітлювало діяльність соціал-демократів у різних європейських країнах, публікувала матеріали, що стосувались організації революційної діяльності, на основі висновків про результати революції 1905 року, вступала в диспут із іншими соціалістичними виданнями щодо перспектив майбутньої революції та соціалістичного устрою. Актуальність вивчення полягає в тому, що газета чинила значний вплив на соціал-демократичне середовище Російської імперії та Європи і тому з'ясування мети та завдань функціонування цього періодичного видання в організації соціал-демократичного руху на початку ХХ ст. уможливорює з'ясувати його роль в історії.

Метою публікації є висвітлення процесу формування редколегії та кола авторів, а також з'ясування основних періодів діяльності газети «Правда».

В енциклопедії з історії політичних партій Росії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. подається лаконічна інформація про газету «Правда» – газета, заснована групою закордон-

них членів головного комітету української обласної організації РСДРП «Спілка», яка випускалась в 1905 році українською та російською мовами у Львові та Одесі, а з 3 жовтня 1908 р. до 23 квітня 1912 р. – у Відні. Всього вийшло 25 номерів газети¹. У виданні Санкт-Петербурзького університету «Журналистика русского зарубежья XIX-XX веков», укладачами якого є А.Ф. Бережний, Н.А. Волковський і А.П. Громова, вказано що «Правда» була нефракційною газетою, перші два номери якої вийшли від імені Української соціал-демократичної спілки, а із запрошенням до роботи в редакції газети А.Д. Троцького, з його активною роботою в редколегії, починаючи з четвертого номера, вона перетворилась на «газету Троцького»².

У своїх мемуарах А.Д. Троцький зазначає, що в Росію газета надходила контрабандою, або через Галичину, або по Чорному морю. Газета виходила упродовж трьох з половиною років, не частіше двох разів на місяць, але видавництво вимагало значних зусиль³. Соціал-демократичний діяч приділяв значну увагу формуванню редакційної колегії та колективу авторів видання.

До складу редакційної колегії «віденської Правди» входили: А.Д. Троцький, М. Меленевський (Басок), С.Ю. Семковський, А.А. Іоффе, В.А. Копп, М.І. Скобелев. Також із газетою співпрацювали член Спілки М.С. Урицький та діяч російської та німецької соціал-демократичних партій Парвус (О.І. Гельфанд)⁴. Дослідник О.М. Федьков у своїй монографії вказує, що до «Правди» також погодились подавати матеріал Д. Рязанов про профспілковий рух, діячка російської, польської та німецької соціал-демократії Р. Люксембург про питання міжнародної політики та один із провідників СДКПіА Я. Тишка про польський робітничий рух⁵. Отже, до роботи в часописі залучалися провідні діячі соціал-демократичних партій Російської імперії та міжнародного соціал-демократичного руху.

А.Д. Троцький у своїх мемуарах зазначає, що головним співробітником у «Правді» був А.А. Іоффе, у майбутньому відомий радянський дипломат. Другим за важливістю співробітником газети мемуарист назвав студента М.І. Скобелева. Він звернув увагу на цікавий факт, що хоча і розпочалась їхня спільна діяльність із роботи в цьому виданні, але в подальшому вони стануть ворогами, оскільки Троцький виступав як один із організаторів жовтневої революції, а Скобелев працював міністром праці в уряді Керенського⁶. Історик Д. Волкогонов наводить думку, що А.Д. Троцький вважав М.І. Скобелева своїм учнем, був до нього сильно прив'язаним, але коли той увійшов до складу уряду Керенського, став ставитись до нього різко вороже⁷.

Цікаво, що у своїх мемуарах Л.Д. Троцький не згадує інших членів редакційної колегії «Правди», що, на думку О.М. Федькова, зумовлено тим, що на момент написання та видання спогадів частина спілчан та тих, хто разом із ним працював над випуском газети, знаходились у Радянському Союзі, тому будь-яка згадка про співпрацю із Троцьким могла б зашкодити їм, адже в СРСР нещодавно піддали репресіям не лише теперішніх, але й колишніх соратників Троцького⁸. У книзі, присвяченій вивченню революційної діяльності Л. Троцького, авторами якої виступили Ю. Фельштинський і Г. Чернявський, зазначається, що в своїх мемуарах Троцький детально розповідає про співпрацю Іоффе і ледь згадує ім'я Коппа. Водночас він ні слова не каже про М.І. Скобелева, з яким розійшовся із політичних мотивів. Також він не згадує ім'я ще однієї людини, яка відіграла важливу роль у випуску «Правди» – С.Ю. Семковського, який вважався одним із редакторів газети і який опублікував у ній багато матеріалів. М.І. Скобелев та С.Ю. Семковський були дуже «незручними» для розповіді про співпрацю з ними, маючи на увазі намагання Троцького максимально «наблизити» свої позиції до ленінських у двадцятирічній перспективі. Але, спираючись саме на цих людей, Л.Д. Троцький зміг налагодити більш-менш регулярний випуск газети, хоча періодичність її лише зрідка складала два тижні, а іноді газета виходила значно рідше, із перервами в декілька місяців⁹.

Біографи вказують, що Л.Д. Троцький намагався задіяти в участі в газеті авторитетні літературні сили. Маючи на увазі популярність Максима Горького в колах соціал-демократів, які входили в різні групи впливу, а також в ліво-ліберальному середовищі, він звернувся до письменника з пропозицією про регулярну співпрацю. У відповідь письменник 31 травня (13 червня) 1909 р. прохав «трохи зачекати», адже він був доволі зайнятим та не міг поки що нічого зробити для газети. У цей же час Максим Горький вважав за потрібне включити в свій лист декілька вельми втішних рядків: «Правда» Ваша дуже подобається мені: така вона проста, ясна, без особливих голосних слів, а – задушевно». Пізніше письменник знову вибачався перед Троцьким, що не відповів на його лист щодо співпраці із «Правдою» – «страшно зайнятий». Жодна горьківська публікація в «Правді» так і не з'явилась. Письменник проявляв хитрість. Він не хотів псувати відносини із соціал-демократичними фракціями, з ленінською фракцією та Леніним насамперед, маючи на увазі, що той цілеспрямовано налаштовував його проти Троцького, повторюючи в різній словесній обгортці те, що чітко сформулював в листі від 14 лис-

топада 1910 р.: «Із Троцьким, який інтригує на користь ліквідаторів та отзовістів-впередовців, каші зварити не можна». В той самий момент німецькі та австрійські соціал-демократи люб'язно відгукувалися на запрошення Троцького виступати в його газеті. Серед її авторів були К. Каутський, Ф. Меринг, В. Адлер, О. Бауер. Надходила матеріали з Росії, відправку яких організували, зокрема, М.В. Журавльов та Ф.І. Калінін – емігранти-впередовці, які їздили в Росію для набору слухачів в партійну школу в Болоньї¹⁰. Отже, завдяки діяльності Л.Д. Троцького сформувався представницький та якісний колектив редколегії та авторів газети «Правда».

Перший номер газети «Правда», попри різні проблеми, зокрема й фінансові труднощі, вийшов 3 (16) жовтня 1908 р. У цьому номері зазначалося, що «газета призначалася для робітників міста і села». Власне, утверджувалася думка про відмову пролетаріату у довірі чинним провідникам і запропоновано позбутися впливу більшовицьких і меншовицьких вождів-інтелігентів. У першому номері зазначено, що Троцький і його нові союзники з УСДС брали на себе обов'язок не керувати пролетарським рухом, а служити йому. Цим вони підкреслювали, що їхня діяльність не спрямована на створення ще однієї фракції в партії. Члени редколегії наголошували на необхідності подолати існуючу роз'єднаність і перебороти фракційні розбіжності. «Правда» в своїй діяльності буде стояти на тій точці зору, – зазначалося в її першому числі, – що над усіма розбіжностями думок і фракцій повинен завжди перебувати спільний і загальний для всіх принцип (закон): єдність класової боротьби»¹¹.

Російський вчений І. Урілов у своїй праці «История российской социал-демократии (меньшевизма)»¹² вказує, що в період початку роботи Троцького над випуском «Правди», він був близьким до меншовиків. Автор посилаючись на спогади Троцького цитує: «робота моя за роки реакції складалася на добру долю в тлумаченні революції 1905 року і в теоретичному прокладанні шляхів для другої революції»¹³.

Всього в період 1908-1912 рр. було видруковано 25 номерів «Правди». Було видано також чотири тематичних додатки до газети у формі «Бібліотеки «Правди». Історики Ю. Фельштинський та Г. Чернявський у згаданій спільній праці зазначають, що найбільш значною з них була сатирична брошура, приурочена 300-річчю дому Романових, написана Л.Д. Троцьким. Дослідники, проаналізувавши зміст публікацій газети, зазначають, що в матеріалах цього видання і в першу чергу в своїх статтях її головного редактора, вона намагалася відгукуватись на всі сучасні актуальні проблеми. Через майже

всі великі публікації незмінно проходила головна ідея безперервності революції, того «перманентного зв'язку», який тепер проводився із максимальною послідовністю. Л.Д. Троцький «наполегливо і завзято проводив думку, що «одного разу розпочавшись, вона не зможе завершитись до тих пір, доки не призведе до повалення капіталізму та впровадження соціалістичної моделі у всьому світі»¹⁴.

У 1911–1912 рр. проти віденської «Правди» та її редактора розгорнулася бурхлива ворожа кампанія із боку більшовиків, пов'язана із тим, що їхні намагання взяти цей єдиний позафракційний друкований орган, який підтримувався ЦК, під свій контроль, закінчились невдачею. Ленін у своїй статті «О новой фракции примиренцев или доброжелательных», стверджував, що газета Троцького «Правда» не є соціал-демократичною течією і з жодного принципового питання не дає самостійної і доцільної відповіді¹⁵. Надалі конфлікт між Леніним та Троцьким призведе до закриття віденської «Правди».

Таким чином, газета «Правда» була започаткована як друкований орган регіональної УСДС, проте через внутрішньо-організаційні чвари, зумовлені конфліктом ЗГС та Меленевського, газету очолив позафракційний Л.Д. Троцький, який і визначив майбутнє спрямування газети як центрального органу об'єднання РСДРП. Було сформовано талановиту плеяду реакторів, які створювали цікавий та необхідний контент соціал-демократичного спрямування, що допомагав «товаришам» в Російській імперії відновити партійну роботу після «Столипінської реакції». Спрямування газети на подолання внутрішньопартійних чвар всередині РСДРП породило конфлікт Л.Д. Троцького та В.І. Леніна за вплив у партії, наслідком чого стало закриття газети та перемога більшовиків у боротьбі за першість у соціал-демократичному русі Російської імперії.

Примітки:

1. Сокольникова Е. «Правда» // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 480.
2. Бережной А.Ф., Волковский Н.А., Громова А.П. Журналистика русского зарубежья XIX-XX века: учеб. пособие; под ред Г.В. Жиркова. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2003. С. 148.
3. Троцкий Л.Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. Тп. 1-2. Москва : Панорама, 1991. С. 216.
4. Сокольникова Е. «Правда»... С. 480.

5. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. С. 419.
6. Троцкий Л.Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии... С. 216-217.
7. Волюгонов Д.С. Троцкий. Политический портрет. В двух книгах. Кн. 1. Москва : Новости, 1992. С. 100.
8. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності... С. 411.
9. Фельштинский Ю.Г., Чернявский Г.И. Лев Троцкий. Книга первая. Революционер. 1879–1917 гг. Москва : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2012. С. 259-260.
10. Там же. С. 270-271.
11. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності... С. 419-420.
12. Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). Ч. 4: Становление партии; науч. ред. С.В. Тютюкин. Москва : Собрание, 2008. 367 с.
13. Там же. С. 103.
14. Фельштинский Ю.Г., Чернявский Г.И. Лев Троцкий... С. 271.
15. Чернявский Г.И. Лев Троцкий. 2-е изд. Москва : Молодая гвардия, 2012. С. 138-141.

Anton Kovalchuk

**THE «PRAVDA» NEWSPAPER (PUBLISHED IN VIENNA)
IN HISTORICAL LITERATURE**

The article is devoted to studying of activity of the «Pravda» newspaper. The purpose of the creation, the composition of the editorial board, the purpose of the activity and the reasons for the closure of the newspaper have been clarified. The main ideas pointed out in the researchers works concerning the publishing house «Pravda» under the direction of Lev Trotsky.

Key words: *Pravda newspaper, L. Trotsky, A. Ioffe, M. Melenevsky, Vienna, Social Democrats.*

Отримано: 20.05.2019

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.198-201

В'ячеслав Станіславський
(Київ)

**ПЕРША УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ
В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

За ініціативи вчених України та Туреччини, обговорюваної під час міжнародної наукової конференції, яка відбулася в Університеті Сакар'я в листопаді 2014 р., через три роки – 15-17 жовтня 2017 р. Інститут історії України НАН України та Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка провели на базі університету міжнародну наукову конференцію «Османська імперія, Україна та Крим у східноєвропейській геополітиці». Конференція була проведена за узгодженістю та за значної підтримки Надзвичайного і Повноважного Посла Турецької Республіки в Україні Йонета Джана Тезеля. В Кам'янці-Подільському учасників конференції вітала міська адміністрація.

Робота конференції була організована у чотирьох секціях: «Туреччина, Україна й Крим на перехрестях східноєвропейської геополітики», «Поділля й козацька Україна в геополітичних інтересах Османської імперії», «Міжнародні відносини у східноєвропейському регіоні та роль у них Криму і Туреччини», «Проблеми економічного й соціально-політичного життя в умовах геополітичного протистояння в Центральній і Східній Європі», до керівництва якими були залучені вчені обох країн.

Необхідно звернути увагу на те, що візит делегації турецьких вчених-істориків був першим в історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та міста загалом. Делегація Турецької Республіки була вельми представницькою. До її складу увійшли десять вчених з таких семи вищих навчальних закладів: Ege University, Erciyes University, Istanbul University, Firat University, Mustafa Kemal Paşa University, Osmangazi University, Sakarya University.

Українську сторону потужно представляли вчені Інституту історії України НАН України, Інституту Східнознавства НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН

України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Кієво-Могилянська академія», Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, Хмельницького університету управління та права, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Під час конференції були представлені теми якнайширшого проблемного та хронологічного діапазону, які можна умовно розділити на кілька напрямків із зазначенням тематики виступів.

1. Історіографічні та джерелознавчі дослідження: збірник 3037 фонду «Архів Замойських» АГАД як джерело до історії відносин України, Криму і Османської імперії в XVI-XVII ст. (Юрій Мицик); орієнталістична традиція української історіографії (Ярослав Калакура).

2. Історія Османської імперії та Європи у зв'язку з історією України та окремі проблеми українсько-турецьких відносин: османський чинник в Українській революції XVII ст. (Валерій Степанков); ранньомодерна Україна у протистоянні Османської імперії з державами Європи (Тарас Чухліб); басейн річки Турла (Дністра) як північний напрямок османської геополітичної системи (Mustafa Işık); етнічно-міграційна ситуація Дністерсько-Дунайського межиріччя в османських дефтерах XVI ст. (Олександр Середа); українські козаки в турецьких фортецях Північного Причорномор'я (XVI – середина XVII ст.) (Віктор Брехуненко); Чигиринська кампанія в контексті балансу влад в Східній Європі (Nuri Kavak); Хотинський санджак зі стратегічної перспективи у другій половині XVIII ст. (Mehmet İnbaşı); Задунайська Січ між Османською, Російською та Австрійською імперіями (Олена Бачинська); Туреччина та Україна в роки Першої Світової війни (Mustafa Öztürk); інформатори гетьмана Петра Дорошенка в Османській імперії (Тетяна Григор'єва); російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р. (В'ячеслав Станіславський); російське vs османське діловодство: козацькі прикордонні питання у політичному протистоянні імперій наприкінці XVIII ст. (Світлана Каюк); «Одеський транзит» початку XIX ст. як ланка економічних зв'язків Центральної Європи та Сходу часів «Континентальної блокади» (Тарас Гончарук).

3. Теми, які висвітлювали чи торкалися певних періодів історії Поділля та Кам'янця-Подільського на широкому між-

народному тлі: логістика та дипломатичні основи турецької східноєвропейської геополітичної системи на прикладі Кам'янецької експедиції 1680-1681 рр. (Yücel Öztürk); правовий статус Кам'янецького ейялету в складі Османської імперії (Надія Савчук); Кам'янець-Подільська воєнна кампанія султана Мехмеда IV та гетьмана Петра Дорошенка в історіографії та джерелах (Фергад Туранли, Ярослав Калакура); комплекс османських знахідок з кольорового металу II половини XVII ст. з розкопок 2016 року на майдані Польський ринок у Кам'янці-Подільському (Ігор Старенький); тюркізми в топоніміці сіл та прізвищах селян Поділля та Південно-Східної Волині другої половини XIX - початку XX століть (Грина Олійник); східний вектор зовнішньої політики князів Коріатовичів в другій половині XIV ст. (Дмитро Ващук).

4. Теми, які стосувалися історії Криму в контексті міжнародної політики: турецько-угорське протистояння в 20-х рр. XVI ст., як одна з тем в литовсько-кримських відносинах (Борис Черкас); Кримське ханство в умовах польсько-московської боротьби 1654-1667 рр. (Володимир Газін); кримський фактор у польсько-українських відносинах середини XVII ст. (Олександр Юга).

5. Історія Османської імперії та всієї Східної Європи: проблема османського політичного бачення Східної Європи (Azmi Özcan); адміністративний поділ домініонів Османської імперії в Східній Європі (Orhan Kiliç); російсько-турецькі відносини в Османський період (Şuay Toprak); Дарданельська морська операція 1915 року (Артем Грачов); боротьба за владу в Дешт-і-Кипчак в XV ст. (Serkan Acar).

6. Внутрішня проблематика Османської імперії: Кануннаме як основне джерело з вивчення суспільно-політичного устрою Османської імперії в XVI ст. (Марія Ковальчук); витрати Османської імперії на утримання польських дипломатичних представників у XVIII ст. (Насе).

Під час своїх виступів учасники конференції презентували низку наукових видань Інституту історії України НАН України, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

Конференція актуалізувала проблему реалізації взаємних наукових зацікавлень через безпосереднє звернення до праць та джерел кожної зі сторін, оскільки досі ці зацікавлення задовольняються здебільшого через вивчення наукових розробок інших країн, котрі публікуються російською чи англійською мовами. Для розвитку наукових зв'язків дуже важливе

значення мало також встановлення особистих контактів між українськими та турецькими науковцями. На конференції було підкреслено важливість координації зусиль для вивчення низки проблем, актуальних для кожної зі сторін і відповідно до інтересів кожного з науковців. Окрему увагу привернули питання вивчення історії Криму, анексованого Російською Федерацією.

Необхідно згадати, що у ході конференції далася взнаки мовна проблема, коли окремі виступи були мало зрозумілими для української чи турецької сторони, бо не були продубльовані англійською мовою. Втім, недоліки усного взаєморозуміння компенсувалися для українських дослідників наявністю письмових англійських версій виступів турецьких колег, які увійшли до матеріалів конференції, опублікованих ще до її початку.

Крім тем наукових доповідей під час конференції були поставлені й обговорювалися можливості розвитку співпраці між Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка та вищими навчальними закладами Туреччини, зокрема університетом Сакар'я. Пролунали пропозиції про направлення до Туреччини студентів-істориків для вивчення мови та наукових досліджень, створення в Кам'янець-Подільському університеті програми тюркологічних студій з відповідним книжковим фондом. Значний інтерес учасників конференції, а особливо у турецької делегації, викликали екскурсії по Кам'янцю-Подільському та по Хотинській фортеці.

Отримано: 7.12.2018

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Прокопович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, академік УАІН, АНВО, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Калитко Сергій Леонідович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України.

Калініченко Віталій Андрійович (м. Чернівці), кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології, античної і середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ковальчук Антон Петрович (м. Кам'янець-Подільський), магістр історії, вчитель історії Кам'янець-Подільського ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Мацьков Олександр Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мельник Наталія Миколаївна (м. Вінниця), викладач суспільних дисциплін Вінницького технічного коледжу.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Орловський Любим Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Пастушенко Андрій Олександрович (м. Харків), кандидат історичних наук.

Станіславський В'ячеслав Володимирович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, академік УАІН, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Федьков Олександр Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, академік АНВО, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 7

НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА М. Г. КУКУРУДЗЯКА

Підписано до друку 5.06.2019 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,6.
Тираж 100. Зам. № 858.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.